

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTADOĞU SİYASİ TARİHİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI

**1906-1911 İRAN MEŞRUTİYET HAREKETİNDE
OSMANLI ETKİSİ**
(Doktora Tezi)

Hazırlayan
RIZA KURTULUŞ

Danışman
Yrd. Doç. Dr. ALİ SATAN

İstanbul 2010

TEZ ONAYI

Marmara Üniversitesi Ortadoğu İktisadı Anabilim Dalı 301200320050010 no'lu doktora öğrencisi Rıza KURTULUŞ' un hazırladığı "1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi" konulu DOKTORA TEZİ ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI lisansüstü Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin 15. maddesi uyarınca 20.09.2010 Pazartesi günü saat 14:00'da yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonucunda adayın tezinin*kabulü*..... ne ~~OYBİRLİĞİ~~/OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Yard. Doç. Dr. Ali SATAN	Kabul	<i>Ali Satan</i>
Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN	Kabul	<i>Hayrunnisa Alan</i>
Doç. Dr. Orhan SÖYLEMEZ	Kabul	<i>Orhan Söylemez</i>
Doç. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU	Kabul	<i>Nesrin Sariahmetoğlu</i>
Doç. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ	red	<i>Osman G. Özgüdenli</i>

ÖZET

Bu çalışma İran'da XX. yüzyılın başında gerçekleşen Meşrutiyet sürecini ve onun Osmanlı'daki reformlarıyla olan etkileşim ve ilişkisini ortaya koymaktadır. Bu açıdan İran tarihine yeni bir dönem açan 1906-1911 yıllarındaki Meşrutiyet hareketine benzer değişimi yaşayan Osmanlı'nın etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu yönde İran'da Meşrutiyeti hazırlayan reformlardan sistemin siyasi literatürünün benimsenmesine kadar bu etki incelenmiştir. Osmanlı'daki sürecin XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren İran'da da yaşandığı ve Meşrutiyeti doğuran faktörlerin de benzerlik taşıdığı görülmüştür. 1890'da Nasirüddin Şah'ın İngiltere'ye verdiği tütün imtiyazına karşı Meşrutiyetin ilk provası niteliğindeki halk ayaklanmasıyla ortaya çıkan dinî meşruiyet sorunu, İran'ı benzer toplumsal şartları taşıdığından Osmanlı'daki gibi tartışmaların içine çekmiştir. Orduyu modernize etmeyi, merkezî yönetim ve yargıyı düzenlemeyi, modern eğitimi yaymayı hedefleyen İranlı reformcular bu hareketlerinde açıkça Osmanlı reformcularının etkisinde kalmışlardır. Osmanlı meşrutiyetçilerle etkileşimde önemli misyon yüklenen İstanbul'daki İranlı aydın ve tüccarlar, iki ülke arasında bu yönde bir fikir ve stratejik destek köprüsü kurmuşlardı. Dönemin İran ve Osmanlı devletleri arasındaki diplomatik ilişkilerinin seyri de Meşrutiyet içindeki dinamiklerin karşılıklı etkileşimine bağlı olarak seyretmiştir.

Anahtar kelimeler: İran Meşrutiyeti (Anayasal İnkılabı), Kaçar Hanedanı, Şîf Mezhebi, Osmanlı Devleti, Avrupa'nın Sömürge Devletleri.

ABSTRACT

This study examines the process of constitutionalism that took place in Iran at the beginning of 20th century and exposes its mutual effects and linkages of the reforms in the Ottoman Empire. It tries to find out the impacts of changes and reforms of the Ottomans over the causes and consequences of the Iranian constitutionalism that took place between 1906-1911. It is even clearly seen the influence of Ottomans in the adoption and acceptance of political literature of constitutionalism in Iran. From the first-quarter of 19th century, the rise of constitutional factors in Iran also followed a similar path of process in the Ottomans. The public uprising that stood against the tobacco privilege the Shah gave to Britain in 1890 was the first trial of the constitutional movement. Like traditional Islamic societies, this movement has drawn in Iran to depend on the necessity of religious legitimacy that happened in the Ottomans. It was clear that the Iranian reformists had been heavily influenced by the Ottoman reformists in their reforms targeting to modernise army, to regulate central administration and legal system and to disseminate modern education. The Iranian merchants and intellectuals living in Istanbul undertook important mission in establishing communication between the Ottoman constitutionalists and Iranians and they also played important roles in establishing strategic and intellectual supports between two countries. The diplomatic relations between Iran and the Ottomans have followed a journey depending on the mutual interactions and relations in the arguments and developments of constitutionalism.

Keywords: Iranian constitutionalism (Constitutional reform), the Qajar Dynasty, Shiism, Iranian and the Ottoman intellectuals and reformists, the Ottoman Empire and European Colonial States.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR	VIII
ÖNSÖZ	IX
GİRİŞ	1
1. Konuya Genel Bakış.....	1
2. Kaynak ve Araştırmalar.....	6
I. BÖLÜM. MEŞRUTİYETE GİDEN YOLDA DEVLET ve TOPLUM	
I.1. İran Toplumunu ve Kaçar Devlet Yapısı	14
I.1.1. Kaçarlar Öncesine Kadar İran'a Kısa Bir Bakış.....	14
I.1.2. Meşrutiyete Giden Süreçte Kaçarlarda Devlet Yapısı.....	17
I.1.3. Meşrutiyete Giden Süreçte İran'ın Toplumsal Yapısı.....	25
I.1.4. Meşrutiyet Öncesi Ekonomik Durum.....	28
I.2. İran Meşrutiyetini Tetikleyen Avrupa Nüfuzu ve Değişiminin İlk Yansımaları	33
I.2.1. Batıyla İlk Siyasal Temaslar.....	33
I.2.2. Batılı Güçler Karşısında İran'ın Siyasal Konumu.....	34
I.2.3. Batı Nüfuzuna İlk Tepki ya da Meşrutiyetin Bir Provası: Tütün Protestosu.....	39
I.2.3.1. Tütün Protestosu Öncesinde Ticaret ve Tüccarlar.....	39
I.2.3.2. Meşrutiyetin Provası Olarak Tütün Protestosu.....	41
II. BÖLÜM. MEŞRUTİYETİN SİYASİ VE KÜLTÜREL ALT YAPISI	
II.1. Meşrutiyetle İlgili Kavramlarının İslâm Ülkelerine Girişi	51
II.1.1. Meşrutiyet Öncesi İran'a Modern Batı Siyasi Düşünce ve Literatürün Geçişi.....	51

II.1.2. Meşrutiyet Sisteminin İslâm Ülkelerinin Siyasi Literatüründe Meşrutiyet Kazanması.....	58
II.2. İran Meşrutiyetinin Entelektüel Yapısı ve Reform Yanlısı Basının Etkisi.....	63
II.2.1. İran Entelektüel Sınıfın Meşrutiyet İlanındaki Rolü.....	63
II. 2. 1. 1. Entelektüel Kelimesinin İran Kamuoyunda Ortaya Çıkışı.....	63
II. 2. 1. 2. Entelektüellerin Meşrutiyet Yönündeki Çalışmaları.....	65
II.2.2. Basının Meşrutiyeti Yayımadaki Gücü.....	67
II.3. İran Meşrutiyetinde Dinî Otoritenin Yeri.....	72
II.2.1. İran’da Dini Duruma Genel Bakış	72
II.2.2. Meşrutiyet Rejiminin Dinî Meşrutiyet Sorunu ve Ulemanın Rolü.....	75
II.2.3. Meşrutiyette Öne Çıkan Dinî Protesto Şekli <i>Best Nişîn</i>	84
III. BÖLÜM. MEŞRUTİYET İNKILABININ GERÇEKLEŞMESİ	
III.1. Meşrutiyet Mücadelesinin Seyri ve Sistemin Kurulması.....	89
III.1.1. Sivil Toplum Örgütleri Olarak Encümenlerin Faaliyetleri.....	89
III.1.2. Meşrutiyet Mücadelesindeki Siyasi Gelişmeler.....	95
III.2.3. Birinci Meclisin Açılışı ve İlk Çalışmaları.....	100
III.2.4. Meclisin bombalanması Birinci Meşrutiyetin İlgası.....	105
III.2.5. Meşrutiyetçilerin Direnci ve II. Meclisin Açılması.....	107
IV. BÖLÜM. OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİNİN MEŞRUTİYET SÜRECİNE ETKİSİ	
IV.I. Meşrutiyet Öncesi İran-Osmanlı İlişkilerinin İran Reformlarına Etkisi.....	114
IV.1.1. Kaçar Dönemi Osmanlı-Kaçar İlişkilerinin Temel Saikleri.....	114
IV.1.2. Osmanlı’nın İran Meşrutiyetini Hazırlayan İlk Reform Dalgasında Etkileri.....	116
IV.1.3 Osmanlı’nın İran’daki İkinci Reform Dalgasına Olan Etkileri.....	119
IV.2. Osmanlı’nın İran Meşrutiyet Düşüncesine Katkısı.....	130

IV.2.1. Meşrutiyet Sisteminin Meşrulaştırılmasında Osmanlı'nın Etkisi.....	130
IV.2.2 İran Meşrutiyetinin Osmanlı Entelektüel Düşüncesiyle Bağlantıları.....	137
IV.2.3. Osmanlı'daki Reformların İranlı Devlet Adamı ve Seyyahlar Aracılığıyla İran'a Aktarılması.....	158
IV.2. 4. Osmanlı Devletinin Meşrutiyet Sürecinde Şii Ulema ile İlişkileri.....	167
V. BÖLÜM. İRAN MEŞRUTİYETİNDE İSTANBUL'UN YERİ VE OSMANLI'NIN TUTUM VE POLİTİKALARI	
V.1. Osmanlı'daki İranlıların Meşrutiyete Yönelik Faaliyetleri.....	174
V.1.1. Meşrutiyet Öncesi İranlıların Faaliyetleri.....	174
V.1.2 İstanbul'daki Reformu Taşıyıcı İranlıların Basın Organları Ahter, Şems ve Surûş.....	178
V.1.2.1. Ahter.....	179
V.1.2.2. Şems.....	185
V.1.2.3. Surûş.....	186
V.1.3. Kaçar Muhalefetinin Dış Merkezi Olarak İstanbul.....	187
V.1.4. Valide Han: İranlı Muhaliflerin İstanbul Karargahı.....	193
V.1.5. İstanbul'daki İranlıların Sivil Toplum Örgütleri Encümenler.....	195
V.1.5.1. Encümen-i Sa'âdet.....	195
V.1.5.2. Komite-yi Nisvân-ı İranî-yi Mukîm-i İstanbul.....	201
V.1.5.3. Encümen-i Biraderân.....	202
V.2. Osmanlı Toplum Ve Devletinin İran Meşrutiyetiyle İlgili Tutumları.....	203
V.2.1. İran Meşrutiyetine Osmanlı Basın ve Kamuoyunun Bakışı.....	203
V.2.2. Osmanlı'nın Meşrutiyetçilerin Diplomatik Temsilcilerine Sığınmaları Karşısındaki Tavrı.....	212

V.2.3. Osmanlı Devletinin İran'daki Meşrutiyete Meşrutiyetçilere Karşı Politikaları.....	221
SONUÇ	240
KAYNAKÇA	244
EKLER	269
Ek.1. Şemseddin Bey'in Tahran'daki Olaylarla İlgili İlk Raporu.....	270
Ek.2. Tahran Büyük Elçisi Şemseddin Bey'in İkinci Raporu.....	272
Ek.3. Şah'ın Meclisi İlga edeceğine Dair Babiali'ye Gönderilen Telgraflar.....	275
Ek.4. Necef'te İkamet Eden İran Müçtehitlerin Osmanlı Hükümeti'nin Yardımını Talep Ettiklerinden Sadareççe Gereğinin Yapılmasıyla İlgili Tutanağı.....	276
Ek.5. Tebriz Şehrinde Karışıklıklar Esnasında Felakete Uğrayanlar İçin Tepebaşı Tiyatrosundaki Konserle İlgili Tezkire.....	278
Ek.6. Osmanlı Elçiliğinde <i>Best</i> Yapan Meşrutiyetçiler.....	279
Ek.7. Osmanlı Büyükelçisi Şemseddin Beyin Şeyh Abdülazim Türbesinde <i>Best</i> Yapan Meşrutiyetçileri İsteklerini Şah'a Bildiren Mektubu.....	280
Ek.9 Osmanlı Elçiliğinde <i>Best</i> Yapan Beş Ruhani Liderin Şah'a İsteklerini Bildiren Mektubu.....	281
Ek.9. <i>Tanîn</i> , “Bugün ve Dün” Başlığındaki İran'la ilgili “haberi.....	282
Ek.10. <i>Kalem</i> Dergisinde İran'da Şah'ın Meşrutiyetçilere Bakışı Gösteren Karikatür.....	283
Ek.11. <i>Kalem</i> 'de Şah'ın Meclisi Bombaladıktan Sonra Çıkan Karikatür..	284
Ek.12. İstanbul'da Yayınlan Farsça <i>Ahter</i> Gazetesinin Bir sayısının İlk Sayfası.....	285
Ek.13 II.Abdülhamit Dönemi Valide Han'ın Durumunu Gösteren Fotoğraf.....	286

KISALTMALAR

a.g.e. Adı geçen eser

Bkz. bakınız

BOA. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

bs. Baskı

c. Cilt

çev. Çeviren

DİA. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

DMBİ. Dâiretü'l-Maârif-i Büzürg-i İslâmî.

ed. Editör

EI². Encyclopaedia of Islam (New Edition)

Eİr. The Encyclopaedia Iranica

h. Hicri kameri yılı

haz. Hazırlayan

hş. Hicri Şemsi Yılı

IJMES. International Journal of Middle East Studies

İSAM, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırma Merkezi

Ö. Ölüm tarihi

M.Ö. Milattan önce

M.S. Milattan sonra

nşr. Neşreden

s. Sayfa

sy. Sayı

Şş. Şehinşahi yılı

ty. tarih yok

Vol. volume

ÖNSÖZ

1906-1911 yılları arasında gerçekleşen Meşrutiyet İnkılabı İran yakın siyasi tarihi içinde bir çok iç ve dış faktörün etkisiyle meydana gelmiştir. Bu faktörler devlet ve toplum yapısında bir çok değişikliklere yol açmış ve XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren ortaya çıkan toplumsal ve siyasî gelişmeleri büyük ölçüde etkisi altına almıştır. Bu süreçte İran Meşrutiyetine etki eden dış dinamikler sistemin değişimi için örnek model oluşmasında büyük pay sahibi olmuşlardır. Bu yolla gelen en etkili model, Osmanlı'da 1839'da Tanzimat Fermanıyla başlayan ve 1876 ve 1908 Meşrutiyetleriyle gelişen etkileşim süreciyle şekillenmiştir. Bu açıdan XIX. yüzyılın başından itibaren Osmanlı'daki reformlarının İran'daki değişim sürecine etkisi her iki ülke arasındaki siyasal ve sosyal bağların güçlenmesi oranını artmıştır.

Aynı tarihlerde dünyanın bir çok ülkesinde görülen benzer hareketler içerisinde Osmanlı ve İran'daki gelişmelerin çok daha fazla ortak noktaları olduğu dikkat çekmiştir. Bu ortak noktalar İran'da reformlar ve yeni siyasî modern literatürün kabulünden Batılı modern düşüncenin siyasi yapıda ortaya çıkardığı değişikliklere kadar bir çok alanda gözlemlenmiştir. İranlıların sistemi meşrulaştırmada kullandıkları delil ve örneklerin çoğunun Osmanlı'daki siyasî ve dinî argümanlardan almaları bu benzerlikten dolaydır. Bu etkileşimin temel faktörü her iki ülkenin ortak dinî ve kültürel zeminine sahip olmasıdır.

İran'daki bu değişimde uluslararası sistemin bölgesel faktörlerinin rolü ve etkisi de Osmanlı ile arasındaki ilişkileri zaman zaman tayin edici düzeyde olmuştur. Bu açıdan sistemin değişimine yol açan faktörleri içinde Batı modernizminin ve Avrupa'yla ilişkilerinin özellikle İran'daki İngiliz-Rus rekabetinin önemli bir yeri vardır.

İki ¼lke arasındaki iletişimde Osmanlı'da ikamet eden İranlıların Meşrutiyete katkı ve faaliyetleri yanında Osmanlı Devletinin bu dönemdeki İran politikaları, kamuoyu ve basının bakışının önemi ortaya çıkmaktadır. Tezde genel olarak 1900-1911 yılları arası İran tarihi içinde Meşrutiyet olayına yapılan vurgu daha çok Osmanlı ilişkilerindeki ortak noktaları anlamaya yöneliktir. Konuyla ilgili Osmanlı'daki gelişmelerin, İran Meşrutiyeti üzerindeki etkisini göstermek üzere zaman zaman kısa karşılaştırmalara da gidilmiştir. Böylece tezde öncesi ve sonrasında İran Meşrutiyetine Osmanlı diplomasisinin, basınının ve kamuoyunun bütün diğer dış faktörlere göre etkisinin daha fazla olduğu ortaya konulmuştur.

Tez süresinde tavsiye ve yönlendirici katkılarını gördüğüm danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Ali Satan'a teşekkürü bir borç bilirim. Tez izleme komisyonunda tezimle ilgili yönlendirici ve yapıcı eleştirilerde bulunan Doç. Dr. Nesrin S. Karagür ve Doç. Dr. Orhan Söylemez hocalara çok teşekkür ederim. Ayrıca tezimle ilgili çoğu doküman ve kitaplarını temin edilmesinde yardımını gördüğüm Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Kütüphanesi çalışanlarına ve konuyla ilgili yabancı dildeki bir çok dokümanı sağlayan Dr. Nuri Tınaz'a ve tezi okuyup gerekli uyarıları yapan Dr. Nihat Azamat'a teşekkür ederim.

GİRİŞ

1. Konuya Genel Bakış

XIX. Yüzyıl'ın ilk yarısından itibaren başlayan ve XX. Yüzyıl'ın başında zirveye ulaşan 1789'daki Fransız devriminin ateşlediği dünyadaki siyasal değişim hareketleri her ülkede farklı bir süreç takip etmiştir. XIX. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren İran'da başlayan siyasal değişimin ilk işaretlerinin de temel çıkış noktası bu devrimin dalgası olmuştur. Bu değişimi tetikleyen birçok faktör bu süreçte ortaya çıkmıştır. Bu dönemde İran'da Avrupa'nın artan nüfuzu başta devlet yapısını olmak üzere ekonomiyi ve geleneksel seçkinleri zayıflattığı gibi dış politikada Batılı güçlerin baskısını ortaya çıkarmıştır. Dış ilişkilerde çoğu kez sömürge ve tehdide varan bu baskı karşısında Kaçar Devleti (1796-1925) askerî, idarî, eğitim ve yargıda reformları başlatmayı zorunlu görmüştür. Devlet eliyle mecburi de olsa gerçekleşen bu reformlar bir yandan da Meşrutiyete bir alt yapı hazırlamıştır. Ancak Kaçarların bu reform girişimleri İran toplumunda nüfuzlu bir yere sahip geleneksel dinî otoriteler tarafından destek görmemesi yüzünden ciddi manada sekteye uğramış, bu da Kaçar iktidarını reformları uygulamaya geçişte zor durumda bırakmıştı. İktidarın uygulamalarına karşı toplumda zaten var olan hoşnutsuzluk, dinî otoritenin de desteğiyle ciddi protestolara dönüşmüştür. Kaçar iktidarının Batının zorladığı reformlarda bile başarısız kalması muhalefet cephesini her geçen gün daha genişletmiş ve bu cephenin ortaya koyduğu yeni alternatif politik arayışları daha güçlü seslendirilmeye başlamıştı.

Bu cephenin alternatifi olan Meşrutiyeti İran'a getiren politikaların temelindeki faktörlerle ilgili birçok farklı değerlendirme yapılmıştır. İran Azerbaycan'ında meşrutiyet inkılâbının bizzat içinden yer alan Ahmet Ağaoğlu (1869-1939), gözlemlediği İran inkılâbının faktörlerini maddi ve manevi olmak

üzere iki gruba ayırmış ve maddi sebepleri idari uygunsuzluk, suiistimal, cebir ve zulüm, fakru zaruret ve ecnebi tasallutu olduğunu söylemiştir. Manevi sebepler ise İranlıların dış ilişkilerinin artması ve bu sayede çeşitli alanlarda Avrupalılaştırmanın getirdiği fikrî tesirler ve Rusya’da bilhassa İran’ın yanı başındaki Kafkas ve Azerbaycan’daki uyanış hareketlerinin yaptığı etki olarak ifade etmiştir.¹ Oysa daha sonraki İranlı tarihçilerden Abdul-Hadi Hairi’nin Meşrutiyet’i ortaya çıkaran faktörlerle ilgili tasnifi ise daha detaylıdır. Hairi, tespit ettiği faktörleri iç ve dış olmak üzere iki grupta açıklar. Ona göre dış faktörler: a. Özeldede Avrupa’da genelde dünyanın çeşitli yerlerinde ortaya çıkan anayasal devrimler; b. 1905 Rus-Japon savaşının Japon galibiyetiyle sonuçlanıp Batılı bir emperyal gücün Doğulu ve parlamentosu olan tek doğulu devlet Japonlar tarafından ilk kez yenilgiye uğratılmasının verdiği cesaret; c.İngilizlerin Ruslarla arasında bölgedeki güç mücadelesi ve kendi sömürgelerine ve İran’daki iç olaylara Rusların müdahalesini önlemek için şahın monarşik düzeninin değiştirilmesine destek vermesi olarak sıralanabilir. Hairi, Meşrutiyet’i ortaya çıkaran “İç Faktörler”i ise, Kaçarların dünyada meydana gelen gelişmelere intibak edememesi, sömürgecilere verilen imtiyazlardan tütüne gösterilen iç direnç ve tütün imtiyazının ilgası, sivil toplumsal kurumların yanında dış bağlantılı mason derneğinin kurulması, dışarıya gönderilen öğrencilerin Avrupa’da eğitim almaları, Nasirüddin Şah’ın meşrutiyet yanlısı biri tarafından öldürülmesi, basının gelişmesi ve hükümet karşıtı etkisinin artması, ulemanın hükümetten memnun olmayan halk kitlelerinin liderliğini üstlenmesi ve bozulan ekonomik durum olarak açıklamıştır.²

İran’daki reformcular, XX. Yüzyıl’ın başlarından itibaren dünyanın çeşitli ülkelerinde meydana gelen benzer inkılâpların anayasal sistemini model olarak

¹ Ahmet Ağaoglu, *İran ve İnkılâbı*, Ankara, Zerbamat Basımevi, 1941, s. 77-78.

² Abdul-Hadi Hairi, “European and Asian Influence on The Persian Revolution of 1906”, *Asian Affairs*, vol.6, no. 2, 1975, s. 162-163.

almışlardır. Özellikle bu anayasal sistemi gerçekleştiren ülkelere seyahat eden İranlılar, gezileri sırasında karşılaştıkları olayları ve gözlemleri kaleme almışlar ve bu konuda İran'da bir kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır. Bu şekilde İran'da Avrupa ülkelerinden İngiltere ve Fransa'nın yanında başta Osmanlı olmak üzere Mısır, Hindistan ve hatta Japonya gibi Doğu ülkelerindeki anayasal ve siyasal gelişmelerden haberdar olan kitleler, buralardaki örnekleri İran'da şahların istibdat yönetimine karşı alternatif model olarak düşünmeye başladılar. 1906'da İran'da meşrutiyeti kuranlar, en yakın model gördükleri Osmanlı'daki Tanzimat, I. Meşrutiyet ve sonraki süreçlerde meydana gelen gelişmeleri yakından takip ettiler. Bu şekilde İran Meşrutiyeti ya da diğer tabirle 1906 Anayasa İnkılâbı, aynı toplumsal ve kültürel şartlara sahip olduğu Osmanlı'yla daha yakın bağlar kurmuş ve bu yolla meydana gelen değişim ve etkileşim diğer örneklere göre çok daha güçlü olmuştur.

İran toplumun nüfuzlu kesimleri de diplomaside Batı baskısının ortaya koyduğu politik ve ekonomik gelişmelerden etkilenmiştir. Şehirlerde güçlü nüfuz sahibi tüccar sınıfı devletin büyük güçlerin lehine ortaya koyduğu iktisadi politikalarından en çok zarar görmüştür. Bu nedenle yabancı devletlere verilen tütün imtiyazına karşı yapılan ilk portesto Meşrutiyet Hareketi'nin bir başlangıcı sayılmıştır. İngilizlere verilen tütün tekeli imtiyazına karşı 1891-1892 yıllarında gerçekleştirilen "Tütün Protestosu" amacına ulaşmış ve süreç imtiyazın kaldırılmasıyla sonuçlanmıştır. Nasirüddin Şah'ın iktidarını zor durumda bırakan bu ayaklanma, monarşiye karşı meşrutiyetin de ilk provası niteliğindedir.

Böylece Kaçar iktidarının dış politikalarına karşı duyulan memnuniyetsizlik tepkiye dönüşmüş ve mağdur toplumsal kesimleri ortak muhalif bir harekete yönlendirmiştir. Bir taraftan da içerde siyasal iktidarın yönetimi istibdada dönüştüren politikaları toplumda adalet arayışını öne çıkarmıştır. Bu durum toplumsal huzursuzluğun daha da artmasına neden olmuştur. Ayrıca XIX. Yüzyıl'ın

ikinci yarısından itibaren sık sık hükümetlerin değişmesiyle siyasî istikrarsızlığın yaşanması, meşrutiyet arifesinde merkezdeki bu duruma ilave olarak aşiret ve kabileler arasındaki rekabet ve çekişme de ülkenin siyasal birliğini zaafa uğratacak bir istikrarsızlığa kapı açmıştır. Siyasal alanda yaşanan bu olumsuz gelişmeler ekonomi yönetimini de zaafa uğratmıştır. Bütün bunların yanında şahların aşırı harcamaları ve hükümetin bütçe açığını kapatmak için yabancı devletlerden borç alması, ülkenin bir borç sarmalına sürüklenerek ekonominin daha da kötüleşmesine neden olmuştur. Bu durum mevcut siyasal sistemin değişimini başlatan faktörlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Meşrutiyet İnkılâbı, İran'ın çalkantılı tarihinde yeni bir milat olmakla beraber ülkede Batı'nın hızla yayılan modernist ve yenilikçi düşüncelerinin uzantısı olan siyasal ve ekonomik sisteminin ilk uygulaması sayılmaktadır. Bundan dolayı Meşrutiyet dönemi (1906-1911) modernist aydınlar tarafından İran tarihi içinde *Asr-ı Bîdâri* veya *Devre-i Bîdâri* [Uyanma Çağı] olarak tanımlanmıştır.³

Bütün bu gelişmeler sürecinde İran ve Osmanlı devletleri arasındaki siyasî, ticari ve entelektüel ilişkiler zorunlu olarak Meşrutiyet konusundaki etkileşimi de arttırmıştır. Özellikle matbuatın zengin bir iletişim alanı olarak ortaya çıkması, her iki toplumda sivil ve kamusal alanların etkileşimine önemli ölçüde güç katmıştır. Bu güçlü etkileşim, her iki ülke Meşrutiyetçilerini de ortak bir söylemde bir araya getirmiştir. Bunun tabii bir sonucu olarak Türk ve İran Meşrutiyetçileri birbirlerini destekledikleri gibi, zaman zaman ortak hareket etmekten de uzak kalmamışlardır.

Tezimizde öncelikle İran'ın monarşik yapısını meşrutiyete dönüştüren temel faktörler incelenmiş ve bunların siyasal süreç içerisindeki rolleri üzerinde durulmuştur. Böylece bu faktörlerin 1876 Osmanlı'daki meşrutiyet tecrübesinin İran için bir rehber niteliğindeki rolünün daha iyi anlaşılmasına çalışılmıştır. Bu

³ Pardis Minuchehr, *Homeland From Afar: The Iranian Diaspora and the Quest for Modernity (1908-1909)*, Colombia Universtiy Dissertation 1998, s. 34.

amaçla sistemin uygulama sürecine geçmeden önce İran'ın arka plandaki toplumsal ve siyasal yapısı ortaya konulmuştur. Yine aynı şekilde, İran meşrutiyet hareketinin dayandığı zemindeki toplumsal, siyasî, iktisadî, kültürel yapı ve bu yapının uluslararası alandaki ilişkileri anlatılmıştır. Tezin ilk üç bölümünde Meşrutiyet öncesi ve sonrasında İran'ın bu yönleri ortaya konulmuş ve meşrutiyete giden süreçteki olaylar aktarılmıştır. İran Meşrutiyeti'nin toplumun bütün kesimlerini kapsayan ve ona bir nevi çok kültürlü ve çok görüşlü bir özellik kazandıran saiklerinin ne olduğu üzerinde de durulmuştur. Bu bağlamda İran'ın Osmanlı'yla olan iletişim ve etkileşim noktalarına dikkat çekilmiştir. Bu açıdan yola çıkılarak konu birçok açıdan ele alınmış ve şu sorulara cevap verilmeye çalışılmıştır:

Osmanlı'nın reform ve entellektüel alana etkileri ve bağları gerçekte ne kadar etkin olmuştu? Batıdan ithal edilen yeni düşüncelerle birlikte yeni kavramların aktarılmasında Osmanlı'nın yeri ve önemi neydi? İstanbul'da sürekli ikamet eden veya oraya seyahat eden İranlı tüccar, aydın ve din adamları Osmanlı'daki meşrutiyet tecrübe ve birikiminden nasıl etkilenmişlerdi? Bu etkiyi İran'a aktarma sürecinde takip ettikleri yol ve yöntemler neydi? İran ve Osmanlı arasındaki diplomatik ilişkiler çerçevesinde bu etkileşim ne gibi sonuçlar vermiştir? Bu bağlamda İran'daki Batı tipi bu değişim ve gelişimin izlerini Osmanlı'da aramak ne kadar mümkündür?

Konu bu yönleriyle daha iyi anlaşıldığında, XX. Yüzyıl'ın başındaki İran Meşrutiyet İnkılâbı'ndaki olayların Osmanlı devletindeki benzer gelişmelerden niçin daha çok etkilendiği de ortaya çıkacaktır. Bütün bu değerlendirmeler sonunda İran meşrutiyetinde İstanbul'un yeri ve Osmanlı Devletinin davranış ve politikalarının ne kadar güçlü ve etkin olduğu sonucu daha iyi görülecektir.

2. Kaynak ve Araştırmalar

1906-1911 yılları arasında süren İran meşrutiyetinin temel kaynaklarına baktığımızda, birçok İranlı yazar ve tarihçinin yanında, İranlı olmayan tarihçilerin de bu konuda birçok eser telif ettiği görülür. Birçok tarihçi ve yazarın olaylara ve gelişmelere bizzat tanık olması, konuya doküman zenginliği kazandırmıştır. Meşrutiyet dönemine ait önemli kaynaklardan biri, bizzat Meşrutiyet içinde yer almış olan Mîrzâ Muhammed Nâzımu'l-İslâm Kirmânî'nin⁴ (1863-1919) *Târîh-i Bîdâri-yi İrânîyân* adlı eseridir (nşr. Ali Ekber Saidî Sircânî, Tahran 1346 hş /1967). XIX. Yüzyıl İran siyasî tarihi ve 1906 Meşrutiyet olayları hakkında daha sonra birçok tarihçinin de temel başvuru kaynağı olan bu eserde, temininde zorluk çekilen birçok belgenin tam metnine yer verilmiş olması araştırmacılara büyük kolaylık sağlamaktadır. Eserin ilk cildinde Zilhicce 1322/ Şubat 1905'den Ramazan 1324/ Ekim 1906'ya kadar olan dönemdeki olaylara yer verilmiştir. Ayrıca eserde dönemin önde gelen yazar, aydın ve din adamı gibi birçok şahsın biyografisi de bulunmaktadır. Eserin ikinci cildinde ise Şevval 1324 /Kasım 1906- Recep 1327 / Haziran 1909 arası olaylar anlatılmıştır. "Târîh-i Bîdâri-yi İrânîyân", aynı zamanda Osmanlı'daki Meşrutiyetle ilgili olaylara ve Meşrutiyetin İstanbul'un bağlantısına yer veren bölümleriyle de çok önemlidir. Kirmanî'nin eseri daha sonraki kuşaktan Ahmed Kesrevî ve Mehdi Melikzâde gibi birçok meşrutiyet tarihçisinin doğrudan başvurduğu kaynak olmuştur.

Osmanlı II. Meşrutiyet'i sırasında bir müddet İstanbul'da bulunmuş ve daha sonra İran Meşrutiyet hareketi içinde yer almış olan Yahyâ Devletâbâdî'nin (1862-

⁴ Mîrzâ Muhammed Kirmânî, Meşrutiyet dönemi tanınmış kadı ve yazarlarından 1863'te Kirman'da doğmuş ve eğitimini İsfahan ve Tahran'da tamamlamıştır. Tahran Medrese-i İslamiyye'de görev yapmış ve bu sırada medresenin başına getirildiğinden "Nâzımu'l-İslâm" lakabını almıştır. Meşrutiyet faaliyetlerine bizzat katılan ve en son 1914'de Kirman'da kadılık görevini üstlenen Mîrzâ Muhammed, 1919'da aynı şehirde vefat etmiştir. Mehdi Bamdâd, *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i İrân Der Karn-ı 12,13,14 Hicrî*, Tahran 1371 hş, Kitabfuruşî-yi Zevvâr, c. III. s. 278.

1939) *Târîh-i Muasır ya Hayât-ı Yahyâ* (Tahran, 1336 hş./1957) adlı dört ciltlik eseri de konunun temel kaynakları arasındadır. Bu eserin ilk cildi müellifin kendi hayatına ve İran'ın kültür ve kurumlarının tarihine ayrılmıştır. İkinci ve üçüncü ciltte müellif meşrutiyet konusundaki gelişmelerin yanı sıra bizzat kendisinin gerek İstanbul'da gerekse İran'da bu yöndeki faaliyetlerine de yer vermiştir. Özellikle bu ciltte meşrutiyet esnasında Osmanlı'da yakından şahit olduğu gelişmeleri ve görüşleri aktarması, iki ülke arasındaki etkileşimi gözlemlemek açısından önemlidir. Devletabadî, meşrutiyetle ilgili olayları en ayrıntılı bir şekilde bu iki ciltte anlatmıştır. Dördüncü cilt ise meşrutiyet sonrası olayları, Kaçar hanedanlığının çöküşü ve Rıza Han'ın iktidarı dönemindeki olayları kapsar. Yahyâ Devletâbâdî'nin Meşrutiyet hareketi içinde bizzat yer alması ve özellikle İstanbul'daki olaylara şahit olması eseri önemli kılmaktadır.

Dönemin daha sonraki tarihçi ve yazarlarından Ahmed Kesrevî'nin⁵ (1890-1946) *Târîh-i Meşrûte-i İrân* (Tahran 1340 hş./1961) adlı eseri de döneme ait bir kaynak niteliğini taşır. Eserin bazı bölümlerinin gerçeği yansıtmadığı söylenerek eleştiriye tabi tutulmasına rağmen kendisinin genç yaşta bizzat hareketin içinde olaylara yakından şahit olması ve yazarın Meşrutiyet İnkılâbı'nın önderleriyle görüşmesi eserinin ciddiye alınmasını gerektirir. Kesrevî'nin Azerbaycan'daki radikal meşrutiyetçilerden ve Tebriz'deki sosyal demokrasi düşüncelerinden etkilenecek o amaçla kurulan derneklere (encümen) sıcak bakması nedeniyle geleneksel kesimler tarafından eleştiriye maruz kalmıştır. Kesrevî, hareketin dinî ve seküler tarafları arasındaki ayrılığa ve meşrutiyet karşıtı ulema ile liberal ve radikal

⁵ Ahmet Kesrevî, Tebriz'de doğdu. Tebriz'de aldığı dini eğitim sonunda 1910'da molla oldu. Ancak modern görüşleri sebebiyle mesleğini bırakıp Adalet Bakanlığı'nda çalışmaya başladı (1919). Bazı nedenlerden dolayı 1929 yılında Adalet Bakanlığı'ndan ihraç edildi. Bir süre Tahran Üniversitesi'nde tarih hocalığı yaptı. 1934'te üniversitede akademik hürriyet bulunmadığını ileri sürerek buradan da ayrıldı. Peymân ile (1933-1942) Perçem (1941-1942) adlı dergileri yayımladı. Mart 1946'da Tahran'da Fidâiyyân-ı İslâm adlı örgüt tarafından öldürüldü. Yahyâ Âryân-pûr, *Ez Nîmâ tâ Rûzgâr-ı Mâ*, Tahran 1376 hş, Şirket-i Sehamî, s. 90-102. Mehdi Bamdad, *a.g.e.*, V. 21-22.

meşrutiyetçilerin meydan okumalarına özel ilgi göstererek meşrutiyetin farklı bir değerlendirmesini ortaya koymuştur. Başka kaynaklarda yer almayan bazı olayları nakletmesi açısından ayrı bir öneme sahip olan eseri, önceleri “Mecelle-yi Peymân” adlı dergide altı bölüm halinde “Târîh-i Hicdeh Sâle-i Azerbaycan” başlığıyla yayımlayan yazar, daha sonra yeni görüş ve belgeleri de ekleyerek tek cilt halinde Târih-i Meşrûte-i İrân adıyla yayımlamıştır.

Edward G. Browne'nin⁶ İran meşrutiyet olaylarıyla ilgili ilk defa Batılı bir kalemin yaklaşımını yansıtan, *The Persian Revolution of 1905-1909* (Cambridge, Cambridge University Press, 1910) adlı eseri de dönemin tarihi kaynakları arasında sayılır. Aynı zamanda bir İran edebiyatı tarihçisi olan Browne, olayları bizzat takip etmiş ve hareketin öncesinden itibaren arka planındaki olayları ve fikri temellerini aktarmıştır. Eser, Batılı bir kaynağın meşrutiyet önderlerinin düşüncelerini değerlendirmesi açısından önemlidir. Browne, eserinde İran meşrutiyet sürecini bu doğu halkının demokratik bir başarısı olarak göstermek istemiştir. Bu hareketin İran'ı, Çar'ın üstlendiği sömürge yayılcılığı oyunundan koruyacağını ve bunu

⁶ İngiliz şarkiyatçısı olan Edward G. Browne (1862-1926) tıp öğrenimi gördüyse de doktorluk yapmadı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında henüz on altı yaşında iken Ruslar'a karşı beslediği antipati onda Türkler'e karşı hayranlık duygusu doğurdu. Bu yüzden Osmanlı ordusunda görev almayı istemiş Plevne'nin düşmesinden sonra bir Türk gibi üzülecek kadar bu hsevgisi ortaya koymuştur. Türklere olan bu iyimserliği onu Türkçe ve yanında da Arapça, Farsça ve Hintçe öğrenmeye yöneltti. 1884 yılında İstanbul'da uzun bir tatil yaptı. 1887'de İran'a gitti ve seyahat intibalarını 1893'te Londra'da basılan *A Year Amongst the Persians* (First published by Messrs Adam & C Black Ltd 1893) adlı çalışmasında kaleme aldı. 1888'de Cambridge'de Farsça okutman olarak tayin edildi; Aynı zamanda British Academy ile Royal College of Physicians'da öğretim üyeliği yaptı. *Descriptive Catalogue of the Oriental Manuscripts* adlı katalogu ile yine dört ciltlik *A Literary History of Persia* (Cambridge 1902-1924) adlı eseriyle telif çalışmalarına devam etti. 5 Ocak 1926'da Cambridge yakınlarında ölen Browne, İslâm medeniyetlerini kendi ülkesinde ve Batı'da ilk ve en iyi biçimde tanıtan araştırmacılarından biri olmuştur. Birçok şekilde dostluk kurduğu Türk, İranlı ve Arap ilim adamı vasıtasıyla orijinal kaynaklara ulaşabilme imkânını buldu. Dostluk kurduğu aydın ve entellektüeller arasında özellikle Rıza Tevfik Bölükbaşı ile aslen İranlı olan edip Hüseyin Dâniş'i zikretmek gerekir. John Gurney, “E. G. Browne and The Iranian Community in Istanbul”, *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. T. Zarcone-F Zarinebaf). İstanbul-Teheran, 1993, s. 149-175. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Browne, Edward Granville”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, c. VI. s. 336-337.

çok yakından tanıdığı meşrutiyetçiler arasındaki din ve ideolojik farklılıkları önemsememesiyle göstererek tarihi anlatımda farklı bir strateji çizmektedir.

Mehdi Melikzade'nin *Târih-i Meşrûtiyet-i Îrân* (Tahran, İntişarat-ı İlmi, 1371 hş./1992, III.Cilt 1-7 kitap üçüncü basım) adlı eseri, ilk kaynaklardan sonra yazılmış İran Meşrutiyeti ile ilgili derli toplu bir çalışmadır. Yazarın Meşrutiyet döneminde Muhammed Hasan Edib Herevî'nin kaleme aldığı *Târih-i Peydâyeş-i Meşrûtiyet-i Îrân* (Meşhed 1331 hş/1952) adlı kitabından büyük ölçüde istifade ettiği ileri sürülmüştür. Melikzade, hareketin önderlerine genişçe yer vermiş ve Meşrutiyet olaylarını en ince ayrıntısına kadar anlatmaya çalışmıştır. Melikzade, Meşrutiyet önderlerinin toplumun ön yargılarını harekete geçirmekten korktukları için hareketin arka planında kalan ideolojik ve din bağlarını, sosyal demokrasinin etkisi ve rolünü gizlemeye çalıştıklarını iddia etmiştir. Ancak eser bu derece kapsamlı bir çalışma olmasına rağmen alıntı yaptığı kaynakların yerini göstermemesi nedeniyle kusurlu sayılabilir.

Meşrutiyet düşüncesinin temellerini ve bu hareketin önderliğini yapan aydın din adamı ve diğer kesimin görüşlerini aktarması ve bunları sosyal demokrasiye göre değerlendirmesi açısından Feridun Âdemiyet'in⁷ *İdeoloji-yi Nehzat-i Meşrûtiyet-i Îrân* (Tahran, İntişarât-ı Peyâm, ty.) ve *Fıkr-i Demokrasi-yi İçtimâî der Nehzat-i Meşrûtiyet-i Îrân* (Tahran, İntişarât-ı Peyâm, 1355 hş/1976) adlı çalışmaları öne çıkar. Âdemiyet'in her iki çalışması, dönemin siyasî düşünce ve görüşlerini Batı demokrasi içinde örneklendiren bir felsefi ağırlığa sahiptir.

⁷ 1920 yılında Tahran'da dünyaya gelen Feridun Âdemiyet, siyasal bilimler ve hukuk öğrenimi gördü. Bir müddet İran'ın Londra büyükelçiliğinde çalışan Âdemiyet, 1941 yılında siyasî tarih ve siyaset felsefesi alanlarında doktorasını tamamladı. Âdemiyet İran'ın BM temsilciliğini de üstlendi ve 1964 yılından itibaren bütün vaktini araştırma ve tarih çalışmalarına adadı ve özellikle İran Meşrutiyet Döneminin siyasî ve sosyal gelişmelerine ışık tutan çalışmalar yaptı. 29 Mart 2008 tarihinde 87 yaşında Tahran'da geçirdiği hastalık sonucu vefat eden Feridun Âdemiyet, ardında modern İran tarihi alanında birçok eser bıraktı. Bkz. Huccetullah Asîl, "Yâdhâ ez duktor Âdemiyet", Tahran, Ordubihîşt 1387, *Buhara*, (Feridun Âdemiyet'le ilgili *Buhara* özel sayısından) sy. 65. s.74-77.

Âdemiyet, bir sosyal demokrat olarak dikkati Gilan'daki Meşrutiyet hareketinin içinde yer alan köy ve köylü boyutuna çekmiş ve birçok meşrutiyet liderinin gizli kalmış sosyal demokrasi düşüncelerini ve bağlarını ortaya koymuştur.

Meşrutiyete ve hareket sürecine din adamları ve ulemanın bakışını yansıtan risâleleri, Gulâm Hüseyin Zergerî Nejad tarafından derlenerek *Resâil-i Meşrûtiyet* (Tahran 1374 hş./ 1995 İntişârât-ı Kevir) adıyla neşredilmesi bu alandaki bir boşluğu doldurmuştur. Özellikle “Meşrutî Hükümet” kavramının dinî yönden meşruiyeti ve bununla ilgili dinî delillerin ortaya konulması bu risalelere önem kazandırmaktadır. On altı risalenin yer aldığı bu kitap meşrutiyete hem muhalif, hem de taraftar dinî otoritelerin düşünce ve fetvalarını içermektedir. Bazı risalelerde Osmanlı'ya olan ilgiyi yansıtan bilgiler de mevcuttur. Bu toplu risalelerde daha çok meşrutiyeti savunan dinî otoritelerin bakışlarına yer verilmiştir.

Çalışmamızı yaparken İran meşrutiyetine Osmanlı devletinin bakışını tespit etmek için Osmanlı Başbakanlık Arşivi'ndeki belgelere de başvurduk. Yıldız Sarayı Arşivi Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.), Hariciye Nezareti Siyasî (HR.SYS.), Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), Elçilik ve Şehbenderlik Tahriratı (Y.PRK.EŞA) ve Dahiliye Nezareti bölümlerindeki dokümanlarda konuyla ilgili bazı belgelere rastladık. Ayrıca konuyla ilgili İran'da yayınlanan ve Kaçar-Osmanlı ilişkileriyle ilgili arşiv belgelerinin toplu basımı olan *Güzîde-i Esnâd-i İrân ve Osmanî*, 1324-1343 h./ h.ş.1284- 1303 /m.1905-1924 (Devre-i Kacariyye), (Tahran, Vizâret-i Umûr-i Harice-i Cumhur-i İslâmî-yi İrân, 1370 hş, I-VII cilt) adlı eserdeki arşiv malzemeleri de incelenmiştir. Dönemin İstanbul'da çıkan gazete ve dergileri de konunun kamuoyundaki görüntüsünü yansıtması bakımından temel kaynaklar olarak kullanılmıştır.

İran Meşrutiyetiyle ilgili Batı'da birçok bilimsel çalışma ve tezler yapılmıştır. Bunlar arasında en tanınmış olanları Janet Afary'in *The Iranian Constitutional Revolution 1906-1911* (New York 1996, Columbia University Press), Mangol

Bayat'ın *Iran's First Revolution: Shi'ism and the Constitutional Revolution of 1905-1909* (New York: Oxford University Press, 1991) ve Vanessa A. Martin'in *Islam and Modernism: The Iranian Revolution of 1906* (London : I. B. Tauris, 1989) adlı eserlerdir. Janet Afary, devrimin sadece politik değil, sıradan insanları da içine alan sosyal ve kültürel bir devrim ve bu nedenle de çok ideolojik, çok kültürlü ve çok sınıflı bir hareket olduğunu ortaya koymuştur. Mongol Bayat, farklı dinî görüşteki Meşrutiyet lideri ulemanın düşüncelerini tartışmaktadır. Venessa Martin ise Tahran ulemasının toplumsal ve politik bağlantılarından kaynaklanan farklı siyasî görüşlerini göstermeye çalışmıştır. Ervand Abrahamian'ın *Iran: Between Two Revolutions*, (Princeton, Princeton University, Princeton 1982) adlı eseri ise İran'da XX. Yüzyıl'da meydana gelen iki devrimin karşılaştırmalı bir gelişimini anlatmaktadır.

İran Meşrutiyetiyle ilgili Batıda yapılan tezlerde daha çok konu sosyolojik ve felsefi yönlerini öne çıkaran değerlendirmeler yapılmıştır. Bunlardan biri olan Nader Sohrabi'nin, *Constitutionalism, Revolution And State The Young Turk Revolution Of 1908 And The Iranian Constitutional Revolution Of 1906 With Comparisons, To The Russian Revolution Of 1905*, (University of Chicago, Illinois December 1996) adlı basılmamış tezi, XX. Yüzyıl'ın başında meydana gelen Rusya, İran ve Osmanlı devrimlerini sosyolojik yönden inceleyen mukayeseli bir çalışmadır. Konumuza yakınlığı olan diğer bir tez, Pardis Minuchehr'in *Homeland From Afar: The Iranian Diaspora and the Quest for Modernity (1908-1909)* (Columbia Universtiy Dissertation 1998) ise özellikle İran'daki ikinci Meşrutiyet öncesinde (Haziran 1908-Temmuz 1909) ülke dışındaki (diaspora) İranlıların birçok yönden inkılâptaki katkılarının önemli olduğu tezi savunulmuştur.⁸

⁸ Meşrutiyetle ilgili geniş bir literatür için bkz. Ali Pürsafer, *Kitâbşinâsî-yi Inkılâb-ı Meşrutîyet-i İrân*, Tahran 1373 hş (1994) Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Çâp-ı evvel.

İran'da yapılan Âzer Celîliyân'ın *În'ikâs-ı Revâbit-i Îrân ve Osmânî der Ruznâme-i Ahter* adlı tezi İstanbul'da yayınlan Ahter gazetesinde birinci Osmanlı meşrutiyetinden İran meşrutiyetine kadar olan sürede iki ülke arasında ilişkilerin yansımalarını konu edilmiştir (Danişgâh-ı Sistan ve Belucustan, mastır tezi, Zâhidân, mihrmah 1382 hş.).

Türkiye'de İran Meşrutiyetini ve hareketteki Osmanlı etkisini doğrudan ele alan çok az çalışma vardır. Muhammed Rıza Nasırî'nin *Nasıreddin Şah zamanında Osmanlı-İran münasebetleri (1848-1896)*, (1977 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sonçağ Tarihi Kürsüsü) ve Abdolghafour Baghdadi'nin *Muhammed Ali Şah Devrinde Osmanlı-İran Siyasî İlişkileri (1907-1909)*, (1982, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yakınçağ Tarihi Kürsüsü) adlı iki doktora tezi, iki ülke arasındaki ilişkilerde meşrutiyet öncesi ve sonrası etkileşimleri gösteren bazı bilgiler içerir. İran Meşrutiyeti konusu her iki tezin genel konusu içinde bir bölüm olarak kısaca anlatılmıştır. Diğer bazı tezlerde de İran'ın genel konuları içinde değişik açılardan karşılaştırma yapılmıştır. Tezimizin konusunun tespit edilip ilk çalışmalarımızın başladığı tarihlerde tamamlandığı anlaşılan Celal Metin'in *Türk Modernleşmesi ve İran 1890-1936* (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü 2006) adlı doktora tezi bu mukayeseli çalışmalara örnek verilebilir. Bu tezde İran modernleşmesinin öncüleri sayılan Meşrutiyetçi aydın ve kişilerin biyografi ağırlıklı anlatılması asıl konuyu arka plana itmiştir. Ayrıca tezde kullanılan dipnotlardaki Farsça eserlerin verilen bazı sayfalarında metindeki bilgilere rastlanılmaması Farsça eserlerin sağlıklı kullanımı konusunda ciddi endişeler doğurmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEŞRUTİYETE GİDEN YOLDA DEVLET VE TOPLUM

1. İRAN TOPLUMU VE KAÇAR DEVLET YAPISI

I. 1. 1. Kaçarlara Kadar İran'a Kısa Bir Bakış

İran'ın İslam fethinden öncesi ilk bilgilerine tarihte milâttan önce IX. Yüzyıl'a ait Asur kaynaklarında rastlanılmıştır. Bu kayıtlardan, Ortadoğu'ya göç eden Hint Avrupa kavimlerinden olan Medlerin Urmiye Gölü'nün güneydoğusunda, Perslerin ise batısında yaşadığı anlaşılmaktadır. Perslerin soyundan gelen diğer birçok krallık gibi, Medlere tâbi olarak varlıklarını sürdüren Ahamenîler, II. Kyros (Büyük Cyros) döneminde güçlü bir imparatorluk haline geldiler. Ahamenilerden sonra (M.Ö. 6-4. Yüzyıllar) İran, Makedonyalı Büyük İskender'in hâkimiyetine (M.Ö. 323) girdi. Onlardan sonra bölgede Seleukoslar (Selevkoslar, Selefkiler) ardından Partlar Ortadoğu'nun en güçlü imparatorluğu haline geldiler. Daha sonra kurulan Sasaniler zamanında (M.S. 3-7. Yüzyıllar) İran'da güçlü bir devleti yapısı oluştu.⁹

VII. Yüzyıl'da Arabistan'da İslâm dininin doğuşuyla ortaya çıkan İslam devletinin bölgeyi kısa bir zaman diliminde hâkimiyetine almasına kadar Sasani Devleti gücünü korudu. Bundan sonra İran, iki yüzyıldan fazla Emeviler ve Abbasilerin yönetiminde kaldı. IX Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren Abbasilerin güç kaybetmesiyle İran'da müstakil Müslüman devletler kurulmaya başlandı. Güney İran ve Irak'ta egemenlik kuran Şîî mezhebine bağlı İran kökenli Büveyhilerden (932-1062) sonra 1051 yılında İsfahan'ı alarak başşehir yapan Selçuklu Devleti bütün İran topraklarını hâkimiyetine aldı. Selçuklu sultanı Melik Şah'ın 1092'de ölümüyle zayıflayan Selçuklular bağımsız hanedanlıklara bölündü.

⁹ Esko Naskali, "İran. Tarih: Başlangıçtan Müslümanlar Tarafında Fethine kadar", *DİA*, c. XXII. s. 394.

Bundan sonra bölge Moğolların hâkimiyetine girmeye başladı. Mengü Han (1251-1259) tahta çıktığında kardeşi Kubilay'ı Çin'e gönderirken diğer kardeşi Hülâgû'yu da ilhan olarak İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'ya tayin etti. Hülâgû'nun 653 (1255) yılında Ceyhun'u geçerek Horasan'a girmesiyle Yakındoğu'da Moğol hâkimiyetinin ikinci devresi başladı. Hülâgû önce 654'te (1256) Alamut'u ele geçirip buradaki İsmâilî hâkimiyetine son verdi ve kale halkını tamamen yok etti; iki yıl sonra da Bağdat'a girerek Abbasi hilâfetini yıktı. Böylece Hazar denizinin güney sahilleri hariç bütün İran'da siyasî birliği yeniden tesis etti. Ardından askerî harekâtı Suriye üzerine yönlendirdi. Ancak Suriye istikametindeki Moğol ilerleyişi Köseadağ Savaşı sonucu tâbi devlet konumuna gelmesiyle Bizans sınırlarında sona erdi. Bununla birlikte İran, Azerbaycan, Anadolu ve Irak'ın idaresi yaklaşık bir asır boyunca İlhanlıların hâkimiyetinde kaldı.¹⁰ İlhanlı hükümdarlarının en büyüklerinden olan Ebû Said'in vâris bırakmadan 1335 yılında henüz otuz yaşında iken ölümü, İlhanlı Devleti'nin parçalanmasına ve mahallî hânedanlıkların kurulmasına yol açtı. İlhanlı emirlerinden Bağdat Hatun'un eski kocası Hasan-ı Büzürg ve Emîr Çoban'ın oğlu Hasan-ı Kûçek, şehzadeler arasındaki taht kavgalarından faydalanarak dilediklerini tahta çıkarmaya başladılar. Sonunda İlhanlı Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda Celâyirîler, Karakoyunlular, Muzafferîler, Horasan Serbedârîleri ve Eratnaoğulları gibi hanedanlar kuruldu.¹¹ Cengiz Han hâkim olduğu toprakları paylaştıırken Türkistan, oğlu Çağatay'ın hissesine düşmüştü. 1370 yılında Çağatay Hanlığı'nın başına geçen Timur (ö.1360/69-1405), Mâverâünnehir'e hâkim olarak Semerkant'ta tahta oturdu ve İran'ı da içine alan büyük bir devlet kurdu. Timur'un ölümünden sonra toprakları iki oğlu arasında paylaşıldı. Miran Sah (ö.1407) Bağdat ve Azerbaycan'da ve küçük oğlu Şahrüh Mîrzâ (1377-1447) da çoğunluğu İran olmak üzere Horasan merkezli

¹⁰ Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, c. XXX. s. 226.

¹¹ Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *DİA*, c. XXII. s. 103-105.

bir devlet kurdu. Devlet onun zamanında parlak bir kültürel hayat geçirdi. Özellikle Şiraz, dönemin kültür ve sanat merkezi haline geldi.

XVI. Yüzyıl başlarında Şah İsmail tarafından kurulan Safevi Devleti (1501-1736), İran'da yeni bir dönem başlattı. Safeviler Şiiliği resmi mezhep ilan ederek bu mezhebin hamisi bir devlet haline geldiler. Gittikçe güçlenen Safeviler Şah I. Abbas (1587-1629) döneminde en güçlü ve parlak dönemini yaşadılar. XVIII. Yüzyıl'ın başında çöküş sürecine giren Safevi Devleti Kandehar'daki Afganlı Mir Veys'in 1709 yılında devlete karşı isyanıyla sarsıldı. Afganlıların İran üzerine sık sık düzenledikleri askerî seferlerle zor durumda kalan Safeviler iyice güç kaybettiler. 1722'de Afgan kabileleri İran'a girip başkenti ele geçirerek Safevi egemenliğine fiilen son verdiler. Fakat Afganlılar hiçbir zaman İran'ın tamamına hâkim olamadılar. 1735'te Nadir Şah Afşar'ın Afgan isyancıları İsfahan'dan çıkardıktan sonra kurduğu Afşar Hanedanı, İran'ın bütününe hâkim oldu. Ne var ki onun hükümdarlığı da çok uzun sürmedi. 1747'de bir suikast sonucu öldürülmesiyle devleti de dağıldı. 1750'de Şiraz'ı başkent yapan Kerim Han Zend'in kurduğu Zend Hanedanlığı¹² (1750-1794) Horasan hariç bir müddet İran'da siyasi birliği sağlamada başarılı oldu. Kerim Han'ın yönetimi sırasında görece bir barış ve refah yaşayan İran, onun 1779'da ölümüyle tekrar karışıklık ve iç kavgaların yaşandığı bir döneme girdi. XVIII. Yüzyıl'ın son yılları, İran'ın birçok kabilenin bölgesel hâkimiyet sağlamak için birbirleriyle mücadele yaptığı bir iç savaş ve karışıklık dönemidir.¹³ Bu kabileler arasında yer alan Kaçar hanedanı bu mücadele sonunda İran'da hâkimiyeti ele geçirdi.

¹² İran'da hüküm süren Zend hânedanının kurucusu ve ilk hükümdarı Kerim Han'dır. Zend döneminin İran tarihindeki önemi, ülkede hüküm sürmüş yedi yüz yıllık Moğol ve Türk egemenliğinden sonra iktidara gelmiş ilk İran asıllı hanedan olmalarıdır. Geniş bilgi için Bkz. Rıza Kurtuluş, *İran'da Zend Hanedanı ve Dönemi*, (Yüksek lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (1995), s. 88.

¹³ Osman Gazi Özgüdenli, "İran, Fetihden Safevîler'e kadar", *DİA*, c. XXII, s. 395-400.

I. 1. 2. Meşrutiyete Giden Süreçte Kaçarlarda Devlet Yapısı

Türkçe konuşan Türk ve Tatar kabilelerinin meydana getirdiği bir kabile konfederasyonu olan Kaçarların İran'daki varlıkları XIV. Yüzyıl'da İlhanlıların hâkimiyeti zamanına kadar uzanmaktadır. İlhanlılardan Hülâgu Han'ın (1256-1264) Alamut ve Suriye'ye karşı yaptığı seferlere katılan Kaçarlar, Irak, Suriye ve Anadolu'ya kadar geniş bir alanda bulundular. İlhanlı Devleti yıkıldığı zaman Suriye sınır bölgesine yerleştiler. Timurlular Suriye'yi ele geçirince Kafkasya'ya göç ettiler. XVI. Yüzyıl'ın başında kurulan Safevi Devleti'nin (1502-1732) kurucusu Şah İsmail'i destekleyen Kaçarlar, bu dönemde başta vezirlik olmak üzere çeşitli devlet kademelerinde görev aldılar.¹⁴ Kaçarların İran'a hâkim olma süreci ise kabileler arasında mücadelelerin yaşandığı ve uzun süre merkezi otoritenin olmadığı XVIII. Yüzyıl'ın¹⁵ sonlarından itibaren başladı. Ağa Muhammed Han'ın Zend Hükümdarı Câ'fer Han'ı Hemedan'da mağlûp ettikten sonra (1786) Tahran'da şahlık tahtına oturduğu ileri sürülmekle beraber diğer kaynaklar bunu teyit etmemektedir. Kaçar Lideri Ağa Muhammed Han daha sonraki yıllarda hâkimiyet sınırlarını giderek genişletti. İran'ın büyük bir kısmını, Azerbaycan'ı ve Gürcistan'ı ele geçirip kendisine başşehir edindiği Tahran'da 1796 yılında "Şehinşahlık" tacını giyerek Kaçar Devletini fiilen kurmuş oldu. Ağa Muhammed Han bu süreçte birçok kabileyi bir çatı altına alarak siyasî bir birlik kurmaya çalıştı. Onun halefi Feth Ali Şah, (1797-1834) devletin otoritesini güçlendirmek için

¹⁴ Geniş bilgi için bkz. Gulâm Rıza Verehrâm, *Târîh-i Siyâsî ve Sâzmânâ-yı İctimâ'î-yi İran der Asr-ı Kâcâr*, 2. bs.Tahran, İntişarât-ı Muîn 1369 hş, s. 31-46; Ann K. S. Lambton, *Qajar Persia*, London, I.B. Tauris, 1987, s. 1-9.

¹⁵ İran açısından XVIII. yüzyılın genel görünümünü, İngiliz araştırmacı Ann K.S.Lambton'un da ifadeleriyle "Kabileciliğin dirilmesi ve bürokrasinin çöküşü" şeklinde özetlemek mümkündür. "The Tribal Resurgence and The Decline of Bureaucracy in The Eighteenth Century", *Studies in Eighteenth Century Islâmic History*, London 1977, s. 108.

şahlığının ilk beş yılı boyunca ayaklanma ve isyanlarla mücadele etmek zorunda kalmıştı.¹⁶

Kaçar Devleti başlangıçta kabile ihtiyaçlarını karşılayacak basit bir yapıdan giderek örgütlü bir devlet yönetimine doğru bir gelişme kaydetti. Kabiledeki idari birimleri devlete uyarlamışlar, bölge ve kabileleri kendilerine bağlamak üzere hepsini merkezî bir yapılanmanın içine almışlardı. Merkezi yönetim yapısı vezirler, saray nedimleri, prensler, müstevfiler (geleneksel saymanlar) ve es-Saltana, ed-Devle ve el-Memâlik unvanları taşıyan eşraf aracılığıyla oluşturulmuştu. Ancak ülkenin başkentten uzak kesimlerinde otoriteyi sağlamak üzere mahalli ayanlar, hanlar (kabile reisleri), erbaplar (toprak ağaları), tüccarlar ve din adamları (müçtehitler) vasıtasıyla merkeze bağlılıklarını sağlayacak bir düzen kurulmuştu. XIX. Yüzyıl'ın başlangıcından itibaren merkezi yönetim birimlerinin yeni görev alanlarının düzenlenmesiyle devletin hiyerarşik yapısı, *şah ve saray, sadrazam, müstevfi'l-Memâlik ve leşkernevîs*¹⁷ şeklinde oluşturuldu. Ülkenin belli vergi bölgelerine ayrılması gibi mali düzenlemeler sonucunda saray ve devlet hizmetinde yeni görev alanları meydana getirmişlerdi.¹⁸

Teorik olarak Şah yönetiminin vergilendirme ve yargı araçları üzerinde tekelci ve yaptırımcı bir gücü söz konusuydu. Bütün resmi görevlileri atama ve azletme yetkisine sahip olan şahın devlet işlerinde hâkimiyeti mutlakı. Yönetimle ilgili bütün unvan ve mevkileri vermek veya almak onun yetkisi dâhilinde idi. Ülke

¹⁶ Kaçarlar hakkında genel bilgi için bkz. Ann K.S. Lambton, *Qajar Persia*, s. 1-32; Faruk Sümer, "Kaçarlar", *DİA*, XXIV, s. 51-53; Geniş bibliyografya için bkz. Gulâm Rıza Verehrâm, *Menâbi-i Târîh-i İrân der Devrân-ı İslâmî*, Tahran, Müessesese-i İntişarat-ı Emir Kebir, 1371 hş, 1992, s. 123-149.

¹⁷ Kaçarlar dönemi ordunun muhasabe işlerini tutan dairedir. Ali Ekber Dihhudâ, *Lugatnâme*, nşr. Mumammed Muîn-Cafer Şehîdî, Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1373 hş/1993-94, XII. s. 17372.

¹⁸ Shaul Bakhash, "The Evolution of Qajar Bureaucracy: 1779-1879", *Middle Eastern Studies*, Vol. 7, No. 2 (1971), s. 139-141; Ervand Abrahamian, *A History of Modern İrân*, Cambridge New York 2008, s. 9.

topraklarını kendi özel mülkü gibi addederek devlet adına tasarrufta bulunabiliyordu. İngiliz Lord Curzon¹⁹, kendisinin bizzat araştırıp gördükten sonra İran hakkındaki yazdığı “Persia and Persian Question” adlı eserinde şahın konumunu tarif ederken “kamu yaşamının bütün mekanizmasının ekseni” olduğu yönünde bir görüş ileri sürmüştür.²⁰ Oysa düzenli bir devlet bürokrasisi ve bir orduya sahip olmayışı nedeniyle şahın iktidarı Batılı despotik yönetimlere kıyasla oldukça sınırlıydı ve tasarrufunu kullanırken şahın bu sınırların dışına çıkması teorik olarak mümkün değildi. Zira gerçek otoritesini merkezden, yani başkent Tahran’dan uzak bölgelerde aynı oranda kullanması mümkün değildi. Ancak Kaçarların merkez veya taşradaki devlet mekanizmaları topluca göz önüne alındığında, bu devletin İran tarihinde keyfi, baskıcı, yolsuzlukların çoğaldığı, toplumun görece fakirleştiği, ülke içi ve dışı göçlerin arttığı, askerî başarısızlıkların ve siyasal hataların çokça yapıldığı bir istibdat dönemi olarak görülmesi mümkündür. Bu olumsuzluklara rağmen Kaçar Hanedanı dönemi aynı zamanda, Batılılaşmanın etkisiyle modern düşüncelerin toplumda itibar gördüğü ve entelektüellerin faaliyetleriyle bu düşüncelerin pratiğe dönüşme fırsatının yakalandığı bir dönem olmuştur. Bununla beraber İran’da Kaçarlar devleti, Müslüman Doğu’ya özgü geleneksel devlet yapısının kırılmaya başladığı ve bununla XIX. Yüzyıl’da en çarpıcı örneklerinin görüldüğü ve toplumsal değişimin en fazla hissedildiği bir devlet olma özelliğine de sahip olmuştur.²¹

XIX. Yüzyıl’ın ikinci yarısında zorunlu olarak devletin başlattığı idarî kurumların Batılı manada reforme edilerek yeniden yapılandırılması, 1896 yılında

¹⁹ George Nathaniel Curzon,(ö.1925) İngiliz devlet adamı ve yazar. 1889 –90 yıllarında lisans üstü öğrencisiyken İran’a yolculuk yapmış meşhur kitabı *Persia and Persian Question* adlı kitabını da bu sırada yazmıştır. Bkz Denis Wright,” Curzon, George Nathaniel”, *The Encyclopaedia Iranica*, Costa Mesa 1991, Mazda Publishers, c. VI. s. 465-470.

²⁰ G. Curzon, *Persia and The Persian Question*, . 2. bs, London, Frank Cass, 1966, I, s. 433.

²¹ Ervand Abrahamian, “Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 5, (1974), s. 9.

Nasırüddin Şah'ın öldürüldüğü sıralarda belirli bir noktaya ulaşmıştı. Merkezi hükümet, sayısı dokuzu geçmeyen bir bakanlar kurulu ile ülkeyi yönetiyordu. Bunlardan dâhiliye, ticaret, eğitim ve vakıflar, bayındırlık ve kültür bakanlıkları henüz daha yeni kurulmuş olduğundan sadece kâğıt üzerinde varlıkları vardı. Diğer dördü olan savaş, adalet, maliye ve hariciye vezaretleri eski geleneksel yapılarıyla devam ediyordu. Ancak hepsi de düzenli bir yapıdan uzak, sabit ve ücretli personelden, bölgesel birimlerinden ve daimi bir programdan yoksun idiler.²²

Vezirlik müessesesi Kaçarların ilk döneminden itibaren Safevî döneminden gelen bir geleneği takip ederek aynı şekilde bazı ailelerin tekelinde kalmaya devam etti. Nasiruddin Şah'ın bütün Kalemîye'ye (bürokrasi, vezirler dâhil bütün devlet görevlileri) külâh giymeyi zorunlu kılan bir fermanıyla tüzel kişilikleri tanınan bir grup olarak yönetici sınıf, XIX. Yüzyıl'ın sonuna doğru rahatlıkla toplumda ulema, seyyit, tüccar ve hacılardan ayırt edilebiliyordu. Bu şekilde kalemîye terimi ile devlet bürokrasisi çok önemli bir gelişmeye şahit olmuştu.²³ Şah'ın bu tasarrufu, Osmanlı'da II. Mahmut'un Batıcı reformlar çerçevesinde fes giymeyi ulemanın dışında bütün memurlara zorunlu tutmasını hatırlatmaktadır.²⁴

Geleneksel kurumların en eskisi olan ve değişikliğe uğramadan varlığını sürdüren Maliye Bakanlığına (Vizâret-i Mâliye) bağlı olarak merkezde ve eyaletlerde müstevfîler²⁵ ve müşîrlere²⁶ oluşmuştu. İlk ortaya çıkışları Safevi

²² A. Ashraf - A. Banuazizi, "Classes in the Qajar Period", *EIr.* V. s. 667-677.

²³ Geniş bilgi için bkz.A. K.S Lambton, *Islamic Society in Persia*, Oxford, 1954, s. 1-32. A.K.S.Lambton, "Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship", *Studia Islamica*, Vol. 17, (1962), s. 91-119.

²⁴ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, trc. Osman Akınhay, İstanbul, Papirüs Yayınları, 1977, c. I. s.38.

²⁵ Müstevfî terimi Arapça *ifa* kelimesinin türevi olan *İstifa* 'dan hükümet gelirlerin toplayan anlamına gelir. Aslında Sözlükte "hakkın ödenmesini isteyen kimse" anlamındaki müstevfî kelimesi, terim olarak devletin malî işleriyle ilgili divanın başkanını ve buna bağlı memurları ifade eder. Başlarına da *Müstevfî'l-Memâlik* denir. Bkz. Abbas Sabbâğ-Nebi Bozkurt, "Müstevfî", *DİA*, c. XXXII. s. 147-148.

dönemin uzanan müstevfi'l-memâlik'te görevli müstevfiler, 1920'li yıllara kadar babadan oğula geçen bir sistemle aynı aileden geldiler. Sistematik bir biçimde ülke 38 vergi bölgesine ayrılmıştı. Açık artırma usulüyle her yıl Nevruz ayında bir ihale sonrası en iyi teklif verenler, Şah'ın emriyle ve özel saray kıyafeti giyerek yıl boyunca vergi toplama işinde valilere yardımcı olmakla görevlendirilirdi.²⁷

Savaş Bakanlığı (Vizâret-i Ceng) ise asker sayısı kâğıt üzerinde 200 binden fazla gözükken bir ordunun işleriyle ilgiliydi. Oysa sürekli ve düzenli olarak silâh altında bulunan asker sayısı yaklaşık 8 bin civarında idi. Bu kuvvetleri de Tahran'ın başlıca alanı olan Tophane meydanında bulunan eski zamanlardan kalma dört topa sahip 5 bin kişilik topçu birliğiyle 1879'da kadar 4 bin Gürcü köleden oluşan saray muhafızlığı yapan bir birlik ve daha sonra onun yerini alan iki bin kişilik Kazak tugayı oluşturuyordu.²⁸ Kağıt üzerinde gösterilen diğer birlikler ise düzensiz ve sürekli silah altında bulunmayan güçlerdi. Bunların çoğunun da komutanlığını çoğu kez bağlı buldukları kabilenin lideri yapmaktaydı. XIX. Yüzyıl'ın sonuna doğru büyük kabileler hükümet karşısında göreceli olarak daha iyi silahlarla donanmaya başladılar. Bahtiyariler, Kaşkailer, Türkmenler, Şahsevenler, Araplar ve Beluciler gibi büyük kabile ve aşiretler bu yolla elde ettikleri modern silahlarla milis birliklerini güçlendirler.²⁹ Böylece kabileler düzenli ordulara karşı kolaylıkla baskın yapabilecek gerilla tipi bir güce eriştiler. Kaçarların en güçlü ve modernleşmeye en yakın olduğu dönem sayılan Nasiruddin Şah zamanında bile orduyu kabile milisleri kadar etkili silahla donatamadıkları için asla

²⁶ Müşîr, devlet yönetiminde müşavir yani danışman kişidir. Meşveret yapan yani müşavir. Bkz. Ali Ekber Dihhudâ, *Lugatnâme*, c. XII. s.18532.

²⁷ Maliye bakanlığıyla ilgili diğer ayrıntılı bilgi için bkz. Gulâm Rıza Verehrâm, *Târih-i Siyâsî ve Sâzmânâ-yı İctimâ'i-yi-i İran der Asr-ı Kâcâr*, s. 96-101.

²⁸ Gulâm Rıza Verehrâm, *a.g.e.*, s. 104-106. Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran*, s.11-12.

²⁹ George N. Curzon, *Persia and The Persian Question*, London : Frank Cass, 1966, I. s. 602.

kabile birliklerini hükmü altına alabilecek bir silahlı güce ulaşamadıkları ileri sürülmüştür.³⁰

Kaçar iktidarının yargı sistemine gelince; bu kurum “Örfî” ve “Şer’î” mahkemelere dayanıyordu. Şerî mahkemelere kadılar ve şeyhulislâmlar, örfî mahkemelere ise devlet tarafından atanan hâkimler başkanlık ediyorlardı. Şerî mahkemeler medeni hukukla ilgili davalara, örfî mahkemeler ise devlete karşı işlenmiş suçlara bakıyordu. Ulema “Şer’îye” mahkemeleri üzerinde tam yetkiye sahipti.³¹ Modern anlamda Adalet Bakanlığı (Vizâret-i Adliye) 1834’den beri kurumsal bir yapıya sahip olmasına rağmen Tahran dışında yetkilerini kullanmakta sınırlı kalmıştı. Abdullah Müstevfî, hatıralarında toplumun çoğu kez hukukî sorunlarını merkezi hükümetin dahli olmadan çözdüğünü yazmaktadır.³² Kabileler arasında ortaya çıkan hukuki sorunlar, kabile liderleri tarafından bir çözüme bağlanırdı. O nedenle Adalet Bakanlığına bağlı yargı mensuplarının görev alanları genelde şehirlerle sınırlı kalmıştı.³³

Hükümetin diğer bakanlıklarından biri olan İçişleri Bakanlığının (Vizâret-i Dâhiliye) Tahran’daki polis gücünden başka etkili bir teşkilatı yoktu. Bu polis teşkilatı da 1873’te, biri Avusturyalı, diğeri İtalyan iki uzmanının çalışmalarıyla

³⁰ Mîrzâ Ali Han. Eminu’d-devle, *Hatırât-ı Siyasî*, nşr. H. Farmânfarmayân, Tehran, Emir Kebîr ts, s. 77. Silahlı kuvvetleriyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Gulâm Rıza Verehrâm, *a.g.e.*, s. 104-117.

³¹ S. Arjomand, *The Shadow of God and The Hidden Imam*, Chicago University of Chicago Press, 1979, s. 225.

³² Abdullah Müstevfî, *Târih-i İdârî ve İctimaî-yi Devre-i Kaçariye yâ Şerh-i Zindegânî-yi Men*, 3. bs. Tahran, İntişârât-ı Zevvâr, 1371 hş., I. s. 99-100.

³³ W. Floor, “Change and Development in the Judicial System of Qajar Iran,” *Qajar Iran: Political, Social and Cultural Change, 1800-1925*, (ed. E. Bosworth-C. Hillenbrand), Edinburgh, Edinburgh University, 1983, s. 130.

kurumsal bir yapıya kavuşmuştu.³⁴ 1900'lerde Nazmiyye olarak bilinen bu şehir güvenlik kuvveti bünyesinde ise sadece 460 civarında bir polis gücü bulunuyordu.³⁵

Kaçar döneminin diğer bakanlıkları henüz kuruluş aşamasında olduğundan yetki alanları belirlenmemişti. Bu açıdan çalışmaları da kısıtlıydı. Bunların içinde en gelişmiş olan Eğitim Bakanlığı (Vizâret-i Âmûzeş) sınırlı kaynaklarına rağmen 1852'de Daru'l-Fünun gibi önemli bir eğitim kurumunun açılmasını sağladıysa da ülke çapında genel bir okullaşmayı gerçekleştiremedi. Ticaret Bakanlığının görev alanı ise Hazar Denizi ve Basra Körfezindeki birkaç limanın sorumluluğuyla sınırlıydı. 1910'lara kadar Muhibirü'd-devle ailesine verilen Posta ve Telgraf Bakanlığı (Vizâret-i Post ve Telgrâf) 1876 yılında kurulan posta sistemi ve telgraf hatlarının işletilmesiyle beraber işe başlamıştı.

Dönemin hükümet yapısına kısaca bakıldığında, eksik ve yetersiz yapılanmasıyla merkezi otorite, Kaçar Devleti'ni mahalli liderlere, kabile başkanlarına, din adamlarına, büyük tüccarlara ve geniş toprak sahiplerinin desteğine muhtaç bırakmıştı. Bu çerçevede mahalli liderlerin bazıları evlilik yoluyla şahla akrabalık kurarak sarayla bağlılıklarını pekiştirmişti.³⁶ Bu kabile ve aileler, akrabalıktan dolayı saraya ait unvanları kullanarak ülkede Kaçarlar adına yönetimin ulaşamadığı yerlerde devlet otoritesine yardımcı oluyorlardı.

Kaçar iktidarını ayakta tutan önemli bir faktör de, güçlü devlet adamlarının sağladıkları karizmatik kişilikleriydi. Bu kişilerle devlet yönetimi daha da güçlü kılınarak merkezi yönetimin yükü hafifletilmişti. Özellikle Nasiruddin Şah döneminde bu tip devlet adamlarının yönetimde oynadıkları roller daha da önem

³⁴ Gulâm Rıza Verehrâm, *Nizâm-ı Hükümet-i İran der Devrân-ı İslamî*, Tahran, Müessesese-i Mutâlaât ve Tahkîkât-ı Ferhengî, 1989, s. 335.

³⁵ Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran*, s.39.

³⁶ A. Amanat, *Pivot of the Universe: Nasir al-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy*, Berkeley, 1997, s. 19-20.

kazanmıştı. Meşrutiyet arifesinde sayısı altıyı bulan bu devlet adamlarının ilki hanedanın meşru mirasçısı sayılan ve geleneksel olarak Azerbaycan valiliği yapan Muzaffereddin, ikincisi İsfahan valisi ve aynı zamanda Fars, Kürdistan, Huzistan ve Luristan'ı yöneten Şah'ın oğlu Zillu's-Sultan, üçüncüsü ve ordunun başı olarak Savaş Bakanlığında bulunan ve aynı zamanda Tahran valisi olan Şah'ın küçük oğlu Naibu's-Sultan Kamran Mîrzâ, dördüncüsü sadrazamlığa kadar yükselmiş olan ve Maliye ve İçişleri Bakanlığını üstlenmiş Gürcü asıllı Emini's-Sultan; beşincisi yine Gürcü asıllı Emini'd-Devle ve son olarak Şah'ın kayınbiraderi ve Adalet Bakanı Müşiru'd-devle idi.³⁷

XIX. Yüzyıl'da Kaçar merkezi yönetiminin genel olarak zayıf kalması, hükümetlerin aldıkları kararlarda sorunu yeterli olarak görememelerine ve çözümlerinin de yüzeysel ve isabetsiz olmasına neden olmuştur. Bu yüzden Kaçarlar otoritelerinin kabul edilmesi için hep ünvanları ve yüzeysel meşruiyet görüntülerini öne çıkardılar. Safevi şahlarının İmam-i Muntazar'ın (Beklenen İmam) temsilcileri olarak iktidarlarına sağladıkları dinî meşruiyet, Kaçarlar döneminde Feth Ali Şah (1796-1834) zamanından itibaren müçtehit Mîrzâ Ebu'l Kasım Kumî tarafından ifade edilen şahların "Allah'ın yeryüzünde gölgesi" (Zillullahu fi'l arz) olduğu şeklindeki bir ünvan değişikliğine uğramıştı.³⁸ Safevilerin de kullandığı bu meşruiyet dayanağının değişmesi, Kaçar şahlarını yanılmazlık çıkmazından kurtaran bir öge olarak Kaçar iktidarlarına destek oldu. Zira bu dinî ünvan meşruiyet kaynağı olarak şahların davranışlarının artık ilahi buyruğun kutsamasından geçtiği anlayışını yansıtmıyordu. Kaçarlar iktidarlarını sadece "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" ünvanıyla yöneteceklerdi. Bu şekilde devlet dinî sınırlamalardan kendinî kurtarmış ve her hareketinde yanılmazlık

³⁷. Bunlar ve hanedanın diğer üyelerinin devletteki görevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz George N. Curzon, *Persia and The Persian Question*, London : Frank Cass, 1966, I. 391-432.

³⁸ Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London, Oxford University, 1953. s. 136.

prensibini çiğnemek korkusunu ortadan kaldırmıştı. Ancak iktidar görüntüsü içerisinde dinî müctehitlerin üstün bir konuma sahip olmaları, zayıf bir merkezi yönetime sahip Kaçar şahlarını, onlarla ilişkilerinde her zaman dikkatli davranmak zorunda bırakmıştı. Devlet ve din adamları arasındaki denge, ilişkilerin sağlıklı bir şekilde yürümesi açısından önemliydi. Bu yüzden İran’da Batıdan, dolayısıyla Osmanlı devlet kurumlarının modellerinden esinlenilerek yapılacak değişim ve yenilikler ancak dini otorite ile işbirliğiyle yapıldığı takdirde hedefine ulaşabilirdi. Osmanlı’da herhangi bir yenilik veya yeni bir kurum ilgili olarak şeyhülislamın görüşüne başvurulması geleneği tanzimattan sonra oldukça azalmıştı. İran’da ise reformların gelmesiyle ilgili olarak dini otoriteye başvurmada bir zayıflama görülmediği gibi, her geçen gün eskiye göre daha da artış gözlemlendi.

I. 1. 3. Meşrutiyete Giden Süreçte İran’ın Toplumsal Yapısı

İran’ın toplumsal yapısı, iktidarların otoritelerini çok rahat kullanmasını engelleyen bir özelliğe sahiptir. Kaçar döneminde ülkenin her yerinde büyük toprak sahiplerinin dışında üst düzeydeki din adamlarının toplumda sahip olduğu nüfuz ve etki çoğu kez iktidarların uygulamalarında sıkıntı çıkarmıştır. *Merci’-i taklîd*³⁹

³⁹ İmâmiyye Şîa mezhebinde fetvasına başvuru en yetkili müctehid. Sözlükte “taklid için müracaat edilecek kişi” anlamına gelen *merci’-i taklîd* tabiri terim olarak İmâmiyye Şîası’nın çoğunluğu tarafından, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren benimsenen Usûlî fıkıh ekolünce icthad derecesine sahip yetkin âlime verilen unvanı ifade eder. Sıradan mümin (âmmî) fûrû-i fıkıh ve dinin ayrıntılı hükümleri hakkında, özellikle de yeni ortaya çıkan veya şüpheli olan durumlarda bu unvana sahip müctehidi takip etmek ve ona danışmak zorundadır. Bu tarz bir taklidin meşruiyeti hususunda hem aklî hem naklî deliller ileri sürülmüştür. Taklid sadece dinen önemli sayılan amellerde zorunlu olmakla birlikte bunun dışında kalan birçok konuda da merciin rehberliğine başvurulduğu görülmektedir. Merci olarak görev yapan müctehidler fûrû ve ahkâm konularında rehberlik görevleri yanında zekât, humus ve sehmi imâm gibi dinen farz kılınan ödemeleri de toplatır ve dağıtırlar. Cami, türbe ve medreselere bağlı vakıfların yönetimi de onlara verilebilir. Müctehidin merci makamına yükseldiğini gösteren zâhirî bir işaret de “âyetullah” unvanına eklenen “uzmâ” (en üstün) sıfatıdır. Geniş bilgi için bkz. Ahmed Kazemi Moussavi, “The Institutionalization of Marja’-ı Taqlîd in The Nineteenth Century Shi’ite Community”, *The Muslim World*, Hartford 1994, vol. LXXXIV. No. 3-4, s. 279-299; Hamid Algar, “Merci-i taklîd”, *DİA*, c. XXIX. s. 29.

olarak Şia mezhebine mensup halkın dinî ve hukukî rehberi olan büyük dinî müçtehitler, konumları itibariyle merkezi hükümetten daha bağımsız davranabilme yetkilerini zaman zaman şahların lehine kullanmışlarsa da, bu durum hep geçici olmuştur. Şia mezhebinde din adamlarının bu konumunu Sünnilikteki din adamlarının yetkilerinde görmek mümkün değildir. O yüzden Sünniliğin hâkim olduğu devletlerde din adamlarının Şiilerdeki kadar bağımsız davranabildikleri kesinlikle söylenemez. Bu farklılık, İran ve Osmanlı'daki din adamlarının toplumsal, siyasal ve hatta ekonomik alanlardaki fonksiyonlarının birbirlerinden tamamen farklı sonuçlar ortaya çıkarmasına neden olmuştur.

Kaçarların dinî böyle bir etkinliğe sahip olduğu bir atmosferde iktidarlarının meşruiyetini sağlama ihtiyacı, ister istemez dinî alanda da kendilerini göstermelerini zorunlu kılmıştır. Bu nedenle “Şiîliğin Hamisi”, “Kuran'ın Bekçisi”, “İmam'ın Komutanları” ve “İmam Ali'nin Kılıcının Kabzası” gibi iktidarlarına dinî meşruiyet dayanağı sağlayacak ünvanları kullanmaya önem vermişlerdir. Meşhed'deki İmam Rıza Camii, Kum'daki Fatıma Camii gibi Şiîlerin kutsal mekânlarına yaptıkları ziyaretlerle dine olan yakınlıklarını göstermeye çalışmışlar ve Necef, Meşhed, Isfahan ve Kum gibi dinî merkezlerin hamiliğini üstlenmişlerdi. Bir taraftan da dinî makamlara kadı, şeyhulislâm ve imam-ı Cuma gibi ünvanlarla atamalar yaparak ulemaya devlet güvencesi vermişlerdi. Hatta dinî bir mevki olan Tahran Cuma Camii imamlarıyla evlilik yoluyla hısımlık kurarak dinî meşruiyet dayanaklarını daha da güçlendirmeye çalıştılar. Bunun yanında Kaçarlar, Safeviler gibi soylarını hem eski İran hanedanlarına hem de Şiî İmamlara bağlı gösteren uydurma etnik ve dinî hikâyelerle bir şecere düzenlemişlerdi. Hatta bu tip bir uydurmayı dinî bir gerekçeye bağlamışlar, İmam Hüseyin'in son Sasani şahının kızı Şah Banu'yla evlendiğini, böylece Dördüncü İmam ve varislerinin sadece

peygamberin soyuyla değil, aynı zamanda Sasani Şahlarıyla bağı olduğu şeklinde efsanevi bir hikâyeyi popüler hale getirmeye çalışmışlardı.⁴⁰

Ayrıca Kaçar Şahları Şia mezhebindeki geleneksel dini merasimlerden olan Muharrem ayındaki kırbaçlama, ravzahanî törenleri⁴¹, taziyele, Hüseyniye merkezlerinin ve müsamerelerin giderlerini üstlenmek gibi teşebbüslerle dine yaklaşma politikalarını sürdürdüler. 1873’de Nasiruddin Şah’ın Tahran’da geleneksel olarak Şîilerin acılarının anlatıldığı trajik oyunlar için yirmi bin kişilik modern bir Takya-i Devlet (Devlet Tiyatrosu) inşa etmesi de aynı amaca yönelik bir davranıştı.⁴² Böylece Kaçar şahları, popüler şekilde dinî teşvik ve himaye eden politikalarıyla toplumun % 85’den fazlasını oluşturan Şîî halkın güvenini ve desteğini elde etmek istediler.

Oysa Kaçarların, yönetimlerini zor duruma düşürmeyeceği ve kendileri için problem oluşturmayacağı kanaatiyle ülkedeki dinî azınlıklara yaklaşım politikaları tamamen farklı idi. Onları sadece kendi dinleri çerçevesinde serbest bırakmayı yeterli gördüler. Ülke nüfusunun ancak % 10’unu teşkil eden Sünnilerin ise, zaten merkezden uzak ve ülkenin sınır bölgelerine yakın yerlerde yaşadıkları için merkez için bir sıkıntı çıkarmaları söz konusu değildi. Güneydoğuda Beluciler, kuzeydoğuda Türkmenler, kuzeybatıda Kürtler ve güneybatıda Araplar Sünni idiler. Müslüman olmayan gruplara baktığımızda ise nüfusun sadece % 5’lik dilimini meydana getiren Süryani Hıristiyanları, Ermeniler, Yahudiler ve Zerdüştlere karşı da serbestlik politikası izlendiği görülmektedir. Dolayısıyla siyasî bir hareket içinde bulunmadıkları sürece bu dini gruplardan hiçbiri iktidar için bir tehlike arz etmiyordu.

⁴⁰ Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran*, s.15-16.

⁴¹ Aşure günü Kerbela şehitleri için minberden Hüseyin Kâşifi’nin *Ravzatu’ş-Şühedâ* adlı edebi eserinin okunması törenlerine denir. Dihhudâ, *Lugatnâme*, c. VIII. s.10916.

⁴² Hamid Algar, “Religious Forces in Eighteen and Nineteenth-Century Iran”, *Cambridge History of Iran*, Cambridge 1991, c. VII. s. 725.

1850'lerde 5 milyonluk nüfusa sahip İran'da bu sayı 1900'un başında ikiye katlanarak 10 milyonu aşmıştır. Meşrutiyet öncesi İran'da sınıfsal açıdan toplumu dört farklı kesim (tabaka) meydana getiriyordu. Birinci kesim merkezî ve mahalli toprak sahibi seçkinlerden oluşmuştu. Merkezdeki seçkinleri şehzadeler, nüfuzlu saray mensupları (darbâriiler), büyük tımar sahipleri (tuyûldâr), saymanlar (müstevfiler), vezirler, şehzâde valiler (fermanfermâ) ve devletin ünvanlı resmi memurları oluşturuyordu. Mahalli seçkinler ise ayanlar, eyalet seçkinleri (eşraf), kabile reisleri (hân) ve devlete bağlı resmi memurlardan (Cuma İmamı, Şeyhulislâm vd.) oluşmuştu. Bu merkez ve mahalli seçkinler daha sonra aristokrâsî, buzugân, hayât-ı hâkime ve tabakatu'l-melikü'l-tevâ'if gibi çeşitli adlarla anılmışlardır.

Toplumun ikinci kesimini varlıklı orta sınıf tüccarlar, küçük toprak sahipleri (malik) ve dükkân sahipleri (pişiverân) teşkil ediyordu. Üçüncü kesimi şehirdeki ücretli çalışanlar, dördüncü kesimi ise çoğunluğu kırsal kesimdeki nüfus (riyet), aşiret toplulukları, topraksız veya az topraklı köylüler oluşturmaktaydı.⁴³

I. 1. 4. İran'da Meşrutiyet Öncesi Ekonomik Durum

Devlet ve toplum yapısının ortaya koyduğu şartlar, İran'da XIX. Yüzyıl'ın ikinci yarısındaki ekonomik durumu da etkisi altına almıştır. Şartların meşrutiyeti hazırlayıcı birer faktöre dönüşmesine, iktidarın uyguladığı ekonomik politikaların başarısızlığının da neden olduğu görülür. Özellikle Nasiruddin Şah ve Muzaferüddin Şah dönemlerinde ekonominin kötüye gitmesi, siyasal iktidara karşı muhalefetin şiddetlenmesine yol açan başlıca amil olmuştur. Her ne kadar bu iki şah zamanında ülkenin iktisadi durumunun düzeltilmesi yönünde gayretler olmuşsa

⁴³ Ervand Abrahamian, "The Causes of the Constitutional Revolution in Iran", *IJMES*, vol. X, No. 3, (Aug., 1979), s. 387-388.

da, dışarıdan alınan borç ve yabancılara verilen imtiyazlar gibi olaylar bu çabaları etkisiz hale getirmiştir. Ekonominin iyileştirme çabaları yönünde Nasiruddin Şah döneminde (1843-1896) kurulmaya başlanan Avrupalı tarzdeki fabrikalar olumlu gelişmeler olarak kaydedilebilirse de, bu yatırımlar genel ekonomik performansı güçlendirmede yeterli olmamıştır. Bu çabalar çerçevesinde bazı şehirlerde kâğıt, şeker ve benzeri fabrikalar kurulmuş, kalifiye eleman yetiştirmek ve üretimi artırmak üzere Rus ve Fransız uzmanlar istihdam edilmişti. Ancak çeşitli iç ve dış sebeplerden dolayı bu fabrikalarda üretim uzun sürmemiş, üretim durduğundan fabrikalar da kapanır hale gelmişti. Sonuçta devlet tekrar eskisi gibi ithalata yönelerek sanayi ürünlerini Rusya ve İngiltere gibi ülkelerden almaya mecbur kalmıştı.⁴⁴

İçteki ekonomik sıkıntılar bir yana, dışarıdan da İngiltere ve Rusya gibi devletler nüfuzlarını güçlendirmek için baskılarını artırarak İran'ı bir sömürge devlet olma eşiğine getirmişti. Bu durum halk üzerinde gittikçe artan bir baskı oluşturarak iktidara karşı muhalefetin ilk tohumlarının atılmasına neden olmuştur. Diğer taraftan Almanların Osmanlı Devletinden Berlin-Bağdat Demiryolu imtiyazını alması da bölgedeki büyük güçler arasındaki rekabeti iyice kızıştırmıştı. Rusların da Almanların Osmanlı'dan aldığı imtiyazın benzerini İran'dan alarak ülkenin kuzeyinde demiryolu inşaatına başlaması, İngiltere ile nüfuz kavgasını iyice şiddetlendirdi. Buna karşılık İngiltere telgraf hattının kurulması imtiyazının yanısıra İran'ın büyük şehirlerinde "Bank-i Şâhî" adlı bir bankanın şubelerini açmış ve bu banka aracılığıyla İran ekonomisine yakınlaşarak bu alana müdahleci bir noktaya gelmişti.

İngiliz ve Rus rekabetinin zaman zaman İran ekonomisinin olumsuz şartlarını ortadan kaldırdığı durumlar da olmuştur. Zira yabancı sermayenin faaliyetlerinden

⁴⁴ M. Pavlovic, V. Teria-S. İransky, *İnkılâb-i Meşrûtiyet-i İran*, çev. M. Hoşyar, Tahran 1331 hş /1951, s. 21.

dolayı Tahran, Tebriz, Reşt ve İsfahan gibi şehirlerde bazı kesimin refah seviyesinin biraz iyileştiği görülmüştür.⁴⁵ Yabancıların rekabetinin ortaya çıkardığı bu ortam, Tebriz gibi şehirleri Asya ve Avrupa arasında önemli birer transit geçiş merkezi haline getirmişti.

Ülke içinde yabancıların açtığı pazarlardan pay alanların nispeten rahatlamaları, ülke dışında İranlı tüccarların sayı ve nüfuzlarının da artmasını sağlamıştı. Bu şekilde İstanbul, Bağdat, Bakû, Bombay ve Kalküta gibi şehirlerin yanında Londra, Marsilya ve Manchester gibi Avrupa şehirlerinin her birinde İranlı tüccarların sayıları koloni oluşturacak kadar artmıştı.⁴⁶ Bu tüccar kolonileri daha sonra başta meşrutiyet olmak üzere ülkenin siyasal ve sosyal değişimine yol açacak birçok olayın içinde aktif olarak yer almıştır.

Bu nispî iyileşmelere rağmen XIX. Yüzyıl'ın sonlarında ekonominin ülke düzeyinde olumsuz seyri devam etmiştir. Nasireddin Şah'a göre daha yumuşak tabiatlı bir hükümdar olan Muzafferüddin Şah'ın devlet işlerinden pek hoşlanmayan bir tabiata sahip oluşu ekonomi yönetimine de yansımıştı. Daha saltanatının başlarından itibaren, müzmin bir hastalığı olan Şah'ın devlet işlerini sadrazamlara ve veliaht tayin ettiği oğlu Muhammed Ali Mîrzâ'ya bırakarak sık sık seyahatlere çıkması, ekonomi yönetimindeki zaafları daha da derinleştirmiştir. Bu zaaf devletin bütçesinde de kendini göstermiş, zaten zor durumda olan hazine iyice açık verir olmuştur. Her iki şah zamanında hükümetler bütçe açığını kapatmak için aldıkları dış borçları ödemek üzere önce İngilizlere Basra körfezi kıyılarındaki gümrüklerini, daha sonra da geri kalan gümrük gelirlerini Ruslara tahsis etmek zorunda kalmışlardır.

⁴⁵ M. Pavlovic - V. Teria -S. İransky, *a.g.e.*, s. 25.

⁴⁶ M. Pavlovic - V. Teria -S. İransky, *a.g.e.*, s. 30.

İran'ın borçlarına karşılık yabancı ülkelerle yaptığı bağlayıcı antlaşmalar da yerli milli sanayinin gelişmesini ve rekabet gücünün artmasını engellemiştir. Bu yüzden 1900-1903 yılları arasındaki dönem Tahran, Tebriz, Yezd ve diğer şehirlerde İngiliz ve Ruslarla yapılan gümrük antlaşmaları ve yeni gümrük tarifeleri aleyhine dinî liderlerin öncülüğünde birçok gösteri düzenlenmişti. Ekonominin kötüye gidişatı karşısında Şah'ın aldığı yetersiz önlemler ve yönetimin uyguladığı sert önlemler, istibdatı ve adaletsizliği daha da kronik hale getirmişti. Meşrutiyet öncesi Şubat 1903'de Rusya ile yapılan ticaret antlaşmasının getirdiği zorunluluklar birçok şehirde bundan mağdur olan halkın ayaklanmasına sebep olmuş ve ülke gittikçe siyasî bir krizin içine sürüklenmeye başlamıştı. Aynı yılın haziran ayında benzer nedenlerden dolayı dinî lider ve tüccarlar Tebriz'deki Veliht Sarayı'nın önünde toplanarak isteklerinin yerine getirilmesini isteyen bir bildiri yayınlamışlardı. Bu bildiriyle İran-Rus Ticaret Antlaşması'nın feshini ve gümrük müdürlüklerinde görevli Rus ajanı olarak gördükleri Belçikalıların uzaklaştırılmasını istiyorlardı.⁴⁷

XIX. Yüzyıl'ın başından itibaren İran'da geleneksel üretimin durağanlığı yanında bölgesel ticaretin çok çeşitli nedenlerle belli yerlerde toplanması, nüfusun da kaymasına ve gittikçe yoksullaşan insanların yabancı ülkelere göç etmesine neden olmuştur. Bu dönemin güvensizlik ortamından ve yönetimin ilgisizliğinden dolayı ortaya çıkan bölgeler arasındaki dengesizlik sosyal hayatta ve ekonomik refahın dağılımında eşitsizlik meydana getirmişti. Belli bir bölgedeki insanlar açlık sınırında yaşarken diğer bölgedekiler refah içinde rahat bir yaşam sürdürebiliyordu. Ekonomik sıkıntı içindeki köyler ve kasabalar vergi verme, askere gitme ve devlete karşı diğer görevleri yerine getirmekten kaçmak için merkezi yönetimden uzak

⁴⁷ M. Pavlovic - V. Teria -S. İransky, a.g.e., s. 32.

durmaya çalışmışlardı.⁴⁸ XIX. Yüzyıl'ın ilk yarısından itibaren Batının baskısı ve devletin sıkıntıları aşmak için başlatmak istediği reform ve düzenlemelerin ne kadarının hedefine varacağı da şartların yerine getirilmesine bağlıydı.

⁴⁸Ervand Abrahamian, *Iran: Between Two Revolutions*, Princeton, Princeton University, 1982, s. 34-35. Gad G Gilbar, "The Opening Up of Qājār Iran: Some Economic and Social Aspects", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 49, No. 1, in Honour of Ann K. S. Lambton (1986), s. 76-89.

I. 2. İRAN MEŞRUTİYETİNİ TETİKLEYEN AVRUPA NÜFUZU VE DEĞİŞİMİN İLK YANSIMALARI

I. 2. 1. Batıyla İlk Siyasal Temaslar

İran'ın Batı ile ilk diplomatik temasları, XVIII. Yüzyıl'ın sonlarından itibaren Avrupa devletlerinin nüfuz elde etmek amacıyla ülkeyi bir rekabet alanına çevirmek istemeleriyle başlamıştır. Bu esnada İranlıların XIX. Yüzyıl'ın ilk yıllarından itibaren çeşitli yollarla Batı'nın kendilerinden teknik olarak ileri olduklarını fark etmeleri de İran tarafını ilişkilerin başlamasına teşvik eden bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Kaçar Şahı Feth Ali Şah'ın (1772-1834) Rusların İran'dan aldığı Gürcistan topraklarını tekrar geri alma umuduyla 1804 yılında Fransa'yla bir antlaşma imzalaması⁴⁹ Batıyla ilk iyi niyet diplomasisi olarak görülmüştür. Fransa, bir taraftan İran'ı Rusya karşısında daha güçlü kılmak için Osmanlı'yla da birlik kurmaya çağırırken diğer taraftan da ülkenin askeri alanda ıslahı için askeri eğitimlerini göndermişti. Fransız elçisi Pierre Amedee Jaubert Napolyon'dan getirdiği güven mektubunu Tahran'da Şah'a sunması iki ülke arasındaki ilişkileri iyi bir düzeye çıkardı.⁵⁰ Bu ilişkilerin en çarpıcı yönü, İran'a gelen Fransız subaylarının, askerî teşkilatlanmada Osmanlı'daki gibi "Nizam-i Cedid" adıyla yeni bir ordunun kurulmasına öncülük etmeleriydi.⁵¹

Diğer taraftan İngiltere'nin de İran'daki bu rekabette yer almak istemesi bu dönemde başladı. Özellikle Napolyon'un Ruslara karşı politikalarını değiştirerek Fransız askerî eğitimlerini İran'dan çekmelerinin ardından İngiliz varlığı İran'da

⁴⁹ Fransızlarla bu ilk dönem ilişkileri için geniş bilgi bkz. R.M. Savory, "British and French Diplomacy in Persia, 1800-1810", *Journal of Persian Studies*, London 1972, vol. X. s. 31-44.

⁵⁰ Florence Hellot-Bellier, "France- relations with Persia 1789-1918", *Etr.* c. X. s. 132.

⁵¹ Osmanlı ve İran'daki Nizam-i cedid kurmunun karşılaştırması için Huma Natık, *İran der Râh-i Pâyi-yi Ferheng*, Londra 1988, s. 132-140.

daha belirgin bir şekilde hissedildi. İlk İngiliz diplomatik misyonunun Tahran'da kurulması 1809-1811 yıllarına rastlar. İngilizlerin İran'daki diplomatik misyona önem vermeleri şüphesiz Hindistan'daki koloni yönetiminin çıkarlarını koruma amacını taşımaktaydı. Böylece İran üzerinden Hindistan'daki nüfuzlarına zarar verecek olan diğer Avrupalı devletlerin önü kesmek istemişlerdir. İngiltere 1814'te İran'la yaptığı bir antlaşmada bu ülke topraklarında nüfuzlarını sağlayan maddelere yer vermiş ve İran'ı kendilerine Avrupa'dan rakip olabilecek diğer ülkelerle yaptığı bütün antlaşmalardan vazgeçirmeye zorlamıştı.⁵² Böylece bu antlaşmayla gelişen diplomatik ilişkiler sonucunda İran'ı kontrol altına alabilecek yeni stratejiler şekillendirdiler. Avrupalı devletlerin İran üzerindeki sömürgeci vesayeti, içerde muhafazakâr gelenekçi kesimin elinde Batı yanlısı yenilikçilere karşı olan bir koz olarak kullanılmıştır. Batılı devletlerin etkisinde kalan yenilikçilerin yaptığı her şey, gelenekçiler tarafından İran'a yapılan baskı ve sömürgeci anlayışın bir yansıması ve sembolü olarak görülünce Batı karşıtlığının etkili bir silahına dönüşmüştür.

İngilizler İranlılarla ilişkilerini Hindistan üzerinden de kurmaya çalıştılar. XVII. Yüzyıl'da İranlı aydınların Hindistan'a yerleştikleri dönemde başlayan bu ilişkiler bir taraftan onlara İngilizler aracılığıyla Batı ve Batıcılığın getirdiği yeni düşünceleri tanıma fırsatı verirken diğer taraftan da buradaki İngiliz politikacılarına İran hakkında daha iyi bilgi alma şansı sağlamıştı. Zira bu şekilde İngilizler İran'la ilgili politikalarına yardımcı olacak birçok konudaki bilgileri doğrudan ve kolayca bu aydınlar vasıtasıyla öğrenmişlerdi.

I. 2. 2. Batılı Güçler Karşısında İran'ın Siyasal Konumu

Avrupa'nın büyük devletlerinin Ortadoğu'daki nüfuz mücadeleleri, XVIII. Yüzyıl'ın ortalarından itibaren İran'a da uzanmıştı. Bu yüzyılın başında değişen

⁵² Abbas Amanat, "British Influence in Persia in The 19th Century", *Elr*, c. XI. s. 208-218.

dengeler İran'ı bir koloni haline getirmemişse de, tam bağımsız bir devlet olarak da bırakmış değildi. Bu yüzyılın büyük bir bölümünde İran, Rus ve İngiliz nüfuz mücadelelerinin baskıları altında yarı sömürge bir ülke konumundaydı.⁵³ İranlı tarihçi Firuz Kazımzâde'nin⁵⁴ dediği gibi: “Talihsiz yazgı İran'ı Rus çekici ile İngiliz örsü arasına sıkıştırmıştı. Ne Rusya ne de İngiltere, İran'ı bağımsız hareket edecek şekilde bırakmıştı”⁵⁵ Bu bakımdan İran'ın dış politikasını çizen bağımsız aktörlerin rolü XIX. Yüzyıl boyunca çok az fonksiyonel kaldı.

İran'ın bu derece iki yabancı devletin nüfuz sahasına girmesi, daha çok ülkenin içinde bulunduğu jeopolitik konumuna bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bu ülkeyi İngiltere için önemli kılan temel neden, Hindistan yolu üzerindeki jeopolitik konumunun yanı sıra Basra körfezindeki İngiliz donanmasının varlığı için de kritik önem taşıması idi. Zira İngilizlerin Körfez ülkeleriyle olan ticari ilişkileri ve bu şekilde Arab yarımadasına hâkim olmaları, doğrudan bu donanmanın körfezdeki varlığına bağlıydı. Ayrıca telgrafın haberleşmede gün geçtikçe artan işlevi ve İran'ın bu iletişim aracının bir üssü olarak kullanılması İngilizlerin bölge politikalarının belirlenmesinde etkin olan nedenlerden biriydi. Buna rağmen bölgedeki stratejileri İngiltere'yi, İran'ı hiç bir zaman tam bir koloni haline getirmeye yönlendirmede. Şüphesiz bunda bölgedeki Rusya'nın baskı ve

⁵³ Nikki Keddie and Mehrdad Amanat, “Iran Under The Late Qajars, 1848-1922,” *The Cambridge History of Iran*, c. VII. s. 181.

⁵⁴ Firuz Kazımzade, 1924'de babası İran büyük elçiliğinde görevli olduğu sırada Moskova'da doğdu. Daha sonra eğitim için Amerika'ya gitti. Standford Üniversitesinden mezun olduktan sonra 1950'de Harvard'da doktorasını tamamladı. 1954-56 yılları arasında Harvard'da ve sonra emekli olacağı 1992 yılına kadar Yale Üniversitesinde öğretim görevliliği yaptı. Bahai mezhebine mensup olan Kazımzade'nin İran ve Rus tarihiyle ilgili birçok çalışması vardır. Bunlardan *The Struggle for Transcaucasia, 1917-1921* ve *Russia and Britain in Persia: A Study in Imperialism, 1864-1914*; adlı çalışmaları en önemlileridir. <http://bahai.haifa.ac.il/kazemzadeh/CV> (Erişim Tarihi 29 Aralık 2009).

⁵⁵ Firuz Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia, 1864-1914: A Study of Imperialism*, New Haven, Yale University Press, 1968, s. 148.

politikalarının büyük payı vardır. Zira İran aynı şekilde Rusya için de jeopolitik bir önem taşıyordu.

İran toprakları eskiden beri sınırlarını genişletmek isteyen Çarlık Rusyasının dış politika hedefleri arasında yer almıştı. Güneye sıcak denizlere inip özellikle Basra körfezi yoluyla Hind okyanusuna hâkim olmak istemeleri özellikle Büyük Petro'dan beri Rusya'nın dış politika stratejisi idi. Bölgede İngiltere ile rekabeti, İran ile yaptığı iki savaş sonucunda imzalanan antlaşmalarla İran topraklarının bir kısmına el koyması, hep bu yayılcı siyasetinden kaynaklanmıştı. 1813'de Gülistan ve 1826'da Türkmençay Antlaşmaları⁵⁶ ile İran'ı toprak kaybı ve savaş tazminat ödeme zorunluluğu yanında Rusya'ya ülke içinden bazı imtiyazlar vermek zorunda da bırakmıştı. İngiltere Rusların aldığı bu imtiyazlara tepki göstermiş ve benzer şekilde ayrıcalıkların kendisine de verilmesi yönünde İran'a baskılarını artırmıştı. İran ile Herat üzerinde yapılan bir çatışmanın ardından oluşturduğu bahanelerle 1857 yılında Paris Antlaşmasıyla emeline kavuşmuş ve Ruslar gibi bazı ayrıcalıklar elde etmişti. Dış politikadaki bu olumsuz gelişmeler, İran'da XX. Yüzyıl'ın başından itibaren meşrutiyet hareketinin doğmasını hazırlayıcı bir faktöre dönüşmüştür. Özellikle ticaret ve sanayi alanlarında verilen yabancı imtiyazların ekonomik alanda meydana getirdiği zarar, tahribat, dengesizlik ve eşitsizliğin mevcut sistemin değişim isteklerinde dış politikanın ne kadar etkin olduğunu göstermiştir. Batı nüfuzu karşısında direnememe, Kaçar iktidarının büyük muhalefet hareketleriyle karşı karşıya kalmasına yol açmıştır.⁵⁷

⁵⁶ Antlaşmaların içerikleri için bkz. J. C. Hurewitz, *Diplomacy in The Near and Middle East* Princeton: C. Van Nostrand and Co, 1956, s. 84-86, 96-102. Ayrıca Türkmençay antlaşması için Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 36, Erzurum 2008, s. 187-199.

⁵⁷ Ervand Abrahamian, "The Causes of the Constitutional Revolution in Iran," *International Journal of Middle East Studies* (1979), s. 391.

Bu döneme bakılınca Rusya'nın İran üzerindeki nüfuzu diğer Avrupa ülkelerine rağmen daha etkili görülmektedir. İran'a gelen Rus sermayesi, bir taraftan içerde millî kalkınma hamlesini önlemek, diğer taraftan Avrupa'nın diğer devletleriyle rekabet etmek ve kendini onlardan önce İran'da kabul ettirmek için çalışmalarını yoğunlaştırmıştı. Özellikle Türkmençay Antlaşması bir yüzyıl boyunca Rusya karşısında İran'ın elini ve ayağını bağlamış ve Rusların ülke içinde çeşitli alanlarda yerleşmesinin önünü açmıştır. Antlaşmalar Rus elçi ve konsolosluklarını kapitülasyon haklarını kullanmada tek yetkili kılmış ve onların İngilizlerin Hindistan'daki kralın naibleri gibi davranmalarına neden olmuştur.

1879 yılında Nasiruddin Şah'ın Rus subaylar nezaretinde bir muhafız Kazak askerî birliğinin⁵⁸ kurulmasına izin vermesiyle Rusların kontrolündeki bu silahlı güç, Rus elçilik ve konsoloslukların korunmasının yanı sıra ülkenin iç işlerine bile müdahale etmeye başlamıştı. Artık Kazak Muhafız Birliği birçok şehirde rahatça dolaşip kendilerine verilen görevlerin dışına çıkarak birçok olaya müdahil oluyordu.⁵⁹ Bunlardan başka Rus elçilik ve konsoloslukları suç işleyenler için adeta bir sığınma evi haline dönüşmüştü. Bu süreçte hırsızlık ve diğer adi suçları işleyen birçok kişi rahatlıkla Rus diplomatik temsilcilerine sığınarak kendilerini yargının elinden kurtarmaya çalışmış ve bu durum ülkede Rus baskısının ortadan kalktığı XX. Yüzyıl'ın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir.⁶⁰

Rusların İran'dan aldığı diğer imtiyazlara gelince; bunlar 1889'da Hazar Denizine akan nehirlerde gemicilik imtiyazı, Hazar Denizi kıyısındaki Pîrpazar ile

⁵⁸ Kaçar şahlarının muhafız birliği olan bu Kazak askerî alayı 1879'de Rus Albay Dumantiviç tarafından kuruldu. Daha sonra başa geçenler alayı daha da geliştirdiler. Muhammed Ali Şah döneminde alayın Komutanı Albay Liyahof idi. Kaçar Hanedanı döneminde askerî gücün tek dayanağı olan Kazak alayına daha sonra İranlı askerler de alındı. Alay 1921 Rıza Han'ın komutanlığı aldığı tarihe kadar devam etti. Bu birlik İran ordu kurumunun kuruluşunun çekirdeğini teşkil etti. Muriel Atkin, "Cossack Bridgade", *EIr*, c. VI. s. 329-333.

⁵⁹ İbrahim Teymûrî, *Asr-ı bî Haberi ya Târih-i İmtiyâzât-ı İrân*, Tahran 1332 hş, s. 239.

⁶⁰ İbrahim Teymûrî, a.g.e., s. 240.

Tahran arasında yolların ve depoların inşası hakkı, 1881-1894 yılları arasında kuzey eyaletlerdeki telgraf hattının kullanım ve kontrol hakkı, Anzali'den Kazvin'e gidecek yol inşası için sigorta ve nakliyat şirketinin kurulması izni, Rus bankasına 1902'de Julfa'dan Tebriz'e, oradan da Kazvin'e uzanan yolun yapımı ve kullanımı hakkını içeriyordu.⁶¹ Meşrutiyet öncesinde bu imtiyazlar Rusya'nın İran'a ne kadar nüfuz ettiğini ve ülkenin siyaset ve ticaretini nasıl bir çember içine aldığını göstermektedir.

Aynı şekilde Rusya'nın yanı sıra İngiltere'nin İran'dan aldığı imtiyazlara bakıldığında, onların da Rusya kadar birçok alana müdahale ettiği görülmektedir. Bu çerçevede İngilizler 1862-1918 yılları arasında İran'daki telgraf hattının kurulması ve işletilmesi, 1888'de Karun nehrinde uluslararası seyru sefer imtiyazı ve 1890-1913 yılları arasında güney ve batı eyaletleri arasında karayolu ve demiryolu yapım ve işletmesi haklarını elde etmişlerdi.⁶² Şüphesiz İngiliz Major Gerald Talbot'ın tütün ekimi, alım ve satımı tekeli içeren 50 yıllığına aldığı imtiyaz Batı'ya verilen imtiyazların en sert tepki göreni oldu.

1904-1905 yıllarında Rusya'nın iç politikasında meydana gelen olayların bu ülkenin dış politikasıyla ilgisini bir süreliğine yavaşlatması, İran'daki güç dengelerinin değişiminde de ciddi bir etki yaptı. İngilizler Rusya'daki olayları fırsat bilip meşrutiyet arifesinde İran iç politikasında etkinliğini kendi lehine çevirmeyi bildi. Rusya'yı da İran'la ilgili konularda daha eşit şartlarda davranmaya iterek bu konuda dengeyi kendi lehine çevirmeyi başardı. Nitekim bunun en açık göstergesi, İngiltere'nin İran'dan aldığı imtiyazların bu dönemden sonra daha da artmış olmasıdır.

⁶¹ Firuz Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia*, s. 275-279.

⁶² Firuz Kazemzadeh, "Anglo-Iranian relations : ii. The Qajar Period", *EIr*. c. II. s. 46-51.

XIX. Yüzyıl'da Avrupa güçlerinin İran'da geniş bir nüfuz alanı elde etmesi, bir taraftan da Batı kökenli siyasî ve sosyal içerikli fikirlerin ülkeye girmesine ve toplumun geleneksel yapısının etkilenmesi sonucunu doğurmuştur. Kaçar iktidarının zaaflarını fırsat bilen Ruslar ve İngilizler, 31 Ağustos 1907'de İran'ı kendi nüfuz alanları arasına pay ettiler⁶³. Buna göre arada tampon bir bölge bulunmak üzere ülkenin kuzeyi Rusların, güneyi ise İngilizlerin nüfuz alanı haline geldi.

I. 2. 3. Batı Nüfuzuna Karşı İlk Tepki ya da Meşrutiyetin Bir Provası: Tütün Protestosu

I. 2. 3. 1. Tütün Protestosu Öncesinde Ticaret ve Tüccarlar

XIX. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren yabancılara verilen ticari ve ekonomik imtiyazlar İran toplumunu iyice rahatsız etmiş ve halkın hoşnutsuzluğu en üst düzeye çıkmıştı. Şahın verdiği bu ticari imtiyazlardan en çok mağdur olan kesim tüccar ve esnaflardı. Tüccar ve esnafın Kaçarların son dönemlerindeki devlet ile ilişkilerine bakıldığında böyle bir imtiyaza karşı çıkmanın anlamı daha iyi ortaya çıkacaktır. XIX. Yüzyıl'ın ikinci yarısında hükümet ile büyük tüccarlar arasındaki ilişkiler sorunsuz olarak yürüyordu. Hükümet tüccarlara ekonomik faaliyetlerinde bazı kolaylıklar sağlamış ve yabancılara kıyasla onlara daha az gümrük vergisi

⁶³ Bu anlaşmaya (Anglo-Russian Convention) göre Rusya ve İngiltere, İran'ı üç kısıma ayırıyorlardı:1. Kasr-ı Şirin hudut hattından başlayarak İsfahan Yezd ve Havâf'tan Afganistan sınırının kuzeyinde bulunan İran toprakları Rus nüfuz bölgesi olarak kabul edildi. 2. Ülkenin orta bölgeleri pek önem taşımadığı için tarafsız bölge ilân edildi. İran bu bölgede serbestçe tasarruf hakkına sahip olacaktı. 3.Benderabbâs sınırından başlayarak, Bûşir, Kirman, Bircend, Mukran, Belûcistan, Zabol ve Sistan'dan Afganistan sınırına kadar uzanan ve kendi sömürgesi olan Hindistan, savunma stratejisi bakımından İngiltere'nin nüfuz bölgesi olarak ayrılmıştı. Geniş bilgi için Hon. J. M. Balfour, *Recent Happenings in Persia*, William Blackwood and Sons Edinburgh and London 1922, s.107-135. Seyyid Mustafa Takvî, "İnkılâb-ı Meşrûtiyet ve Karârdâd-ı 1907", *Gencine-i Esnâd*, Tahran 1385 hş, sy. 62, s. 177-182. F.Kazemzadeh, "Anglo-Russian Agreement", *Elr.* c. II. s. 68-70.

koymuştı. Bu yüzden tüccarlar ilk dönemde bazı ulemanın da içinde yer aldığı modernizm karşıtı hareketlere katılmaktan uzak durmuşlardı. Mesela Abbas Mîrzâ'nın asker reformlarına, Emîr-i Kebîr'in eğitim ve kanun reformlarına karşı yürütülen muhalif hareketlerin içinde yer almamışlardı. Buna rağmen tüccarlar Şah ve hükümetinden hiçbir zaman istekte bulunmayı terk etmemişler ve her zaman yeni istek ve önerilerle ülkenin sanayileşmesi yönündeki faaliyetlerin desteklenmesini sürekli gündemde tutmuşlardı. Ancak XIX. Yüzyıl'ın sonlarında verilen yabancı imtiyazlar tüccarların istekleri önünde birer engel olarak çıkmaya başladı. Bunun üzerine tüccarlar mesleki birlik ve dayanışmayı sağlayacak ve sorunlar karşısında ortak karar alabilecek bir örgüt kurma çalışmalarını başlattılar. Bu yönde İranlı tüccarlar ilk örgütlerini 1883'de *Meclis-i Vukelâ-yı Tüccâr-ı İran* adıyla Tahran'da kurdular. Bu tüccar birliği İsfahan, Kazvin, Kirman, Zincan, Horasan, Kirmanşah, Sari, Bender Lenge, Benderabbas, Urmiye, Hoy ve Tebriz gibi şehirlerde şubeler açarak dayanışmayı geniş bir alana yaydılar. Hatta bu örgütlenmeden haberi olan yurt dışındaki İranlı tüccarlar da bu dayanışmanın bir gereği olarak Bağdat ve İstanbul gibi dış merkezlerde de bu tip bir örgütlemeye gittiler.

Nasiruddin Şah'la yakın ilişkisi olan Tahran'daki tüccar topluluğunun lideri Muhammed Hasan Zerb ve arkadaşları, İngiliz Bankasının suistimallerini protesto ederek bunun için Şah'tan başkentte bir mahkeme ve ticari bir banka kurulmasını istediler. İstekleri arasında yerli tüccarların yabancılar karşısında korunması ve yabancılarla rekabet edecek yeni tekstil fabrikalarının kurulması, ihracatın artırılması ve milletin sağlığına zararlı ve fakirliğe sebep olacak malların ithalinin engellenmesi gibi konular da vardı⁶⁴. Cemiyetin karşısına aldığı bazı ulema ve mahalli yöneticiler ve Ticaret Bakanı Muhbiru'd-devle, örgütün artık temsil

⁶⁴ Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution 1906-1911*, New York Columbia University Press, 1996, s. 31.

kabiliyeti olmadığını ileri sürerek onları etkisiz kılmaya çalışıyordu. Bazı tarihçiler bunun nedenini tüccarlar birliğinin valilerin politik ve ulemanın dinî güçlerle çatışıyor olmasına bağlamışlardı.⁶⁵

1865 ile 1890 yılları arasında Fransız, Alman, Avusturya ve İngiliz firmalarına sağlanan çeşitli ticari ve ekonomik ayrıcalıkların getirdiği sıkıntıların yanında 1872 yılında İngiliz Baron Juliusgde Reuter'e verilen imtiyaz, Avrupa'nın diğer devletlerine verilen bütün imtiyazlardan daha zararlı olmuştu. Bu imtiyaza göre Reuters, yetmiş yıllığına İran'ın bütün kaynaklarını ele geçiriyordu. Hatta Edward Browne gibi bazı Avrupalılar bile böyle bir imtiyazın karşısında hayrete düşmekten kendilerini alamamış ve İngiltere'nin bu işten prestij kaybederek çıktığını ve imtiyazın insafsız ve adaletsizce olduğunu söylemekten çekinmemişlerdir.⁶⁶ Curzon da, Reuter'e verilen bu ayrıcalıkla İran hükümetinin tabii kaynaklarını yabancılara ucuza peşkeş çektiğini ve sunulan geliştirme projelerinin de imkânsız hatta bir oyun olduğunu şaşkınlıkla dile getirmişti.⁶⁷

I. 2. 3. 2. Meşrutiyetin Provası Olarak Tütün Protestosu

Nasiruddun Şah'ın üçüncü Avrupa seyahati esnasında İngiltere'de iken 8 Mart 1890'de İngiliz Major Gerald Talbot'e tütünün ekimi, alım ve satımı tekelinin içeren 50 yıllığına imtiyaz vermesi ekonomiye yeni bir sıkıntı da getirdi. İmtiyazın getirdiği uygulamalarla zarara giren tüccarlar, iktidara karşı muhalif cephenin desteğiyle bu imtiyazın kaldırılması yönünde meşrutiyet öncesi ilk ciddi tepkiyi vererek ayaklanma başlattılar.⁶⁸ Özellikle imtiyazı alan şirketin bunun karşılığında

⁶⁵ Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution*, s. 30.

⁶⁶ G. Edward Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, s. 57.

⁶⁷ George N. Curzon, *Persia and The Persian Question*, c. I. s. 480-481.

⁶⁸ Ayrıcalık onbeş madde olarak 27 Recep 1307/20 Mart 1890 tarihinde imtiyaznâme adıyla her iki tarafın imzasıyla kabul edilmişti. Antlaşmanın girişi "İran ülkesi sınırlarında üretilen tütün ve

İran devletine yıllık 15 bin Sterlin gibi çok az miktarda bir ödeme yapması, tekeli daha tartışılır hale getirdi.⁶⁹

Şirket 1891 yılının baharından itibaren İran'da imtiyaz gereği çalışmalarını başlattı. Tütün imtiyazına ilk tepkiyi bundan doğrudan etkilenen Tahran'daki Pazar (Kapalıçarşı) tüccarları verdiler. Zira imtiyazlar verilirken yerli tüccarlar tamamen görmezlikten gelinmişti. Tütün hareketi bu nedenle Kapalıçarşı kaynaklı bir tepki şeklinde ortaya çıkmaya başlamıştı. O zaman İstanbul'da yayımlanan Farsça "Ahter" gazetesi tütün imtiyazını şöyle değerlendirmişti:

Tekel şirketinin küçük sermaye ile işe başlayacağı, tütünü üreticiden alacağı, tüccar ve fabrikalara yüksek fiyatla satacağı ve dolayısıyla bütün kârın İngiliz'in cebine gideceği kesindi. İranlı tüccarların tütün ihraç etme hakkı olmadığı için eskiden tütün ticaretiyle uğraşanlar işlerini bırakmak ve başka iş bulmak zorunda kalacaklardı. Bu imtiyazın ülkede kaç tane tüccarı işsiz bırakacağı düşünülmemiş veya hesap edilmemişti.⁷⁰

O günlerde İran'da nüfusun beşte birinin tütün ekimi, alım ve satımıyla uğraştığı düşünüldüğünde, imtiyazın bu kesimde nasıl bir mağduriyet yaratacağı daha iyi anlaşılır. Bu açıdan imtiyaz İran halkının iktisadi durumuna çok zarar verici bir hal almıştı. Zira hem içerde hem de dışarıda ülkenin bütün tütün satışı İngiliz tekeline bırakılınca bu işle uğraşanların mağduriyetinin büyüklüğü tartışılmayacak kadar belli olmuştu. Bunun karşılığında İngiliz şirketinin İran'da devlete ödeyeceği 15 bin sterlin tutarındaki vergi, İran'dan daha az tütün üreten

tütün mamüllerinin içerde ve dışarda alım, satımı ve üretiminin monopoli, bu imtiyazname imza atıldığı tarihten itibaren elli yıl boyunca Major Gerald Talbot ve ortaklarına aşağıdaki şartları bağlı olarak verilmiştir." *Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-yi İran ve Osmanî, Devre-yi Kacarîye*, Tahran 1370 hş, Vizaret-i Umûr-i Harice-i cumhur-i İslâm-i-yi İran, c.III, s. 336-342; Gulam Rıza Verehrâm, *Târîh-i Siyâsî ve Sâzmânâ-yi İctimâ'î-yi-i İran der Asr-ı Kâcâr*, s. 267-270.

⁶⁹ Anns K. S. Lambton, *Qajar Persia*, London 1987, s. 224; Ahmed Kesrevî, *Târîh-i Meşrûte-i İrân*, Tahran, İntişârât-ı Emir Kebir, 1991, s. 15.

⁷⁰ Nakleden Nikki Keddie, *Religion and Rebellion in Iran : The Tobacco Protest of 1891-1892*, London, Frank Cass, 1966, s. 49.

Osmanlı'nın aldığıyla kıyas edildiğinde bile çok düşük seviyelerdeydi. Nitekim sadece ülke içindeki satış için verilen imtiyaz karşılığında Memalik-i Şahane Duhanları Müşterek'ül-Menfaa Reji Şirketi'nin⁷¹ Osmanlı devletine ödediği para 700 bin lira idi. Oysa İran'a ödenen bununla kıyas edilemeyecek kadar az bir paraydı.

Hareketin ilk kıvılcımları Ramazan 1308/Mayıs 1891 tarihinde Fars eyaletinde tütün tüccarlarının önde gelenlerinden biri olan Hacı Abbas Urdubadî'nin tütün tekeline karşı Şiraz çarşısının kapatılmasına ön ayak olmasıyla parladı. Aynı esnada Hacı Seyyid Ali Ekber Falasirî, Mescid-i Vekil Camiinin minberine çıkarak genelde hükümetin bu politikalarının, özelde de tütün tekelinin aleyhine vaaz vererek halkı protesto hareketine katılmaya teşvik etti. Falasarî, minberde kılıcını çıkartarak şirketin Şiraz'a girmeye çalışması halinde halkı cihada çağırırdı. Ancak hükümet bu muhalif sese hemen tedbirini alıp bir gece vakti cüppe ve sarığını elinden alarak onu önce Buşehr'e ardından da Basra'ya sürdü. Onun bu şekilde hor görülerek sürgüne gönderildiğini öğrenen Şiraz halkı hükümete karşı direndiyse de hükümet kuvvetleri karşısında dağılmak zorunda kaldı. Böylece İngiliz şirketi tepkiyle karşılaştığı Şiraz şehrindeki direnişin kırılmasıyla rahatça çalışmalarına başladı.⁷²

⁷¹ Osmanlı Devleti, Düyun-u Umumiye, ve üç bankacılık gurubu (Die Österreichische Kreditanstalt-Viyana, Banker S. Bleichröder-Berlin' ve Bank-ı Osmani-i Şahane-İstanbul) arasındaki görüşmeler sonucunda 27 Mayıs 1883 tarihli sözleşmeyle yabancı sermaye ile kurulan tütün ticareti tekel ayrıcalıkları olan bir özel kâr ortaklığı şirketidir. Diğer isimleri, Fransızca. *Société de la Régie Cointeressée des Tabacs de l'Empire Ottoman*, Osmanlıca *Müşterek-ül Menfa'a İnhisâr-ı Duhân-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*). Kısaca Reji olarak tanınmıştır. Bkz. Filiz Dıġıroġlu, *Memalik-i Osmaniyye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi (1883-1914)*, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2007.

⁷² Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906 : The Role of the Ulama in The Qajar Period*, Berkeley, University of California Press, 1969, s. 207.

Tütün protesto hareketinin en önemli özelliği, ulema ile tüccar arasındaki geleneksel işbirliğinin öne çıkmasıydı. Her şehirde bu hareketi dini liderlerin öncülüğünde geleneksel koalisyon güçleri üstlendi.⁷³ Hareketi destekleyen dini önderlerin başında Tebriz’de Hacı Mîrzâ Cevad, İsfahan’da Aga Necefi, Tahran’da Mîrzâ Muhammed Hasan Aştıyanî geliyordu. Irak Samara’dan Müçtehid Mîrzâ Muhammed Hasan Şirazi’nin Şah’a tek el imtiyazının yol açtığı zararın giderilmesini ve imtiyazın kaldırılmasını isteyen bir telgraf göndermesi⁷⁴ hareketin dönüm noktası olmuştur. Bütün şehirlere gönderilen bu telgraf ilk gösterileri de ateşledi. İlk defa böyle büyük bir toplumsal protesto hareketiyle karşı karşıya kalan Nasiruddin Şah, ne yapacağı konusunda kararsızdı. Yakınlarından Âka Ali Aştıyanî’yi hareketin en etkili dinî lideri Mîrzâ Cevad’la görüşmesi için Tebriz’e gönderdi. Aştıyanî, Tebriz’e varmadan önce protestocular bir kâğıt parçasını bir köpeğin boynuna asıp şehirde dolaştırarak şahın elçisini ve getirdiği mesajı küçük gördüğünü gösteren sembolik bir gösteri yaptı.⁷⁵ Şah bu yolla bir sonuç alamayacağını anlayınca imtiyazın bazı maddelerini değiştirerek protestoyu durdurabilceğini düşündü. Bu çerçevede imtiyazın içeriğini değiştirerek şirketin İran içinde tütün satmasını yasaklayıp sadece yabancı ülkelere satışına izin verdi. Ancak tüccar ve ulema bu değişikliği yeterli görmeyerek protestolarını sürdürdüler. Protesto ülke dışındaki İranlı aydın ve gazeteciler tarafından da destek gördü. Malkom Han, Londra’da çıkardığı Kanun gazetesindeki yazı ve mektuplarıyla tütün protestosuna destek vererek harekete katkıda bulundu.

Ulemanın tütün imtiyazını protesto eden hareketi boyunca başvurduğu en etkili yol, halkı harekete geçiren fetvaları olmuştur. Böylece toplumun gerçek

⁷³ Ahmad Ashraf, “Bazaar-Mosque Alliance: The Social Basis of Revolts and Revolutions”, *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Vol. 1, No. 4 (Summer, 1988), s. 545.

⁷⁴ Ahmed Kesrevî, *Târîh-i Meşrûte-i İran*, s. 16.

⁷⁵ Hamid Algar, *a.g.e.*, s. 209.

liderleri olarak kabul edilen din adamları hareketin seyirindeki başarıya büyük katkı yapmış ve hareketin kontrolunu tamamen ellerinde tutmuşlardı. İsfahan'da Aga Necefî, Şirazî'nin meşhur tütün fetvası öncesinde bile halkın tütün içmesini engellemeye çalışmıştı.⁷⁶ Tütün protestosunda asıl dönüm noktasını 1891 yılının Kasım ayında Kerbela'daki Şîî müçtehitlerinin lideri Mîrzâ Muhammed Hasan Şirazi'nin yayımladığı meşhur fetva teşkil etmiştir:

Bugün her ne şekilde olursa olsun tütün kullanılması İmam-ı Mehdi Muntazar'a⁷⁷ karşı şavaş yapmakla aynı anlamı taşımaktadır.⁷⁸

Bu fetva kısa zamanda etkisini göstermiş, sigara içmek Tahran ve büyük şehirlerde hızla terk edilmeye başlamıştı. Tahran Kapalıçarşı esnafı da dükkânlarını kapatarak eyleme destek verdiler. Halk kendi işledikleri geleneksel çubuk ve galiyan şeklinde tütün kullanma adetlerini bile terk etmeye başladı. Zira Mîrzâ Şirazi fetvasında bizzat bu şekilde tütün kullanmayı da yasaklamıştı.⁷⁹ Bu arada hükümet Tahran'ın Melikü't-tüccarı⁸⁰ Hacı Muhammed Hasan'ı dükkânların

⁷⁶ Hamid Algar, *a.g.e.*, s. 209.

⁷⁷ İmâmiyye Şîası mezhebinde halen gaybet halinde olduğuna, gelecekte Mehdi olarak ortaya çıkıp dünyada adaletli bir düzen kuracağına inanılan on ikinci imamdır. Mehdi el-Muntazar'ın ortaya çıktığı zaman mücadele vereceği dünyadaki mevcut stratejik organizasyona karşı başarı elde edecektir. Oniki imam mezhebine mensup olanların benimsediği mehdi inancında, zuhur ettiği anda Ehl-i beyt düşmanlarından intikam alma fikrinin yanı sıra gaybet döneminde bulunduğu ve zuhur edeceği ana kadar taraftarlarına, mazlumlara, düşkünlere ve hastalara yardım ettiği telakkisi de büyük önem taşır. Mustafa Öz, "Mehdi el-Muntazar", *DİA*, c. XXVIII, s. 376.

⁷⁸ Nâzımu'l-İslâm Kirmânî, *Târîh-i Bidâri-yi İrân*, c. I. s. 19; Ahmed Kesrevî, *a.g.e.*, s. 16; Hamid Algar, *a.g.e.*, s. 211. Muhammed Dehrevî, "Berkhâ-yı ez Târîh", *Târîh-i Muasır-ı İrân*, kitab-ı sevvom, Tahran 1370 hş, Müessesesi-i Pejûheş ve Mutalaât-ı Ferhengî, s. 163.

⁷⁹ Ahmed Kesrevî, *a.g.e.*, s. 16.

⁸⁰ İran ve Hindistan'da tüccarların reislerine verilen unvan. Melikü't-tüccârlık makamı asıl önemini Kaçarlar döneminde kazandı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında daha fonksiyonel hale gelen bu makam ticarî hayatta önemli görevler üstlendi. Bu sebeple ticaret merkezi olan her şehre bir melikü't-tüccâr görevlendirildi; Nâsırüddin Şah zamanında da yetkileri genişletildi. Rıza Kurtuluş, "Melikü't-Tüccar", *DİA*, c. XXIX, s. 82.

kapatılmasından sorumlu tutularak Kazvin'e sürgüne gönderdi.⁸¹ Ancak hükümetin aldığı bu önlemler protesto eylemlerini durduramadı. Üstelik daha da büyüyen tepkiler karşısında Şah ve başbakanı Emini'd-Devle ulema karşısında güçsüz kaldıklarını hissettiler.⁸² Alınan önlemlerin de bir işe yaramadığını gören Şah, 1892 yılında İngiliz şirketine verdiği tütün imtiyazını şirketin zararı olarak 500 bin sterlin ödedikten sonra feshetmek zorunda kaldı.

Tütün imtiyazının feshinden sonra Nasirüddin Şah, iktidarı için tehlikeli gördüğü her yeniliğe karşı tavır almaya ve halka karşı politikalarını sertleştirmeye başladı. Başta Darülfünun olmak üzere birçok yeni okulun açılmasına engel oldu. Hatta Tebriz'de yeni açılmış modern bir okulun dinî gruplarca dine aykırı olduğu gerekçesiyle yakılmasına bile seyirci kaldı. Kaçar iktidarının icraatlarını eleştiren yazıların yer aldığı yurt dışında yayınlanan Ahter ve Kanun gibi gazetelerin ülkeye girişini yasakladı. Ülke içinde hükümet karşıtı söylenti ve görüşleri önlemek için kıraathane gibi halkın toplu olarak bulunabileceği yerleri kapattı. Muhalefeti bölmek için yerel rekabet ve hasımlıkları kışkırttığı gibi muhalif gördüğü kişileri *Bâbi*⁸³ olmakla suçladı.⁸⁴ Şah'ın bu politikaları muhalefeti daha da güçlendirdi.

⁸¹ Ann K.S. Lambton, *Qajar Persia*, s. 247.

⁸² Yahyâ Devletabadî, konuya "*Duhâniyye ve Fesh-i Ân*" başlığıyla yer vermiştir. bkz. *Hayatî Yahyâ*, I. s. 105-111; Gulam Rıza Verehrâm, *Târih-i Siyâsî ve Sâzmânâ-yı İctimâ'î-yi-i İran der Asr-ı Kâcâr*, s. 286-300.

⁸³ Bâbilik Şiîliğin sapkın kollarından birdir. Düşünceleri XVIII. Yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Şeyhilik hareketinden doğmaktadır. Ancak şeyhilik babizim gibi yeni bir peygamber anlayışı getirmediği gibi temel İslâmî kurallarla irtibatını kesmez. Şeyhîlik, İran'da Ahmet Ahsâî (1753-1826)'nin kurduğu ve talebesi Kazım Reştî (1783-1843)'nin geliştirdiği, Bâbilik için geçiş görevi gören, bir harekettir. Esas itibarıyla, Şiî İmamiyye'de Gaybet-i Kübrâ döneminde, Şiîlerin, Allah'ın hücceti olarak gördükleri imamlarının manevî nûrunu yansıtacak veya onunla bağlantı kuracak ve ona açılacak kapı (bâb) anlamında bir kâmil şii'nin varlığı esasına dayanır. Bahailik ise daha sonra babilikten ayrılmış bir koldur. Bahailiği kabul etmeyen babililer ise Enzeli Babiler olarak anılmıştır. Babilîğe bahailiğin oluşum safhası olarak bakılır. Bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, "Bahâîlik", *DİA*, c. IV, s. 465.

⁸⁴ Ervand Abrahamian, *Iran, Between Two Revolutions*, s. 73-74. Devletin politikalarının sonucunun bir yansıması olarak Bâbilere yapılan işkence ve zulüm seviyesi özellikle

Nitekim 1896 yılında şahlığının ellinci yılı kutlamaları için gittiği Şah Abdülazim Camii'nde bir süre İstanbul'da Afganî'nin çevresinde bulunmuş⁸⁵ Mîrzâ Rıza Kirmani adında Babilîğe mensup olduğu iddia edilen biri tarafından öldürüldü.

Tütün protestosunun başlangıçta tütün imtiyazının kaldırılmasından başka bir hedefi yoktu. Bununla beraber protesto eylemleri önemli kazanımları da beraberinde getirmişti. Bir taraftan şah ve istibdat yönetimine karşı halkın gücünü göstermiş, diğer taraftan dinî liderlerin halk kitlelerini cesaretlendirip meydanlara toplama gücünü ortaya koymuştur. Ayrıca bu eylem, millî menfaatleri savunmak için halkın monarşinin gücünü sınırlayabileceğini gösterdi.

İngiliz imtiyazlarına karşı dört farklı muhalefet odağı ortaya çıkmıştı: a. Tütün imtiyazıyla ekonomik çıkarları doğrudan tehdit altına giren tüccar ve küçük satıcılar. b. Tüccarlarla finans veya ailevi bağı olan din adamlarının veya kendi kontrolü altındaki vakıf arazilerinde yapılan tütün üretiminde doğrudan kazanılmış bir hakkı tehlikeye girenler. c. Tüccarları cesaretlendiren reformist ve liberal görüşlü politikacıların muhalefet cephesine katılmaları. d. Son olarak Rus

Muzaferuddin Şah zamanında en üst düzeye çıktığı Tahran Osmanlı elçiliğinin Babiâli'ye gönderdiği raporlarla açıkça ortaya konmaktadır:

Mabeyn-i Hümayun-ı Cenab-ı mulukâne-i Başkitabet-i celilesine, Devletlü Efendim Hazretleri İran'da mine'l-kadim Bâbi mezhebi aleyhinde teessüs eden münâferat ahiren kesb-i şiddet ederek Reşt'de vefat eden bir şahsı Babi olduğu beyanıyla ahali kabirden çıkararak ihrak-ı bi'n-nâr eyledikleri ve birtakım muteberânın hane ve dükkânlarını dahi ashabı Babi olduğu vesilesiyle yağma ve garet ettikler hükümet-i mahalliye tarafından da iş bu vakada müşevvek olanları mücazeten kulakları kesilerek vakanın önü alınabildiği ve Yezd şehrinde dahi mutebaran-ı ulemadan on ikisinin Babi buldukları iddiasıyla ahali tarafından parça parça edilerek katli ve hanelerinin yağma edildiği ve İsfahan'da dahi yirmi kişinin ahali tarafından yine bu vesileyle ve katil ve itlaf edildikleri ve Tahran'da dahi ahalinin bazı tüccar-ı müteberenin hanelerine bu vesileyle hücum etmek niyetinde bulduklarının hükümetçe istihbar edilmesi üzere şehirde taraf taraf asakir-i mustahfaza ezdirilmek olduğu ve vilayet-i sairenin ekserisinin bera-yı malumat arzına mücâseret kılındı ve ol babda ve her halde emr u ferman-ı hazreti men lehu'l-emrimdir.11 Rebiülahir 1321 /24 Haziran 1319 Tahran Maslahatgüzari. BOA, Y.PRK.EŞA, Dosya 43, Gömlek 23.

⁸⁵ Osmanlı arşiv belgelerinde İran Şah'ının katilinin Der Sa'âdet'te Şeyh Cemalettin'i ziyaret ettiğine dair bilgi yer almaktadır. BOA, Y.PRK.HR, Dosya 21, Gömlek 83.

hükümetinin İngilizlerin tütün imtiyazını çekememeleri nedeniyle muhalif cephe içersindeki bazı din adamlarına bir nevi rüşvet kabilinden destekte bulunması.⁸⁶

Bu olaydan sonra ulemanın siyasal olaylara dahli artmış, tüccarların malî destek verdikleri kültürel ve sosyal nitelikli modern eğitim ve sağlık kurumları aracılığıyla aydınlarla ilişkileri genişlemiştir.⁸⁷ Bu açıdan tütün protestosunun, aralarında bazı farklar olmasına rağmen Meşrutiyetin genel bir provası (dress rehearsal) niteliğini taşıdığı ileri sürülmüştür.⁸⁸

Osmanlı devletinde dış borçlarına karşılık Tütün Rejisi (1883) kurulmasına rağmen bu türden olaylar görülmez. Osmanlı'da rejinin neden olduğu zararlara tepki gösterecek İran'daki gibi bir toplumsal koalisyonun görülmemesi ciddi bir farklılıktır. Ancak II. Meşrutiyet'in ilanı ile yabancı sermaye ve kapitülasyonlara karşı sadece iktidar partisi İttihat ve Terakki'de değil, muhalefette ve kamuoyunda da hissedilir ve açık bir karşı koyma hareketi görülmeye başlanmıştır.⁸⁹

Diğer taraftan İran'da tütün tekeli imtiyazının alınmasının sonuçları Osmanlı'da oturan tütün ticaretiyle meşgul İranlı esnaf ve tüccarları da etkiledi. İran'da imtiyaz alan şirket, Osmanlı'ya tütün ithalatı tekeli de aldığından⁹⁰ İstanbul'da tütün ithaliyle uğraşan İranlı tüccarların itirazlarıyla karşılandı. Gerek kendi büyükelçileri gerekse Osmanlı hükümeti nezdinde yaptıkları itirazlar kabul

⁸⁶ Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution*, s. 32.

⁸⁷ Nikki R Keddie, *Religion and Rebellion in Iran*, s. 133.

⁸⁸ Afshin Marashi, *Nationalizing Iran: Culture, Power and The State, 1870-1941*, University of California, Los Angeles 2003, A Dissertation of Doctor, s. 55-56.

⁸⁹ Osmanlı Devletinde tütünle ilgili gelişmeler için Haydar Kazgan, "Düyun-ı Umumiye", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 710 ; Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, Yay. Haz. Muammer Sencer, İstanbul: May Yayınları, 1977, s. 159 -169; Filiz Dığıroğlu, *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi (1883-1914)*, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2007.

⁹⁰ "Karârdâd beyne İrân ve Encümen-i Tanbâkû İslâmbul (rejî)", *Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-yi İrân ve Osmanî, Devre-yi Kacariye*, c. III. s. 384-385.

görmeyince bu tüccarlar dükkânlarını kapatmak zorunda kaldılar. Osmanlı hükümeti, İranlıların yanında Rus hükümetinin de itiraz ettiği şirketin tütün ithalat tekeli meselesini kendi iç işlerine müdahale görerek konuyu kapattı. Ancak İran'daki imtiyazın ilgasından sonra İranlı tüccarlar lehine gelişmeler sağlandı. Tütün fetvasıyla zor durumda kalan tüccarlar İran'da tekel imtiyazının kalkmasıyla rahatladılar.⁹¹

⁹¹ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Rahîm Reisniyâ, *Îrân ve Osmâni der Âsitân-i Karn-ı Bistom*, c. I. s. 681-695. Osmanlı İran arasındaki tütün ticareti ve tekelin getirdiği gelişmeler için bkz. Mehmet Kılıç, *The Importation Of Ottoman Tonbaku From Iran And Its Socio-Cultural Implications: 1891-1914*, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk Institute for Modern Turkish History, Yayınlanmamış Master Tezi 2008.

İKİNCİ BÖLÜM

MEŞRUTİYETİN SİYASİ, DİNİ VE KÜLTÜREL ALTYAPISI

II. 1. MEŞRUTİYETLE İLGİLİ KAVRAMLARIN İSLÂM ÜLKELERİNE GİRİŞİ

II. 1. 1. Meşrutiyet Öncesi İran'a Modern Batı Siyasî Düşünce ve Literatürünün Geçişi

XIX. Yüzyıl'dan itibaren Batıya gönderilen ilk öğrencilerin ve oraya seyahat edenlerin gözlemleri aynı zamanda İran'da modern siyasî düşünce ve literatürünün doğmasına da yol açmıştır. Mîrzâ Salih Şirazî ve Mirzâ Cafer Han gibi Avrupa'ya gönderilen ilk öğrencilerin İran'a döndüklerinde Batının bilgi ve teknik yönlerini tanıtmada önemli rolleri oldu. İngiltere'de eğitim gören ve bir aydın profili çizen Mîrzâ Salih Şirazî, seyahatnamesinde İngiliz politik kurumlarını, Londra'daki yargı sistemini, kütüphaneleri, yetimhaneleri, tıp okullarını, aşığı, Amerikan Bağımsızlık Savaşını ve 1789 Fransız devrimi gibi birçok konuyu ele almıştır. İngiliz parlamento tarihinden ve parlamentoda onaylanan kanunlardan da bahseden Mîrzâ Salih, Farsçada ilk defa bunlarla ilgili literatürde İngiltere'yi *vilâyet-i azâdî* (özgür belde), Avam kamarasını *meşverethâne*, onun üyelerini *hane-i vekilu'r-reâyâ*, Lordlar Kamarasını *hane-i havânîn* ve seçimi *intihâb* olarak adlandırarak İran'a bu yönde katkı yapmıştır. Avam Kamarası'nı büyük ilgiyle anlatan Mîrzâ Salih, herkesin buraya seçilebileceğini söylerken sistemin cazibesine de kapılmıştı. Nitekim "Benim İngiliz tarihi üzerinde durmaktaki amacım kralların yaşamlarını anlatmak değil, bu ülkenin hangi yolla geliştiği ve ilerlediği hakkında bilgi vermektir" derken Batıya hangi bakış açısıyla baktığını ifade etmiştir. Mîrzâ Salih, gözlemlerinde Amerikan ve Fransız Devrimlerinin üzerinde de durarak bu konuda İran kamuoyunu aydınlatmaya çalışmıştır.⁹² Kısaca Mîrzâ Salih Şirazi İran'a Batıyı

⁹² Mîrzâ Salih Şirazî, *Mecmû'a-i Sefernâme-hâ-yi Mirzâ Salih-i Şirazi*, nşr Gulâm Hüseyin Mîrzâ Salih, Tahran 1364 hş, s. 320-325.

ve modern siyasal kurumlarını bir aydın cazibesıyla anlatmıştır. İran'da Batılı manada ilk gazete olan *Rûznâme-i Kâğız-ı Ahbâr*'ı çıkartan da Mîrzâ Salih'tir. Onunla birlikte Avrupa'ya gönderilen Mîrzâ Cafer ise ona göre daha az Batı cazibesine kapılmış olmakla beraber teknik gelişmelere olan ilgisi bakımından oldukça öne çıkmış bir simadır. Mîrzâ Cafer İran'a dönüşünde Tebriz'de bir matbaa kurmuş, ardından 1836-1842 yılları arasında İstanbul'da büyükelçi olarak görev yapmış ve Osmanlı-İran sınır antlaşmaları için kurulan komisyonda yer almıştır.⁹³

İran'da Batıya gidip görenlerin yazdıkları eserlerle Fransız inkilâbının getirdiği özgürlük, kardeşlik ve eşitlik gibi kavramlara ilgisi hayli fazla olanlar bulunduğu gibi, Batıyı ve orada olup bitene hep olumsuz bakan seyyahlar da olmuştur. Seyyahların bazıları gördüklerini olumsuz bir bakışla değerlendirmişler ve duydukları her yeni kelime ve terimin Farsça karşılıklarında eleştirel ve menfi ifadeler kullanmışlardır. Hatta Batıya ilk giden seyyahların çoğunda bu eleştirel bakış hâkimdir. Fransız devrimine eleştirel bir bakış getirerek olaya temkinli yaklaşmışlardır. Bu bakımdan 1170/1789 ve 1330/1911 yılları arasında yazılmış birçok Farsça eserde Fransız devrimi için “fitne”, “fesâd”, “belâ-yı âm”, “şûriş”, “şûriş-i büzürg”, “inkilab-i azim”, “inkilab-ı kebîr-i hürriyet” gibi bir birinden farklı olumsuz tanım ve terimler kullanılmıştır.⁹⁴ Ancak ilk dönemde yapılan bu eleştirel yaklaşımların Batı'nın İran toplumunda nüfuzu ve etkisi artıkça yerini bir hayranlık ve kabule bıraktığı görülmüştür. Mesela ilk dönemde Mir Abdullatif Şusterî 1789 Fransız İnkilâbını “fitne ve fesad” olarak değerlendirmişti.⁹⁵ Oysa daha sonra Mîrzâ Ebu Talib Han (ö. 1806) 1798-1803 yılları arasında beş yıl boyunca Londra ve

⁹³ Guity Nashat, *The Origins of Modern Reform in Iran, 1870-80*, Urbana, University of Illinois Press, 1982, s. 21.

⁹⁴ Muhammed Tevekkülî, “Eser-i Âgâhî ez İnkilâb-i Fransa der Şeklgirî-yi Engâre-i Meşrûtiyet der Îrân”, *İrannâme*, Yıl VIII. sy. 3. 1369, s. 411.

⁹⁵ Mir Abdullatif Han Şusterî. *Tuhfetü'l-Âlem ve Zeylu't-Tuhfetü'l-Âlem*, nşr. Samed Muvahhid, Tahran 1363 hş. s. 255.

Paris gibi Avrupa kentleriyle Kuzey Afrika'ya yaptığı seyahatlerini anlattığı “Measîr-i Talibî ya Sefername-i Mîrzâ Ebu Talib Han” adlı eserinde “Fransız halkının krallığın aristokrasisinden çok çektiğini ve artık sabrının taşıdığını” söyledikten sonra “Fransa’da bu büyük devrim sonrasında kuvvetliler zayıf, zayıflar kuvvetli oldu” diyerek gelişmeyi iyimser ve olumlu değerlendirmesi dikkat çekicidir.⁹⁶ Hindistan doğumlu Azeri asıllı Mîrzâ Ebu Talib Han⁹⁷, Fransız inkılâbından 13 yıl sonra kaleme aldığı bu eserinde Batıya yaptığı seyahatin amacını “makûs kaderinden kurtulmak ve Batı’nın harikalarını görmek” şeklinde hayranlık dolu ifadelerle açıklamıştır. Özellikle İngiltere’deki sosyal, politik ve ekonomik yaşamla ilgili tespitlerinde bu durum gözlenir. Ebu Talib Han, gezdiği diğer ülkelerin de sosyal hayatına dair birçok şeyi gözleme fırsatını bulmuş ve bunları da eserinde dile getirmiştir. Avrupa’nın siyasî sistemlerinden Rusya, İspanya, Fransa, Almanya ve İngiltere örnekleri üzerinde duran Mîrzâ Ebu Talib, bunlardan sadece İngiltere’de başkan ve reaya ile meşveret ilkesinin işlediğini söylemiş, diğerlerinde ise İngiltere’dekine göre saltanatın daha bağımsız

⁹⁶ Mîrzâ Ebu Talib Hân, *Meâsîr-i Talibî ya Sefernâme-i Mîrzâ Ebu Talib Hân*, nşr. Hüseyin Hidiv, Tahran 1363 hş, s. 287-288.

⁹⁷ 1166’da (1752-53) Leknev’de doğdu. Aslen Tebrizli olan babası Hacı Muhammed Beg (ö. 1180/1766), Kaçarlar’dan Nâdir Şah zamanında İsfahan’dan Leknev’e göç etmiş bir Azerî Türkü’dür. Ebû Tâlib çocukluk yıllarını Mürşidâbâd’da Bengal vali yardımcısı Muzaffer Ceng’in sarayında geçirdi. Avaz’da (Oudh) Âsa-füddeve’nin tahta çıkmasından sonra (1189/1775) Leknev’e döndü. Avaz naibi Muhtârüddeve tarafından maliye memurluğuna tayin edildi. Bir süre Leknev’deki İngiliz temsilciliklerinde çalıştıktan sonra 1202’de (1787) Kalküta’ya gitti. 1798’de Doğu Hindistan Şirketi Bengal ordusu kumandanı D. Richardson ile birlikte beş yıl süren Avrupa seyahatine çıktı. Seyahat sonrası yerleştiği Leknev’de öldü. Kaleme aldığı eserleri arasında, 1. *Hulâşatü’l-efkâr*. Eserin müellif nüshasından istinsah edilen ve müellif tarafından gözden geçirilen bir nüshası Indian Office Kütüphanesi’nde (nr. 696) bulunmaktadır (diğer nüshâları için bk. Storey, 1/2, s. 878). 2. *Lübbü’s-siyer ü Cihânnümâ*. 1208’de (1793-94) (yazma nüshâları için bk. Storey, 1/ 1, s. 145). 3. *Meâsîr-i Tâlibî fî Bilâd-i Efrencî*. Müellifin Avrupa seyahati sırasında tuttuğu notlardan ve hâtralarından meydana gelen eseri oğlu Mîrzâ Hüseyin Ali yayımlamıştır (Kalküta 1229/1812). D. Macfarlane tarafından muhtasar olarak da neşredilen eseri (Kalküta 1827, 1836), C. Stevart, *The Travels in Europe and Asia* adıyla İngilizce’ye tercüme etmiştir (London 1810, 1814). Mecdüddin Keyvânî, “Ebu Tâlib Hân”, *Dâiretü’l-Maârif-i Büzürg-i İslâmî*. ed. Kazım Musavi Bocrurdî, Tahran: Merkez-i Dâiretü’l-Maârif-i Büzürg-i İslâmî, 1993, c. V. s. 625-628.

davranmaya devam ettiğini söyleyerek idealindeki modele dikkat çekmiştir.⁹⁸ Mîrzâ Ebu Talib Han'ın Fransız halkının kralın etrafındakilerden şikâyetçi olduğu gerçeğinden yola çıkarak yönetimde İngiltere'yi örnek göstermesi, İran'da kurulması gereken yönetimin de bu şekilde olması yönünde bir imada bulunmaya çalıştığını göstermektedir.⁹⁹ Mîrzâ Ebu Talib'in aşağıdaki ifadeleri 1789 Fransız Devriminin İran'daki münevverler tarafından ilk kez sosyolojik bir bakışla değerlendirildiğini göstermektedir:

Eğer tarih kitaplarına bakarsanız, bir devlet bir topluluğa karşı şiddete başvurmadığı sürece o toplumun da devlete isyankâr bir hareket içinde olmadığını görürsünüz. Aksi durum meydana geldiği takdirde devlet ve toplumun birbirlerine karşı buğz ve düşmanlık duyması kaçınılmaz bir hal alacağı, zorbalık ve cebir uygulamalarına dönüşeceği açıktır. Fransa karışıklığının arkasında bulunan zayıfların güçlülere isyanının nedeni de budur.¹⁰⁰

Batının siyasî yapısı ve kurumları hakkında olumlu bilgiler Ebu Latif İbn Ebi Talib el-Müsevi eş-Şüsterî'nin yazılarında da yer almaktadır. Şüsterî, daha çok Avrupa'da meydana gelen siyasî gelişmelerden İran kamuoyunun haberdar etmesi açısından önemli bir yere sahiptir. *Tuhfetü'l-Âlem* adlı eserinde Şüsterî, Batı'daki filozof, din adamı ve devlet üçgenindeki ilişkiler hakkında şunları söylemektedir:

900 (1494) yılında bütün Avrupa ve Frengistan'da, özellikle İngiltere'de filozof bilginlerle birlikte felsefe de yaygınlık kazandı. Bu yeni durum karşısında papazlar, filozofları karalama ve lanetlemeye ve zamanlarının çoğunu onları küçük düşürmek için faaliyete harcadılar. İngiliz filozoflar papaların tavırlarından bizar oldular. Ancak kanunlar onların daha fazla ileri gitmesine izin vermedi. Kral, papanın vekillerini tutuklatarak hapsetmiş, mal

⁹⁸ Mîrzâ Ebu Talib Hân, *a.g.e.*, s. 287.

⁹⁹ Mîrzâ Ebu Talib Hân, *a.g.e.*, s. 288.

¹⁰⁰ Mîrzâ Ebu Talib Hân, *a.g.e.*, s. 274.

ve mülküne el koyup onları üç eşit parçaya ayırmıştı. Bunların bir bölümünü kendisine, ikincisini askerlere ve üçüncüsünü de kendi ülkesinin bağımsız papazlarına vermişti. Ayrıca papaya bağlı papazlara ihtiyaç kalmaması diye İncil'in İngilizceye çevrilmesi emrini vermişti.¹⁰¹

Böylece Şuşterî, Batı'daki bir nevi din ve devlet ilişkilerinin gelişim sürecine değinerek bunların kısa bir değerlendirmesini yapmıştır.

Batıya gönderilen elçilerin yazdıkları rapor, mektup ve anılar da İran'ın Avrupa'daki siyasî gelişmelerin ve Fransız İnkılâbı'nın tanınıp etkili olmasında pay sahibi olmuştur. 1809'da Londra'ya elçi olarak gönderilen Mîrzâ Ebu'l-Hasan Elçî, İngiltere'de bulunduğu sırada kaleme aldığı Hayretnâme ve daha sonra Rusya elçiliğinde iken yazdığı Delilu's-Sufraî adlı eserleriyle Avrupa'daki olay ve gelişmeleri aktarmıştır.¹⁰² Batı'daki reform ve siyasî gelişmelerden haberdar olmaya katkısı olan bir diğer eser de Feth Ali Şah'ın Avrupa'ya gönderdiği ilk İran büyükelçisi Hacı Mîrzâ Abdülhasan Han'ın "Hayretnâme-i Süfera" adıyla yazdığı anı-seyahatname türü kitabıdır.¹⁰³ XIX. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren bu tip seyahatname ve anı çalışmalarıyla Hacı Pîrzâde, Mîrzâ Muhammed Hüseyin Ferehanî, Ferhad Mîrzâ ve Eminuddevle gibi Batıya seyahat eden İranlılar, İran toplumunu Avrupa'daki siyasî ve sosyal gelişmelerden haberdar etmenin yanı sıra aydınlar arasında eleştirel bakışın azalmasını etkileyen görüşler de ortaya koydular.

Gerek seyahat gerekse öğrenim amacıyla veya diplomatik görevle Avrupa'ya gidenlerin yazdıkları eserlerde siyasî sembol ve kavramlara Farsçada yeni karşılıklar verilmiş, böylece İran toplumunun bu kavram ve sembollerini tanıması sağlanmıştır. Bu süreçte "Cumhûr-i millet", "cumhûr-i halk", "erkân-i adâlet ve

¹⁰¹ Şuşterî, *a.g.e.*, s. 249.

¹⁰² Muhammed Tevekkülî, "Eser-i Agahî", s. 417-418.

¹⁰³ Hafez Farman Farmayan, "The Forces of Modernization in Nineteenth Century Iran", *Beginning of Modernization in the Middle East The Nineteenth Century*, ed W. R. Polk-R. L. Chambers, Chicago 1968, s. 134.

cumhuriyet” (adalet ve cumhuriyetin esasları), “kanun-i azadî ve hürriyet”, “vukela-yi halk” (halkın vekilleri), “meşveret-i umûm” ve “be-tarîk-i meşveret ve icmaî vekil kerden” (danışma ve konsensus yoluyla vekillik yapmak) gibi yeni ifade ve kavramlar İran siyasî literatüründe yer almaya başlamıştır. Bunun yanında millet, devlet, hürriyet ve siyaset gibi kelimeler de bu sürece paralel olarak anlam genişlemesi ve değişikliğine uğramıştır.

Batı düşüncesinin etkisinde kalan birçok yazar ve aydınının makale ve eserlerinde bu yeni kavramlar görülmeye başlandı. Bu çerçevede sistemin temel kavramları inkılâptan beş on yıl önce Mîrzâ Ebu Talib Bihbehânî, Mîrzâ Malkom Han, Mîrzâ Aka Han Kirmani, Mîrzâ Feth Ali Âhûndzâde gibi aydın ve yazarların yazılarında sıkça yer aldı. Âhûndzâde, yazılarında “âzadî” (özgürlük) ve “müsavat” (eşitlik) kavramlarını İran tarih ve kültürü çerçevesinde değerlendirerek bir açıklama yapmaya çalıştı. Mesela Batıdaki kadın haklarına değinirken bazı ülkelerde kadınlara devlet başkanlığı (kraliçelik) görevinin verilme âdetinin İran’da İslâm’dan önce kabul edildiğini ileri sürerek bu geleneğin aslında İran toplumunun köklerinde var olduğuna işaret etti. Âhûndzâde başlangıçta eğitime başladığı din adamı olmaktan vazgeçip Batılı tesirler yüzünden İslâm öncesi İran’la ilgili araştırmalara eğilmeye başlamıştır. Batılılaşma ve modernleşmeyle ilgili birçok konuyu yeni düşüncesinin perspektifinden değerlendirmiş¹⁰⁴ ve verdiği örneklerle de İslam öncesi tarihi olaylarla bağlantı kurmaya çalışmıştır.¹⁰⁵ Ancak buna rağmen Avrupa düşüncesinin basmakalıp bir şekilde taklit edilmesi ve modern düşüncenin çok ateşli savunuculuğu Ahunzade tarafından bile benimsenmemiştir. Âhûndzâde 3 Mart 1872’de İran veziri Mîrzâ Yusuf Hân’a yazdığı bir mektupta “Avrupa’dan

¹⁰⁴ Âhûndzâde’nin görüşleriyle ilgili bkz. Mehrdad Kia, “Mizra Fath Ali Akhundzade and The Call for Modernization of The Islamic World”, *Middle Eastern Studies*. XXXI. No 3, (London, July 1995), s. 422-448; Yavuz Akpınar, *Mîrzâ Feth-Ali Ahundzade: (bütün yönleriyle)*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Basılmamış doktora tezi 1980.

¹⁰⁵ Muhammed Tevekuli, “Eser-i Âgahî”, s. 424-425.

getirdiğiniz ve bütün hükümlerini, cümlelerini öz fikirlerinizin sübutu için delil saydığınız kitap Avrupalıların fikrinin mahsulü idi. Siz de bilirsiniz ki, onu iktibas etmekle maksadınıza ulaşabileceksiniz. Lakin başkalarının tecrübesini olduğu gibi benimsemekten hiçbir netice elde edilemez”¹⁰⁶ diyordu. Ona göre Avrupa’dan alınan basmakalıp uygulamalar ülkenin içinde bulunduğu durum ve şartlar hesaba katılarak tatbik edilmelidir.

Meşrutiyet döneminde genç bir yazar olan Ali Ekber Dihhudâ çalışma ekibiyle birlikte Farsçaya yeni bir siyasî literatür kazandırmaya çalışmıştır. Daha sonra Farsçanın geniş ansiklopedik sözlüğü olan *Lugatnâme* adlı eseri hazırlayan Ali Ekber Dihhudâ, demokrasi, aristokrasi, oligarşi, feodalizm, kapitalizm, sosyalizm, emperyalizm ve burjuvazi gibi kelimeleri tanıtarak bunların siyasî literatürde kullanılmasını yaygınlaştırmıştır. Böylece siyaset terminolojisine Batı’dan gelen *Çep* (sol) ve *Rest* (sağ) gibi birçok kavramın anlamının İran siyaset jargonunda da yerleşmesini sağlamıştır. Dihhudâ’ya göre bu yeni kavramlar üzerindeki tartışmalar daha çok Meşrutiyet İnkılâbı esnasında görülmüş ise de, münakaşanın temeli aslında bir yüzyıl öncesine uzanmaktadır.¹⁰⁷

Bu gelişmeler sonucunda İran’da yeni bilgi anlayışının iktidarla ilişkileri de tartışılmaya açılmıştı. Farsçada türetilen Batılı kelimelerin karşılığı olan kavramlar sadece siyasî değil, idari, ekonomik, eğitim ve adlî alanlarda da yeni bir literatürün oluşmasını sağladı. En önemlisi de bu yeni kavramlar yeni bir anlayış ve zihniyeti oluşturmaya başladı.

XIX. Yüzyıl’da İran’da Batı’nın etkisiyle siyasî düzen ve düşüncenin yeniden oluşmasında bu elçilerin seyahatname ve raporlarının önemli katkıları görülmüştür. Örnek olarak “millet” kavramı “Millet-i Şîa-yı İsna Aşere” şeklindeki dinî

¹⁰⁶ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri, Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri (XIX. Yüzyıl)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966, s. 159.

¹⁰⁷ Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran*, s. 36.

içeriğinden uzaklaştırılarak bu yeni süreçte din, dil ve ırkın esas alınmadığı “İran Milleti” ifadesiyle yeniden kavramlaştırılmış ve yeni bir bakış açısıyla tanımlanmaya çalışılmıştır.¹⁰⁸

İran’da XIX. Yüzyıl’ın ikinci yarısından itibaren başlayan siyasal ve toplumsal hareketlerin iktidarın baskı ve şiddetiyle karşılaşması, Batıya kaçan veya sürgüne gönderilen birçok aydının Batılı düşünce ve görüşlerin etkisinde kalmasına ve onları çözüm olarak benimsemesine neden oldu. Bunun sonucunda bu aydınlarca kaleme alınan her yazı, İran’da Batılı düşünce ve kavramların tanınmasında ve yaygınlaşmasında birer araç işlevi gördü. XVIII. Yüzyıl’ın sonları ve XIX. Yüzyıl’ın ilk yıllarında İran’da hemen herkes tarafından eleştirel ve endişeyle yaklaşılan Batı düşüncesi ürünü kurum ve kavramlara duyulan kuşku, özellikle aydın ve Batıda eğitim görmüş kesimlerin de etkisiyle meşrutiyete doğru yerini iyimserlik ve hayranlık havasına bırakmıştır.

II. 1. 2 Meşrutiyet Sisteminin İslâm Ülkelerinin Siyasî Literatüründe Meşrutiyet Kazanması

XIX. ve XX. Yüzyıl’da birçok ülkeyi etkisi altına alan modern Batı siyasî düşüncesi, zamanla diğer ülkelerin literatüründe de yeni bir sayfa başlatmakta gecikmedi. Bu ülkeler Batılı yeni düşünceyle giren terim ve kavramları bazen aynen korudular, bazen de kendi dillerinde karşılıklarını bularak yerli görünümlü yeni kavramlar türettiler. İngilizce “constitutionalism” kavramının karşılığı olarak türetilen “meşrutiyet” kavramı ve onunla ilgili diğer siyasî terimlerin İslâm ülkelerinin siyasî literatürüne girmesi de böyle bir süreçte gerçekleşmiştir. Batı’nın etkisiyle başlayan bu yeni kavramlaştırma sürecinde iktidarların meşrutiyetlerinin sorgulanmasında kullanılan bu kavramlar orijinal şekillerini aynen muhafaza

¹⁰⁸ Muhammed Tevekulî, “Eser-i Âgahî”, s. 413.

etmelerine rağmen içerikleri çoğu defa Batı literatüründeki anlamlarından farklılaşarak toplumun hâkim anlayışına göre şekil almıştır. Meşrutiyet kavramına iktidar yanlısı ulemanın verdiği anlam ile Batıda eğitim görmüş aydın ve yazarlarca kavrama verilen terminolojik anlam arasında ciddi farklılıklar meydana gelmiştir. Birinci grup kavrama iktidarı rahatlatarak şekilde “dine bağlı bir hükümet sistemi” anlamı verirken, ikinci grup aynı kavramla “anayasada sınırları çizilmiş yönetim şekli”ni kastetmişlerdir.

İran’da Meşrutiyet öncesine kadar hiç kullanılmayan ve bilinmeyen, ancak modern siyasî düşüncenin etkisiyle birlikte literatüre giren “hükümet-i millî”, “meclis-i millî”, “hükümet-i kanunî” ve “meşrute” gibi siyasi terimler Batılı anlamlarına bağlı kalınarak türetilmiştir. Bu terimlerin çoğunun Farsçada da Osmanlı’da kabul görmüş şekliyle kullanımı uygun görülmüştür. Sistemin odağındaki “meşrutiyet” teriminin ortaya çıkışı bile Osmanlı’da yapılan meşrutiyetin meşruluğu üzerindeki tartışmaları takip etmiştir. Anayasal hareketlerin içinde olan çağdaş birçok yazar, “meşrutiyet” terimini Batı dillerindeki “conditional” kelimesinin karşılığı olarak “şarta bağlı” manasında kullanmışlardır. Kelime daha çok “anayasalcılık” (constitutional) ve “anayasal hükümet şekli” anlamındayken “meşruti hükümet” teriminde anayasaya bağlılık koşulu vurgusu öne çıkarılmıştır. Bugün gerek Batıda gerekse İran’da 1906 devriminden sonra kurulmuş parlamenter sistemi ifade etmek için İngilizce “constitutional revolution” terimi kullanılmaktadır. Muzafferüddin Şah, 1906’daki yayınladığı ilk meşrutiyet fermanında “meşrûte” kelimesini kullanmamış, daha sonra tahta geçen Muhammed Ali Şah’ın 1907 fermanında ise “meşrute” kelimesine bizzat yer verilerek İran’ın siyasal rejiminin bir anayasal sisteme dönüştüğüne vurgu yapılmak istenmiştir: “Şehinşah’ın fermanının ilan edilme şerefine ulaştığı günden beri Millî Danışma

Meclisi'nin kurulması emredildi ve böylece İran, bir anayasaya (constitution) sahip meşruti devletler arasına dahil edilmiş oldu.”¹⁰⁹

Fermanda hem “meşrutiyet” hem de “Constitution” terimine yer verilerek İran'ın da Belçika, Fransa ve İngiltere devletlerinde olduğu gibi anayasal kurumlarını geliştirmeye başladığı gösterilmiştir.

İslâm ülkelerinde “anayasa” kelimesinin karşılığına bakıldığında, Arap ülkelerinde “düstûr”, Hindistan ve Pakistan'da “â'in“ terimlerinin kullanıldığı görülür. İran'dan önce kavramın ilk uygulamaya geçildiği ülke olan Osmanlı'da ise Namık Kemal sık sık anayasal hükümeti kast ederek “devlet-i meşrute” ve “idare-i meşrute” ifadelerini kullanmıştır.¹¹⁰ Osmanlı'nın etkisiyle terim İran'da da aynı anlam içerisinde kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim Osmanlı I. Meşrutiyet öncesinde 1858-1870 yılları arasında İstanbul'da büyükelçilik yapmış olan Mîrzâ Hüseyin Sipahsalar'ın 1868 yılında İran'a gönderdiği Farsça raporlarda meşrutiyet kavramına ilk defa yer vermesi bunu göstermektedir.¹¹¹

İlk dönemde itibaren İran'da meşrutiyet teriminin etimolojik yapısıyla ilgili ciddi görüş ayrılıkları da ortaya çıkmıştır. Bunun sebebi şüphesiz geleneksel âlimlerle Batıda eğitim görmüş entelektüel kesim arasındaki görüş farklılığıdır. Dönemin hemen hemen bütün İranlı aydın ve yazarları terimin asıl köküne dikkat etmeksizin meşrutiyeti “anayasal sistem” manasında kullanmıştır. Bizzat meşrutiyet hareketinin içinde yer alan Ali Ekber Dihhuda, kavramın İran'a Osmanlı'dan geçtiği vurgusunu yaptıktan sonra meşrutiyetin Fransızca “constitution” kelimesinin karşılığı olan “anayasal yönetim”i gösterdiğini ifade etmiştir.¹¹² Bir başka grup

¹⁰⁹ Abdul-Hadi Hairî, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran: A Study of the Role Played by the Persian Residents of Iraq in Iranian Politics*, Leiden, E. J. Brill, 1977, s. 187.

¹¹⁰ Namık Kemal, *Külliyat-ı Kemâl Makâlât-ı Siyasiye ve Edebiye Namık Kemal*, İstanbul 1306/1888, Selanik Matbaası, 1909, s. 169.

¹¹¹ Abdul-Hadi Hairî, *a g e.* s. 183.

¹¹² Ali Ekber Dihhudâ, *Lugatnâme*, c. XII. s. 18500.

yazar, meşrutiyet kelimesinin Fransızca “constitution” kelimesinin karşılığı olarak kullanılmasına karşı çıkarak kelimenin eski rejim taraftarlarının yapacağı kasti yorumları önlemek için Fransızca orijinalinin korunması gerektiğini savunmuştur. Seyyid Hasan Takizade, Tebriz âlimlerinden Mîrzâ Sadık Aga'nın İran'da Fransızca “Constitution“ kavramının kullanılmasını teklif ettiğini söylemiştir. O eğer geleneksel din ulemasının savunduğu gibi, Arapça kökenli “meşrute” kelimesi kullanılırsa, terimin Arapça gramer kurallarına göre yorumlanarak istenilen yeni rejimin hiçbir özgürlüğe sahip olmayan ve ruhanilerin¹¹³ yönetiminde bir rejim olabileceğini ileri sürmüştür.¹¹⁴ Kavramla ilgili bu iki farklı yaklaşım meşrutiyet üzerindeki ideolojik tartışmaların temelini teşkil etmiştir. Ancak tartışmalara rağmen meşrutiyet kavramı, mutlakiyet ve istibdada karşı bir meydan okuma manasının dışına hiç çıkmamış, bu nedenle mevcut mutlak monarşi sistemi karşısında yeni bir yönetimin ismi olarak kullanılmıştır. Keşmirî, Mahallatî ve Edibu'l-Hükema gibi geleneksel kesime yakın İranlı yazarlar, bu tartışmalara aldırmaksızın terimi anayasa manasında kullanmışlardır.¹¹⁵

Bu döneme ait meşrutiyetle ilgili risalelerde meşruti hükümetin mevcut sistemin değişimine yol açacak anlamları üzerinde durulmuş ve konu üzerinde ortak bir noktaya ulaşılmaya çalışılmıştır. Şevval 1324/Aralık 1906 yılında ulemadan İmadu'l-Ulema Halhalî tarafından Tahran'da yazılan “Beyân-i ma'na-yi saltanât-i meşrûte ve fevâidhâ” (Meşruti saltanatının anlamının açıklanması ve yararları) adlı risalede meşruti saltanatın manası şu şekilde izah edilir: “Bu saltanatta sultan kendisinden önce eşrafını tayin eder, millet kendi vekillerini seçer. Sultanın seçtiği

¹¹³ *Ruhanî* kelimesi son dönemlerde Farsça'da dinî ilimlerde alim, fakih ve öğrenci için kullanılır. Bkz. Dihhudâ *Lugatnâme*, c. VIII. s. 10849. Gulâm Rıza Verehrâm, *Târih-i Siyâsî ve Sâzmânihâ-yi İctimâ'î-yi-i İran der Asr-ı Kâcâr*, s. 131-132.

¹¹⁴ Seyyid Hasan Takîzâde, *Hitâbe-i Âkâ-yı Seyyid Hasan Tâkîzâde : Müştemil ber Şimmeî ez Târih-i Evâil-i İnkılâb-ı Meşrûtiyet-i İrân*, İntişârât-ı Başgâh-ı Mihrgân, Tahran 1338 hş. s. 53-54.

¹¹⁵ Abdul-Hadi Hairî, *a.g.e.*, s. 183

(saray yöneticileri veya senato) ve halkın seçtiği meclis milletin bütün maslahatını ve memleketin işlerini düzeltme yolunda siyasî konularda çalışma ve gayret gösterirler. Hutbe sultanın adına okunur. Gümüş ve altından sikkeler de onun adına basılır. ”¹¹⁶ Halhalî, risalesinde meşrutî saltanatın farklı bir tanımını yaparak devlet yönetiminde sultana yine de güçlü yetkilere sahip bir yönetici gözüyle bakıldığını ifade etmiştir. Yazarı bilinmeyen ve Tebriz’de yazılan *Suâlhâ-yi dâ’ir be Meşrûtiyet* (Meşrutiyete dair Sorular) adlı diğer bir risalede ise meşrutiyet tanımı şöyledir: “Meşrutî saltanat denilen sistemde padişah, vali, emir ve naip olsun, birkaç milyon kişinin kaderini elinde tutan devlet adamları başı buyruk değillerdir. Yönetimleri, kanun, mezhep, din ve o ülkenin ileri gelen âkil insanların verdiği kararlara uygun davranma şartına bağlıdır. Halk, kanun ve kararlar önünde eşit ve aynı haklara sahiptir. Suçlu affedilemez, suçsuz da tutuklanamaz”.¹¹⁷

Meşrutiyet döneminde yazılan bu tür eserlerde ortak nokta, meşrutiyetten o döneme kadar ülkelerinde görülmeyen yeni bir rejimin kast edilmiş olmasıdır. Bu rejimde mutlak otoritesi olmayan bir yönetime tabi olunacağından ve halkın eskiye göre daha adil ve özgür şekilde yaşayacağından bahsedilmektedir.

¹¹⁶İmadu’l-Ulema Halhalî, “Beyân-i Ma’na-yi Saltanat-i Meşrûte ve Fevâidhâ”, *Resâil-i Meşrûtiyet*, haz. Gulam Hüseyin Zergerî Nejâd, Tahran 1374 hş. s. 318-319.

¹¹⁷“Suâlhâ-yi dâ’ir be-Meşrûtiyet”, *Resâil-i Meşrûtiyet*, s. 339.

II. 2. MEŞRUTİYETİN ENTELEKTÜEL YAPISI VE REFORM YANLISI BASININ ETKİSİ

II. 2. 1. İnan Entelektüel Sınıfının Meşrutiyet İlanındaki Rolü

II. 2. 1.1. Entelektüel Kelimesinin İnan Kamuoyunda Ortaya Çıkışı

İnan tarihinin bir dönüm noktasını olan 1906 Meşrutiyeti'nin etkin unsurlarının en önemlisi, Batı'nın baskın kültürüyle ortaya çıkan entelektüel sınıfının varlığıdır. Sistemin dönüşmesinin öncüleri arasında yer alan bu sınıf, İnan toplumunun sosyal yapısını, iktidar ilişkilerini ve politik söylemini etkilemiş ve ortaya çıkan yapının çok yönlü özelliklere sahip olmasında önemli katkıları olmuştur. İnan'da XVIII. Yüzyıl'ın sonlarından itibaren başlayan Avrupa devletlerinin nüfuzu mahalli ekonomiyi ve geleneksel eliti zayıf düşürürken, kültürel etkisi de değişimin öncüleri arasında bulunan aydın sınıfın söylemini güçlendirmeye başlamıştı. Batı etkisindeki bu aydınlar İnan'da Batının ekonomik ve siyasal sisteminin ortaya çıkardığı yeni kurum ve modern gelişmelere karşı sempati doğmasına sebep oldular. Aydın sınıfının doğuşu, devletin uygulamaya koyduğu reformlar çerçevesinde eğitim için Batıya gönderilenlerin yeni bir kimlikle yani modern düşüncelerle geri dönüşleriyle başladı.

İran'da Meşrutiyet öncesi entelektüel¹¹⁸ sınıfın doğuş serüveni, beraberinde modernite ve modernizm ideal ve düşüncelerinin de gittikçe İran kültür havzasına girmesine neden olmuştur. İran kültür dünyasında entelektüel sınıfa önceleri Arapça *münevveru'l-fıkr* kelimesiyle hitap edilmesi uygun görülmüştü. Muhammed Takî Bahâr¹¹⁹, *Sebk-i Şinasî* adlı eserinde münevveru'l-fıkr kelimesinin karşılığını birçok terim ve kavramla karşılamaya çalışmıştır. O, XIX. Yüzyıl'ın son çeyreğinde Farsçanın gerilediğine ve bu gerilemeye günlük gazetelerin etkisi olduğuna işaret ettikten sonra bu yolla çok sayıda yeni kelime ve terimin Farsçaya girdiğini ve bunların giderek günlük kullanımda da yerlerini aldığını söylemiştir. Bu

¹¹⁸ Bu kelimeyle (intellectuel) Batı dillerinden Fransızca'da bilimsel akılcılığı ve ideolojiyi müdafaa eden düşünürlere gönderme yapılırken Rusça'da *intelligentsia* adıyla ise Avrupa'da eğitim gören kültürel dönüşümün güdümlü ve devrimci ajanları olarak eylem için ant içen Çarcı seçkinler sınıfına atıfta bulunulduğunu görüyoruz. Entelektüel kavramının Batıda bir toplumsal gruba tanımlamak için kullanılması ise XIX. yüzyılın sonlarına doğru epeyce geç bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bir isim olarak ele alınması ise Dreyfus olayı ile ilgili olarak ilk defa 1898'de Fransa'da kullanılmıştır. Dreyfus'un tutuklanmasına karşı çıkan yazar ve akademisyenler tarafından yayınlanan bir bildirin "Aydınlar Bildirisi" adıyla bir manifesto olarak ortaya çıkmasıyla görülmüştür. Bu olayda Dreyfus davasının haklı açıldığını savunular, muhaliflerini "entelektüeller" olmakla eleştiriyorlardı. Dreyfus olayı için bkz Emile Zola *Dreyfus Olayı*, çev. Muammer Tuncer, Yalçın yay. İstanbul 1988. Orhan Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, Ankara 1987. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.189.

¹¹⁹Mîrzâ Muhammed Takî Bahâr Melikü's-şuarâ' (1886-1951) İranlı şair, edebiyat tarihçisi ve siyaset adamıdır. Kaçarlar'dan Muzafferüddin Şah tarafından kendisine melikü's-şuarâ unvanı verildi. Dünya aktüalitesini Mısır basınından takip eden ve Avrupa kültürüne âşina olan Bahâr 1906'da devlet hizmetinde çalışırken Meşrutiyet hareketlerine katıldı. Muzafferüddin Şah'ın ölümünün (1907) ardından çıkardığı Horâsân gazetesinde ilk milliyetçi şiirlerini yayımladı. 1910 yılında İran Demokrat Partisi (Hizb-i Demokrât-i Îrân) kurulunca bu partinin yayın organı niteliğindeki Nevbahâr gazetesini neşretmeye başladı. 1912'de meydana gelen siyâsî çalkantılar sırasında gazete kapatılıp dokuz arkadaşı ile beraber Tahran'a sürülünce gazeteyi buraya nakletti. Bu arada birkaç defa milletvekili seçildi. 1917'den itibaren üç yıl süreyle yarı resmî Îrân gazetesinin müdürlüğünü yaptı. Ferhengistân-ı Îrân'ın (İran Akademisi) dâimî üyeliğine seçildi. Bu dergi, onun ölümünden sonra *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât* adıyla yıllarca yayın hayatını sürdürdü. Bahâr bir ara hükümet aleyhindeki sert yazılarından dolayı hapsedildi. Pehlevî hânedanının iş başına geçmesinden sonra siyâsî hayattan çekilen Bahâr bir taraftan Tahran Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaparken diğer taraftan da kendini ilmî çalışmalara verdi. Tahran'da vefat etti. Mehmet Kanar, "Bahâr", *DİA*, c. IV. s. 469-470.

kelimelerden birinin de münevveru'l- fikr olduğuna işaret etmiştir.¹²⁰ Entelektüel kelimesinin Farsçadaki karşılığı ancak 1930'lardan itibaren İran Dil Akademisinin başlattığı dilde sadeleştirme sürecinde *rüşenfikr* (aydın düşünceli) kelimesiyle sağlanabilmiştir. İran'da meşrutiyet öncesinden itibaren kültür literatüründe yerini alan bu terim, 1960'ların başlarına kadar Rusçadaki ilerlemeci ve radikal değişimin aktörleri olarak anlaşılan anlamıyla benzer şekilde kullanılmıştı.¹²¹ Bu açıdan İran'da meşrutiyet döneminde entelektüel kavramı çok geniş bir anlam yelpazesine kavuşmuş ve ulemeden Batıda eğitim görmüşüne, Batıya seyahat etmiş tüccarından saray mensubu devlet ricaline kadar çok farklı toplum kesimleri için kullanılmıştır. Nitekim bu sınıfın ilk öncüleri diyebileceğimiz kişilerden bazısının Kaçar Hanedanına mensup devlet adamı olması, bu kelimeyi daha popüler hale getirmiştir.

Kelimeye bu popüleriteyi kazandıran etken, aydın sınıfın üyeleri arasında toplumun farklı kesimlerinden de temsilci bulunmasıydı. 1820'lerden 1920'lere kadar entelektüeller arasında Emîr-i Kebîr, Mîrzâ Hüseyin Sipahsâlâr ve Mîrzâ Ali Hân Eminu'd-devle gibi saray mensubu ve devlet adamlarını, Cemaleddin Afgani gibi İslâmcıları, Abbas Mîrzâ, Süleyman Mîrzâ İskenderi ve Îrec Mîrzâ gibi prensleri, Hacc Zeynelabidin Meraği ve Abdurrahim Talibov gibi tüccarları görmek mümkündü. Bu isimlerin hepsi de bir sosyal reformun ve politik değişikliğin zorunlu olduğunu düşünen münevveru'l-fikr sınıfına dâhil edebileceğimiz aydınlardı. İlk defa entelektüel kelimesine atıfta bulunan Mîrzâ Aka Han Kirmanî, bu kelimeyi *münevveru'l-ukûl* (aydın akıllılar) ve *râfi'u'l-hurefât* (hürafeleri kaldıran) terimleriyle tanımlamıştır. Meşrutiyet döneminde entelektüellerden

¹²⁰Muhammed Takî Bahâr (Maliku'şuarâ), *Sebk-ı Şinâsî*, Tahran 1370hş. Müessesesi-i İntişârât-ı Emir Kebir, c. III. s. 403- 405.

¹²¹Negin Nabavi, "The Changing Concept of the "Intellectual" in Iran of the 1960s", *Iranian Studies*, Vol. 32, No. 3 (Summer, 1999), s. 333-350. Mehrzad Boroujerdi, *İran Entelektüelleri ve Batı*, çev. Fethi Gedikli, İstanbul 2001, Yöneliş Yayınları, s. 50.

müteceddidîn (modernist) ve *ma'ârif-i perverân* (eğitimci) olarak da bahsedilmiştir. O dönemde “entelektüel” olmak, reformist, meşrutiyetçi ve modernist olmakla eşleşmişti.¹²²

II. 2. 1. 2. Entelektüellerin Meşrutiyet Yönündeki Çalışmaları

Kaçar Hanedanı mensuplarının ilk reform çalışmaları, sekülerlik ve dinî kaygılardan dolayı İran toplumunda çok güçlü bir yeri olan dinî otoritenin onay ve desteğini görmeyince sonuçsuz kalmış ve bu yöndeki çalışmaların ciddi olarak sekteye uğramasına neden olmuştur. Bu da baştan beri reformlara destek veren hükümetin daha sonraki tavrını etkilemiştir. Aydınların savunduğu Batı düşüncesi ağırlıklı bir değişimde taraf ve taraf olmayan kesimler daha netleşmiş, buna bağlı olarak siyasî alan da “devlet” ve “millet” olarak iki karşıt kutba ayrılmıştı.

“Milleti savunma” söylemi muhalif güçleri bir araya getiren ortak amaç haline gelmişti. Millet terimi, dilin ve edebi üslubun değişimi ve İslâm öncesi İran’a vurgu yapan yeni tarihsel söylem şeklinde iktidarın stratejileri ve karşıt sosyal oluşumları gösteren çok yönlü ve karmaşık kullanılan bir kavram haline gelmişti. Ancak bu belirsizlik ortamında devlet despotizmine karşı seküler ve dinî güçlerin ittifakı ve ortak anayasal bir hükümet isteminde bulunmaları değişimi kolaylaştıran başlıca faktör olmuştur. Bu birlikteliği popülizm olarak tanımlayanlar bunu iktidar karşısında hoşnutsuzların ortak bir koalisyonu olarak görürler.¹²³

¹²² Gheissari, Ali, *Iranian Intellectuals in the Twentieth Century*, Austin, TX, USA: University of Texas Press, 1997, s. 15-16.

¹²³ Bu konudaki geniş analiz için bkz. John Foran, “The Strengths and Weaknesses of Iran’s Populist Alliance: A Class Analysis of the Constitutional Revolution of 1905-1911”, *Theory and Society*, Vol. 20, No. 6 (December 1991), s. 795-823.

1287/1870 yılında İran’da eğitim reformları, matbaanın gelişmesi ve telgrafın yaygınlaşması, bilgi iktidar ilişkilerini değiştirmiş ve bu alanlarda ortak cephenin içinde yer almaları sebebiyle entelektüellerin toplumsal fonksiyonları da artmıştır. Medrese ve din merkezli bilginin merkezi ulemanın aksine entelektüeller Avrupa tarzı okullarda pozitif bilimin yer aldığı bir nevi seküler bir eğitimi savunmuşlardı. Matbaanın yaygınlaşması entelektüellere düşüncelerini yaymak için yeni bir iletişim alanını yaratmış ve başarılı olacakları mümkün görülmesi de din adamlarının otoritesine sınırlamalar getirmek ve siyasetteki etkilerini azaltmak için onlara bir fırsat sağlamıştır. Bu dönemde dinî bilginin yayılma yeri camilerde kürsü iken seküler bilginin dayandığı ve yayıldığı vasıta matbuat araçları olmuştur. Bu durum geleneğin koruyucusu din adamlarını yeni sosyal düzenin savunucuları ve davetçileri olan aydınlarla (münevverü’l-fikran) karşı karşıya getirmiştir. Zira yeni sosyal sınıfın din adamlarının çok önemli saydığı idari, hukuki ve eğitimle ilgili alanlara müdahale etmek istemeleri kavganın temel nedeni sayılmıştır.¹²⁴ Aydınların dini otoritenin alanı içerisinde yeni kurumlar ortaya çıkarma girişimi geleneksel ulemanın tekeli kırmaya yöneliktir. Yazılı bir anayasa ve parlamentonun kabulü, ulemanın politik alandaki ayrıcalık ve önemine darbe vurulacağı ve ister istemez bir çatışmaya sebep olacağı işaretlerini ortaya çıkardı. Bunu gören din adamları, hâkim oldukları alanlarda böyle bir mücadeleye girmekten çok toplumsal sorunlara aydınların getirdiklerinden daha yerli çözümler sunma ve onlara karşı avantajlı bir konuma sahip olma yollarını aradılar.

Aydınlar İran’da Batılı model ve kalıpların kabul edilmesi yönünde yoğun çalışmalar yaptılar da, bu çalışmalar hiç bir zaman geleneksel davranış ve tutumlar karşısında bir meydan okumaya dönüşmemiştir. Bu yüzden edebiyatta meşrutiyet dönemi yazarlarından Muhammed Taki Bahar, İrac Mîrzâ ve Ebul Arif

¹²⁴ Mohammad Tavakoli “Intellectual Background: Language and Imaginary” http://iranianstudies.ca/Const_Revolution/background.html (Erişim tarihi 30 Ocak 2009).

Kazvini'nin yazılarında görüleceği gibi geleneksel temalar ile modern düşünceler iç içe verilmiştir. İranlı reformist ve reform hareketini karakterize eden birçok çelişkinin arkasında gelenekle modernizmin bu tedirginliği yer almıştır. Aydınlar yeni bir sosyal grup olmalarına rağmen kendilerini asla güçlü dinî geleneğin karşısında serbest hissetmemişlerdir.

II. 2. 2. Basınının Meşrutiyet Fikrini Yayımadaki Gücü

İfade ve basın özgürlüğünün olmadığı İran gibi istibdatla yönetilen bir devlette aydınların gizlice dağıttığı gece gazeteleri (şebname)¹²⁵ ve bröşürler toplumsal değişimi sağlamak için kullanılan en önemli bilinçlendirme araçlarıydı. Bu kültürel araçlar, sansür ve yasaklamalarla karşı karşıya kalan yeni ve modern düşünce sahibi aydınlar kamuoyu oluşturmada ciddi bir çıkış yolu sağlamıştı. Bu etkili yol, İran halkının istibdat yönetimine karşı bilinçlenmesine ve bütün muhalif kesimlerin ortak bir düşüncede birleşmelerine zemin hazırlamıştı.

İran'da modern manada ilk gazete Avrupa'da eğitim görmüş Mîrzâ Salih Şirazî tarafından aylık olarak *Ehbâr-i Vaka-yi Şehir* adıyla 1253/ Nisan1837'de yayınlanmıştır. Daha sonra bunu 1851'de *Vaka-yi İttifakiye*, 1875'te Farsça ve

¹²⁵ Birkaç sayfa tutan ve bir topluluk tarafından gizli yazılan şebnâmelerin çoğu Meşrutiyetin ilanına yakın yıllarda Hâc Mîrzâ Hasan Han Rüşdiye, Şeyh Yahyâ Kâşânî ve Mîrzâ Muhammed Ali Han gibi kimseler tarafından kaleme alınıyordu. Şebnâme yazarları saray erkânının faaliyetleri hakkında suçlamalarda bulunurken, onların Ruslarla yaptıkları antlaşmaları yayınlamaya çalışıyorlardı. Şebnâme daha sonraları, isimsiz, imzasız siyasî yazılar anlamında kullanılmıştır. İstanbul ve Tahran'da çeşitli şebnâmeler yayınlanmış olup, bunlar arasında en meşhurları Şahsun, Lisânülgayb ve Gayret'tir. Ayrıca İsfahan'da Rûznâme-yi gaybî adıyla hazırlanan şebnâme Saint Petersburg'da basılıyordu. Rûznâme-yi gaybî şebnâmesininin yazarının Melikülmütekellim'in olduğu tahmin edilmektedir. Bu şebnâme, özellikle o zamanki İsfahan hakimi Zillüssultan (Mes'ûd-i Mîrzâ)'ın baskıya dayanan yönetiminden bahsederek onu şiddetle eleştiriyordu. Bundan başka Tahran'da *Neşriyye-i hemmâm-i Cenyan* denilen başka gizli bir gazete yayınlanmaktaydı. Muhammed İstilami, *Bugünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme*, çev. Mehmet Kanar, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981. s. 38.

Fransızca *Vatan*, 1878’de *İttıla’* ve 1883’te *Şeref* gazeteleri izlemiştir.¹²⁶ Kısa sürede meydan gelen bu gelişmeyle basın dünyası, meşrutiyet öncesinde reform ve ıslahat görüşlerinin toplumca benimsenmesi açısından önemli görevler üstlendiler. Bu gazetelerin oluşturduğu kamuoyunun yeni düşünce ve kurumların toplum tarafından kabulündeki etkisi oldukça yüksekti. Ancak basının bağımsız bir ortama geçiş süreci kolay olmamıştır. Zira Nasreddin Şah (1848-1896) ve Muzaffereddin Şah (1897-1907) dönemlerinde muhalifleri susturmak üzere basına sansür konulmuş, iktidarlarını eleştiren gazeteler yasaklanmış veya ülkeye girişleri engellenmiştir. Bu nedenle meşrutiyete giden süreçte en önemli muhalif Farsça gazeteler, yayınlarını dışarıya kaydırarak Osmanlı, Avrupa, Kafkasya, Hindistan ve Mısır gibi ülkeler üzerinden faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Özellikle istibdat yönetiminden kaçan aydın ve düşünce adamlarının çıkardığı İstanbul’da *Ahter*, Londra’da *Kanûn*, Kalküta’da, *Hablü’l-Metin* ve Kahire’de *Süreyya* gibi gazeteler meşrutiyetçi fikirlerin yayılması fonksiyonunu yurt dışından üstlenmişlerdi.

İran’da Meşrutiyet sırasında basının önemi daha da arttı. 30 Mayıs 1907’den itibaren çıkmaya başlayan sosyal demokrat düşünce ağırlıklı *Sur-i İsrâfil* gazetesi, monarşi yönetime en radikal eleştirileri yapıyordu. Gazete, birinci meclisi fesheden Muhammed Ali Şah dönemine atıfla “Bu Cengiz dönemidir” diye hitap edecek kadar sert bir muhalif tavır içinde idi. Meşrutiyetin sosyal ve politik düşüncelerinin aktarılmasında eski edebiyat türlerinin yetersiz kaldığı görülünce *Sur-i İsrâfil*’in öncülüğünde yeni yazı türleri denenmeye başlandı. Ali Ekber Dihhudâ’nın “Çerend Perend” adlı hiciv türü köşe yazılarının popülaritesi kısa zamanda arttı. Günlük konuşma dilinin kullanıldığı bu yazılarda eski atasözü ve vecizelere yeni politik anlam verilerek müstebit iktidar ve yandaşları hiciv yoluyla eleştirilirken meşrutiyet

¹²⁶ Tahsin Yazıcı, “Matbuat”, *DİA*, c. XXVIII. s. 125.

propagandası özellikle öne çıkartılıyordu.¹²⁷ Yayın politikasında sade ve basit bir yol takip ediliyor, eski atasözlerine yeni siyasî yorumlar katılarak hikâyeler yeniden düzenleniyordu. Böylece bu hikâyeler ile siyasî gelişmeler arasında köprü kurulmaya çalışılıyordu. Yaklaşık olarak 5000 tirajı olan Sur-i İsrâfil, bu tirajından çok daha fazla ses getiriyordu.¹²⁸ Gazete sadece İran içinde değil dışarıdaki İranlılara da ulaşıyordu.

29 Nisan 1907'de Tahran'da Seyyit Hasan Kaşânî tarafından çıkartılan Hablu'l-Metin dergisi de benzer bir etkinliğe sahipti. Bu etkinliğini özellikle 1907 antlaşmasıyla İran'ı Rus ve İngilizlerin nüfuz alanına bölen devlet politikalarına koyduğu sert eleştirel tavrıyla gösteriyordu. 1908'de Şah'ın karşı darbesinden sonra bu gazetenin yayını askıya alındıysa da, meşrutiyet yönetiminin tekrar kurulmasından sonra 1909 yazından itibaren aynı çizgide yayımına devam etti.¹²⁹

Muhammet Rıza'nın Müsavat ve İnkılâp Encümeni üyesi Abdurrahim Halhalî editörlüğünde 13 Ekim 1907'de yayınlamaya başladığı Müsavat Gazetesi de meşrutiyeti hazırlayan düşünce zemininde yayın yapıyordu. Gazetede meşrutiyet yanlısı bir Zerdüşt olan Feridun Zerdüştî'nin evinde öldürülmesi ile ilgili olarak Muhammet Ali Şah'ı suçlayan bir yazı çıkınca hükümetten büyük bir tepki gördü. Gazete kapatıldı ve editörü hakkında dava açıldı. Tebriz'e kaçan Muhammet Rıza, gazetesini burada yayınlamaya devam etti.¹³⁰

İran içerisindeki basında bu gelişmeler yaşanırken, Kafkasya'da da Sur-i İsrâfil'in hiciv ve eleştirel yolunu takip ederek meşrutiyetçi düşüncelerin yerleşmesine katkı sağlayan "Molla Nasreddin" adlı Azeri dergisi yayına başladı.

¹²⁷ Pardis Minuchehr, *Homelanda From Afar: The Iranian Diaspora and Quest for Modernity (1908-1909)*, Colombia University (1998) yayınlanmamış doktora Tezi, s. 151-152.

¹²⁸ M. Bâkır Mümini, *Sûr-i İsrâfil*, Tahran 2537 Şş.

¹²⁹ Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution 1906-1911*, s. 118.

¹³⁰ Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution 1906-19011*, s. 118.

İlk sayısı 7 Nisan 1906'da Tiflis'te sekiz sayfa olarak yayınlanan *Molla Nasreddin*'in editörlüğünü Muhammed Celil Kulizade yapıyordu. Derginin diğer bir yazarı, şair ve hiciv üstadı Ali Ekber Sabir idi. Sabir'in tanınmasına da vesile olan bu dergideki eleştirel manzumeler, muhafazakârların ve meşrutiyet karşıtlarının büyük tepkisini çekti. Dergi sosyal demokrat kökenli Himmet Partisi'nin üyesi Neriman Nerimanov'un yazılarıyla sosyal demokrasi çizgisinde yayın yapıyordu. Dergi İran, Türkiye, Mısır, Hindistan hatta Kuzey Afrika gibi Müslüman ülkelerde geniş bir okuyucu kitlesi kazandı. Ancak Molla Nasreddin dergisi gerek dinî hurafeleri gerekse dinî kurumların mutlak otoritesini eleştirmekten de geri durmadı. Özellikle dergi İran'daki din adamlarının Avrupa sömürgeciliğine karşı ciddi bir savunma yapmadıkları yönünde bir ithamda bulununca İran'da büyük bir tepki gördü. Bunun üzerine yazılarındaki din karşıtlığı yüzünden İran ve Necef'te yasaklandı. Dinî çevreler derginin Hz. Hüseyin'i öldüren Şimr b. Zilcevsen'in kılıcından daha kötü ve yıkıcı olduğunu söylediler. Muhammed Ali Şah, Molla Nasreddin'in dağıtımını durdurma kararını aldıysa da, derginin kazandığı popüler güç ve meclisin araya girmesi, Şah'ın bu isteğinin gerçekleşmesine engel oldu.¹³¹

Meşrutiyet hareketini hazırlayan düşünce ve idealleri yayma girişimleri dışarıdan yapılan yayınlarla da desteklendi. Başta Osmanlı olmak üzere Hindistan ve Rusya'daki büyük şehirlerde yaşayan İranlı tüccarlar, entelektüel kesimle geniş bir sosyal iletişim ağı kurarak bu konudaki çalışmaların yayılması için destek verdiler.¹³²

¹³¹ Yahyâ Aryanpur, *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, Tahran 2535 Şş , c. II. s. 45.

¹³² Gheissari, Ali, a.g.e., s. 17.

II.3. İRAN MEŞRUTİYETİNDE DİNİ OTORİTENİN YERİ

II.3.1. İnan'da Dini Duruma Genel Bakış

Safevi döneminde İnan'da hâkim olan Şî¹³³ mezhebinde Necef'te ortaya çıkan Usulî¹³⁴ (aklı ön planda tutan yaklaşım) ve Ahbarî¹³⁵ (daha çok geleneği öne çıkararak, haber ve âlimlerin görüşlerine dayanan yaklaşım) yaklaşımlar devlet politikalarını da etkiledi. Aslında bu bölünmenin izleri hicri V. ve VI (XI / XII.) Yüzyıllara kadar uzanır. Ahbârî ekolünü XI./XVII. Yüzyıl'ın başlarında sistemli bir yapıya dönüştüren Muhammed Emîn el- Esterâbâdî'nin temel hedefi, Şî fikhını ictihada dayalı akli esaslar yerine Kur'an ve Ehlibeyt imamlarından gelen hadislerle dayandırmaktı. Ancak Safevîler'in son dönemiyle Kaçar Hânedanının ilk yıllarında din âlimleri hukuki alanda pek çok meseleyi çözme zaruretiyle karşılışınca ictihad

¹³³ Arapça'da "tarafdar olmak, peşinden gitmek, misafir olmak; ayrılmak, firkalaşmak" gibi anlamlarını taşıyan "Şia" kelimesi, ilk dönem İslâm tarihinde Peygamberin ölümünden sonra ortaya çıkan siyasî çekişmelerle beraber çok kullanılan bir terim olmuştur. Başlangıcında *şia* kelimesi sözlük anlamı içinde bir kişi ya da belirli bir grubun takipçisi olanlar için kullanılmıştı. Örnek olarak; bazı tarihi rivayetlerde Ali b. Ebu Talib'in Şiasından ve bazı rivayetlerde de Muaviye b. Ebu Süfyan'ın Şia'sından söz edilmektedir Ancak daha sonra kelime ıstılahi bir hüviyete bürünerek Peygamber-i Ekrem'in akabinde hilafet (imam) makamının, onun soyuna özgü bir hak olduğunu iddia eden İslâm öğretisi mekteplerinden Ehl-i Beyt'e mensup kimseler için kullanılmaya başlandı. Terimin kullanımı bu minval üzerinde tarihte "tarafdarlık" ile ilişkili sosyal ve siyasal yönü ağırlık kazanmış ve zamanla bu adla anılan grup diğer İslâmî gruplardan ayrı bir ekol haline gelmiştir. Şiilik için Türkçe'de geniş bir literatür yayınlanmıştır. Muhammed Rıza Muzaffer, *Şii İnançları: Akaidü'l-İmamiyye*, trc. Abdülbaki Gölpınarlı. İstanbul 1978;. Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, İstanbul 1983; Ethem Ruhi Fığlalı, *İmamiyye Şiası*, Ankara, 1984; Neşet Çağatay- İ. Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1985; Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, İstanbul 1987; E. Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1993; Musa el-Musavi, *Şia ve Şiilik Mücadelesi*, çev. Kemal Hoca. İstanbul Yayınları, 1995. Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *Tüm Boyutlarıyla İslâm'da Şia*, çev. Kadir Akaras, Abbas Akyüz. İstanbul 2005.

¹³⁴ "Usulî" ve "Ahbarî" ekolleri için hakkında geniş bilgi bkz: Mazlum Uyar, *İmamiyye Şiasının Düşünce Ekolleri: Ahbarilik*, İstanbul, Ayışığıkitapları, 2000. Mazlum Uyar, *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2004.

yöntemine başvurmuşlar ve bu konuda Ahbarîliğin bağlayıcılığından kurtularak kendilerini serbest hissetmişlerdi. Bu durum Ahbârîler'in büyük tepkisini çekmişti. Afşarlar'a kadar devam eden Ahbarî üstünlüğü yavaş yavaş yerini Usulî ekole bıraktı. Akıl ve ictihada karşı çıkanları “tekfir” eden Usulî ekolü İran'ın merkezi yerlerinde etkin oldu. Ahbârî ekolü ise sadece Bahreyn, Güney Irak, Basra, Kerbelâ, Necef ve İran'ın Kirman gibi bazı bölgelerinde kısmen itibar gören bir ekol olarak kaldı. Kaçarların güçlenmesi Usulîlerin yararına oldu. Kaçar devletini meşrulaştırmadan yana bir eğilim içinde olan Usuli ulema iktidar tarafından desteklendi. Usulî ulemanın öncüsü Ayetullah Muhammed Bakır Bihbehânî Şia'da merci-i taklîd makamını oluşturarak halkın ulemaya daha sıkı bağlanmasını sağlayan yeni bir dinî yapı kurdu. Böylece merci-i taklîd makamına yükselen müctehidler halkın dinî olarak bağlanacağı ve bu yolda örnek alacağı şahsiyetler haline gelirken, din adamlarının nüfuzu da toplumda giderek daha çok güçlendi. Artık dinî kurumlar ve dinî eğitim tamamen bu Usulî ekolüne bağlı müctehit unvanlı din adamlarının kontrolundaydı. Zekât, humus ve diğer dinî içerikli gelirlerin doğrudan merâci-i taklîd'in uhdesinde toplanmasıyla dini otorite iktidardan tamamen bağımsız bir hale gelmeye başladı. XIX. Yüzyıl'ın ortalarından itibaren çeşitli merci-i taklîdlerin bağlandığı bir üst “merci-i mutlak” makamı ihdas edilerek bu yapıya hiyerarşik bir düzen getirilmiş oldu. Bunun yanında Safevîler döneminde itibaren Muharrem ayı¹³⁶ törenlerine yenileri eklenmiştir. Aslen Sünnî olan Hüseyin Vâizi Kâşifî'nin (ö.910/1504-05) Kerbelâ Vak'ası'nı anlattığı Farsça

¹³⁶ Hz. Hüseyin ile aile fertlerinin 10 Muharrem 61'de (10 Ekim 680) Kerbelâ'da şehit edildiği bu tarih Şiler için Hz. Hüseyin'in intikamını alma ahdinin tazelendiği bir matem günü olmuştur. Özellikle İran'da 10 Muharrem'de “tâziye” adı verilen törenlerin düzenlenmesi, yas merasimlerinde ağıtların söylenmesi ve Maktel-i Hüseyin ve Ravzatü's-şühedâ türü eserlerin okunması gelenek halini almıştır. Muharrem ayındaki matem âyinlerinin en meşhuru âyini sükvâridir. Şiilik'te büyük önem taşıyan bu âyin Büveyhîler döneminde resmî bir hüviyet kazanmıştır. Muizzüddeve, 352 (963) yılında muharrem ayının ilk on gününü Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'daki şehâdeti için matem zamanı olarak ilân etmiş, Şiiler'in bu günlerde toplu olarak ağlayıp yas tutma şeklindeki matem törenleri bugüne kadar devam etmiştir. Bkz. M. Kâmil Yaşaroğlu, “Muharrem” *DİA*, c. XXXI. s. 5.

Ravzatü's-şühedâ adlı eseri Safevîler devrinde ağlama ve zikir toplantılarında okunmuş ve yaygın bir şöhrete kavuşmuştur¹³⁷. Bu toplantılara Ravzahânî, Ravzatü's-şühedâ eserini okuyanlara da *Ravzahân* denmiştir.¹³⁸ Topluma yönelik dinî içerikli bu törenlerle din adamları halkı her zaman canlı ve hareketli tutmuş, böylece bu dinî ritüeller sayesinde toplumun kültürel, ekonomik ve siyasî nabzı dinî ulemanın elinde olmuştur.

İran'da dinin bu şekilde devletin her alanına müdahil olması, siyasetin de din ağırlıklı bir yönde seyrini kaçınılmaz kılmıştır. Bu nedenle XVIII. Yüzyıl İran'ında siyasal gücün sık sık el değiştirmesi ve ülkenin toplumsal kriz içinde bulunması din adamlarının otoritelerini güçlendirmiş ve zaten halkla aralarında var olan bağlılık ve saygınlıklarını daha da artırmıştır. Bu durum Şîî ulemanın konumunun devletten bağımsız bir otorite olarak şekillenmesinde de etkin olmuştur. Siyasal otoritede meydana gelen herhangi bir belirsizlik veya zaaf din adamlarının siyasal tavır almalarını daha da kolaylaştırmıştır.¹³⁹ Bu durum, Şia'da "Nâib-i'âmmе" (genel vekillik) denilen ve İmam'ın yokluğunda toplumun önderliğini yapan dinî ve siyasî nitelikli bir makamın oluşmasını sağlamıştır. Böylece ulemanın siyasal iktidara karşı muhalif hareketler içinde yer almasının yolları açıldığı gibi, sonraki yüzyıllarda da siyasî olayların en önemli katılımcısı ve müdahili olarak din adamlarının (ruhanilerin) rolü devamlı ön planda kalmıştır.

¹³⁷ Adnan Karismailoğlu, "Hüseyin Vâiz-i Kâşif", *DİA*, c. XIX. s. 17.

¹³⁸ P.Chelkowski, "Rawda- Kh^wani", *Encyclopaedia of Islam* (New Edition), Leiden, E.J. Brill, 1960-2002, c. VIII. s. 465.

¹³⁹ Nikki R. Keddie, "The Roots of Ulama's Power in Modern Iran", *Scholars, Saints, and Sufis*, ed. Nikki R. Keddie, London: University of California, 1972, s. 217.

II. 3. 2. Meşrutiyet Rejiminin Dinî Meşruiyet¹⁴⁰ Sorunu ve Ulemanın Rolü

Meşrutiyet sisteminin dinî uygulamalara uygun olup olmadığı hemen hemen bütün müslüman toplumlarda çok sert tartışmalara yol açmıştır. Bu yönde İran’da “hükümet-i meşrute” kelimesinin üzerine tartışma yapanlar da farklı argümanlar ortaya koyarak katagorilere ayrıldılar. Bunlardan bazısı, meşrutiyetin içeriğindeki anlam örgüsüne dayanarak halkın millî ve dinî kimliğini hesaba katmadan böyle bir hükümet kurmanın meşru olduğu düşüncesini taşıyordu. Diğer bir grup ise bu görüşe karşı çıkararak tamamen dinî kurallara bağlı bir şerî hükümet kurmanın temel hedef olduğu görüşündeydi. Mîrzâ Muhammed Hüseyin Nâînî’nin¹⁴¹

¹⁴⁰ “Meşruiyet” kavramının İngilizce’deki karşılığı Latince *legitimus* ve *legitimation* kelimelerinden türetilmiş “Iegitimacy” ve “Iegitimation” dır. Bu kavram ilk kullanımı süresince, bir eylemi olumsuz olarak değerlendirme, mevcut ahlaki ve geleneksel değerlere aykırılık anlamında, reddetme olarak kullanılmıştır. Zamanla günümüzdeki kullanım alanına geçerek bir söz veya eylemin bir ilk sebebe uygunluğunun değerlendirilmesi anlamında kullanılmıştır. Meşruiyet, kavram olarak eylemlerin, ilişkilerin ve iddiaların toplumsal kabul görecekt hukuki, rasyonel, zorunlu, ahlaki, makul, doğal gerekçelere dayandırılmasıdır. Bu, insanların temel bir yasaya göre düşünmeleri, hareket etmeleri ve yargılanmaları anlamına gelir. Meşruiyet, siyasal iktidarın nüfuz alanı olarak kabul edilir. Aynı zamanda, bir fiilin hangi ilkeye göre tasdik edileceğinin referans kaynağını gösterir. Bu yüzden meşruiyet, siyasal olarak eylemlerin ve inançların kabul edilebilir ölçütlerinin belirlenmesidir. Bk Halis Çetin, “Siyasetin Evrensel Sorunu İktidarın Meşruiyeti Meşruiyetin İktidarı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* (2003), 58/3, s. 66-67.

¹⁴¹ Şeyhu’l-İslâm Mîrzâ Abdurrahim Nâînî’nin oğlu Muhammed Hüseyin Nâînî 1277/ 1856 yılında İran’ın Nain şehrinde doğdu. 17 yaşında İsfahan’a giderek eğitimini İsfahan İslâmî ilimler merkezinde sürdürdü Buradan Necef’e kısa bir süre sonra Irak’ta Samerra’ya geçerek oraya yerleşti Samerra’da Nâînî 9 yılı boyunca Ayetullah Mîrzâ Şirazi’nin önde gelen öğrencilerinden biri oldu. Mîrzâ Şirazi’nin vefatından kısa bir süre önce Samerra ‘dan Kerbela şehrine hicret etti. Sonunda 1895 yılında Necef kentine giderek orada daimi ikamet etti. Burada yazdığı meşhur eseri *Tenbihu’l-ummet ve tenzih’ul milleh* eseri yayınlanışının ilk döneminden itibaren büyük rağbet gördü. 1920’de Nâînî, diğer önde gelen Irak Şîî ulemâsı ile birlikte İngiliz manda yönetimine karşı verilen mücadeleye katıldı. Bu âlimler tutumlarından vazgeçmemeleri üzerine 1923’te Kum’a sürüldü. Burada bir yıl kaldıktan sonra Irak siyasetine karışmayacaklarına dair bir belge imzalayınca ülkeye geri dönmelerine izin verildi. Siyasî faaliyetlerinden ve meşrutiyet taraftarlığından kayda değer bir sonuç alamayan Nâînî, bundan sonra İran ve Irak yönetimlerine karşı açıkça siyasî faaliyet içinde bulunmadı. Hatta Rızâ Şah ve Irak kralları Faysal ve oğlu Gazî ile iyi ilişkiler kurdu. Hayatının geri kalan kısmını fıkıh ve fıkıh usulü alanında ders vererek geçirdi. Nâînî 26 Cemâziyelevvel 1355 (14 Ağustos 1936)

öncülüğündeki bir üçüncü grup ise her iki görüşten farklı yeni bir anlayış ortaya koyarak çeşitli nedenlerden dolayı meşrutiyetin önemine vurgu yapmış ve meşrutiyetin belli bir yönüne ağırlık vermekten ziyade toplumun bütün kesimini ilgilendiren tarafı üzerinde durmuştur.¹⁴²

Mîrzâ Naînî, “Tenbîhu’l-Ummet ve Tenzîhu’l-Millet” adlı risalesinde meşrutiyet kavramını tahlil ederken hükümetlerin milletlerin yaşamında ve vatanın korunmasındaki önemine değindikten sonra, bir yönetim şekli olarak meşrutiyeti tarif etmeden önce istibdat kavramı hakkında bilgi vermiştir. İstibdatı başında bulunan yöneticiyi “hâkim-i mutlak” ve “istediğini yapar ancak yaptıklarından sorumlu olmayan kişi” ifadeleriyle açıklamıştır¹⁴³. Naînî’nin istibdatı açıklarken siyasî istibdatla birlikte ayrıntısına girmeden dinî istibdattan da söz etmiş olması dikkat çekicidir. İstibdat yönetiminin karşıtı olarak tanımladığı meşrutiyetin özelliklerini “mukayyide” (kayıtlı olan), “mahdude” (sınırlandırılmış), “desturiyye” (kanuni) ve “şureviyye” (şura usulu) şeklinde tesbit etmiştir. Meşrutiyet yönetimini bir çeşit maslahat ve sorumluluklar siyaseti üzerine dayandırmıştır. Sultanın devlete hâkimiyeti sınırlı, tasarrufu da kurallara bağlıdır. Çeşitli işlerde oluşturulacak otorite, liyakat ve dirayet ilkelerine bağlı olarak şekillenir. Ülkenin mali işleri, şahsi çıkarların harcama ve talanından korunabilmesi için milletin vekillerinin tasarrufu altında olmalıdır.¹⁴⁴ Naînî’nin meşrutiyete yüklediği dinî anlam, onu Batı kökenli anayasal hareketlerin getirdiği seküler anlayıştan ayırır. Bunu göstermek amacıyla meşrutiyet için “meşrûte-i meşrû” ifadesini kullanır. Zira ona göre kurulacak

tarihinde Necef’te vefat etti. Bkz. Ahmet Özel. “Nâînî”, DİA, XXXII. s. 319-320. Hayatı ve görüşler hakkında geniş bilgi için bkz. Abdul-Hadi Hairî, *a.g.e.*, s. 109-241.

¹⁴² Cevad Süleymanî, “Mebanî ve Mümeyyizât-ı Meşrûte der Risâle-i Siyasî Mîrzâ Naînî”, *Âmûze*, (kitab-ı sevvom), <http://www.qabas.org/farsi/mashrooteh/index2.htm?khabar/khabarname.htm> (Erişim tarihi 29. 03. 2007).

¹⁴³ Feridun Âdemiyet, *İdeoloji-yi Nehzat-i Meşrutiyet-i İran*, Tahran ts. s. 231.

¹⁴⁴ Feridun Âdemiyet, *İdeoloji-yi Nehzat-i Meşrutiyet-i İran*, s. 233.

meclisin çıkaracağı anayasanın maddelerinin İslâm dininin esaslarına aykırı olmaması gerekir.¹⁴⁵ Bunun yanında Abdürresul Kaşânî de “Risâle-i İnsafiyye”¹⁴⁶ adlı risalesinde meşrutiyet kavramıyla ilgili benzer görüşlere yer vermiş, bu görüşleri dönemin aydınları arasında da revaç bulmuştur.

İran’da din adamlarının otoritesinin halk üzerindeki büyük etkisinden dolayı meşrutiyet konusundaki ihtilaflar daha çok ulema arasındaki tartışmalarla şekillenmiş, halk da bu nedenle din adamlarının düşünceleri etrafında gruplaşmalara gitmiştir. Bunun tabii bir sonucu olarak din adamlarının “meşrutiyete destek verenler” ve “bu rejimi din dışı kabul edenler” olmak üzere ikiye ayrılması halka da yansımıştır. Meşrutiyete karşı çıkanlardan olan Horasan müçtehitlerinden Seyyid Ali Sistani’nin fetvası, bu grup din adamlarının meşrutiyete verdikleri anlamı göstermesi bakımından oldukça ilginçtir: “Meşrutiyet küfürdür, meşrutiyet isteyen kâfirdir, malı mübah kanı helaldir.”¹⁴⁷ Meşhed’deki Gevherşâd Camii minberinden vaaz veren Tâlibu’l-Hak da “Kim ‘Allahım, demokratlara lanet et!’ bedduasını yüksek sesle söylerse cennet ona vacip olur” diyor, halk da yüksek sesle “Biz din-i nebi’yi istiyoruz, meşrutiyet istemiyoruz!” diye cevap veriyordu.¹⁴⁸ Halkı meşrutiyete karşı olmaya çağıran bu sözler, meşrutiyetin ne derece katı ve sert bir dinî muhalefetle karşı karşıya olduğunu çok iyi yansıtmaktadır. Meşrutiyete muhalif gruptan olan ve telifi farklı isimlere atf edilen¹⁴⁹ *Tezkiretü’l-Gâfilîn ve*

¹⁴⁵ Nâîni’ni hayatı bütün politik görüşleri için bkz. Hairî, *a.g.e.*, s.109-164.

¹⁴⁶ Kâşânî bu risalesini meşrutiyeti savunmak ve onun İslâm’la ayrılıkların olmadığını ispat etmek için kalem almıştır. İlk defa hicri 1327/1910 yılında Kâşân’da taş baskısı yapılmış ve son olarak Gulam Hüseyin Zergeri Nejad, tarafından *Resâil-i Meşrutiyet* içerisinde (s.551-601) neşredilmiştir.

¹⁴⁷ Feridun Âdemiyet. *İdeoloji-yi Nehzat-i Meşrutiyet-i İran*, s. 259.

¹⁴⁸ Seyyid Hasan Emin, “İnkılâb-ı Meşrutiyet ve Rîşehâ-yı Ferheng-i Ân”, *Mâhnâme-i Hâfiz*, Tahran 1383 hş /2004, sy. 5. s.12.

¹⁴⁹ Eser Şeyh Fazlullah Nuri veya Mirza Ali İsfâhâni gibi dönemin meşrutiyet karşıtı din adamlarına nisbet edilmiştir. Müellifiyle ilgi tartışma için bkz. Gulâm Hüseyin Zergerî Nejad, tarafından *Resâil-i Meşrutiyet*, s. 171-173.

İrşadu'l-Câhilîn (Gafilleri Uyarma ve Cahilleri Doğru Yola Getirme) adlı risalede meşrutiyet ve onun getirdiği her şeyi reddetmiştir. Siyasal sisteme getirilen her yeni şeyi din dışı gören bu risalede Millî Meclis bir “küfürhane” olarak adlandırılmıştır.¹⁵⁰ Bu risaleye göre, meşrutiyete karşı çıkışın temelinde, Müslümanlarla diğer din mensupları arasında kanuni eşitliğin varlığının dinî kurallara aykırı olduğu iddiası yer almaktadır. Risalede “ilahî kanun”un Müslümanlarla diğer din mensupları arasında bir eşitlik getirmediği savunulmakta ve buna karşı çıkan “Kanun-i Esasi [Anayasa]” taraftarları çok ağır bir dille suçlanmaktadır.

Meşrutiyete doğru ulemanın Kaçar devletine karşı olan muhalefet içindeki rolü gittikçe kendini daha fazla hissettirdi. Batı tipi eğitimin başlatılması, seküler yönetim anlayışının baş göstermesi, ulemanın gücünü azaltan yargı reformları, Kaçar yönetiminin yabancılara sunduğu imtiyazların getirdiği tehlikeler gibi birçok faktör, dini otoriteleri açıkça muhalif tavır almaya sevk etti. Ulemanın Muzafferiddin Şah’a olan düşmanlığı, Necef’in tanınmış müçtehidî Muhammed Fazıl-Şerabyânî’nin (ö.1904) ona köpek adını takacak kadar ileri gitmişti. Necef’in önde gelen üst düzeydeki dört din adamı, Şah’a gönderdikleri telgraflarla hoşnutsuzluklarını sistemin değişimini isteyecek noktaya vardırımlardı Ulema tarafından 1902’de gönderilerek Şah’tan bir Temsilciler Meclisi kurulmasının talep edildiği telgraf oldukça dikkat çekicidir. Fakat bu talepleri, Avrupa modelinde bir anayasal hükümet istedikleri anlamını taşııyordu.¹⁵¹

Meşrutiyete farklı bakışlar Meşrutiyet İnkılabı süresince (1906-1911) ulemanın kendi aralarında bir birlik ve konsensüs sağlamalarına engel teşkil etti. Meşrutiyet sürecinde ulema temelde iki farklı gruba ayrılmıştı. Birinci grup, tüccar

¹⁵⁰ Feridun Âdemiyet, *İdeoloji-yi Nehzat-i Meşrûtiyet-i İran*, s. 261.

¹⁵¹ Nikki R. Keddie, “Iranian Politics 1900-1905: Background to Revolution”, *Middle Eastern Studies*, V (1969), s. 159-160.

ve zanaatkarlarla beraber olan meşrutiyet yanlısı din adamları, ikinci grup ise sarayın ve büyük toprak sahiplerinin menfaatleri tarafında görünen meşrutiyet karşıtları idi. Din adamları arasındaki bu iki karşıt grubun varlığı meşrutiyetin ilanından sonra daha da belirginleşti. Hairî'nin dediği gibi, meşrutiyet taraftarı ulema, zamanın iktidarının dinî olmayan uygulamalarına karşı çıkarak kendilerini haklı gösterdiler. Meşrutiyet taraftarı ulemanın inkılâbın dinen meşrutiyetini ispatlama çabalarının tüccar sınıfıyla olan ilişkilerinden kaynaklandığının ileri sürülmesi, halkın mali-dinî ibadetlerini din adamları aracılığıyla yerine getirdiği gerçeğiyle daha iyi açıklanmaktadır. Ulema ile tüccar arasındaki bu yakın ilişki bağlamında 1905'te ticaret erbabıyla zanaatkârları birbirine bağlayan gizli bir encümen kuruldu. Böylece ulema, tüccar ve zanaatkârların, faaliyetlerini ortak bir amaç içinde yürütmeleri mümkün oldu.¹⁵² Bu ortak çalışma ulemayı meşrutiyette liderlik konumuna yükselten bir faktör oldu. Ayetullah Abdullah Bihbehânî¹⁵³ ve Seyyid Muhammed Tabâtabâî¹⁵⁴ meşrutiyet hareketine liderlik eden ve hareketi yönlendiren ulema arasında yer adılar.

¹⁵² Abdul-Hadi Hairî, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran*. s. 104.

¹⁵³ 1840'da Necef'te doğan Abdullah b. İsmâil b. Nasrillâh Bihbehânî dinî ilimleri, Mîrzâ Hasan-ı Şîrâzî başta olmak üzere devrin ileri gelen âlimlerinden okudu. Abdullah Bihbehânî babasının 1878'de ölümü üzerine onun makamına ve halk üzerindeki nüfuzuna vâris oldu. 1891'de meydana gelen ve Mîrzâ Hasan-ı Şîrâzî'nin bir fetvasına dayanan meşhur tütün boykotuna katılmayı ret etti. Bunu göstermek için Osmanlı eliçilğinde bir toplantıda açıkça sigara içerek gösterdi. Meşrutiyetçilerin yanında ve hükümete karşı muhalifler safında yer alması ise ancak 1903'te yeni sadrazam Aynüddevlî'nin kendisine cephe alması ve rakibi Şîî âlim Şeyh Fazlullah Nûrî'nin nüfuzunu artırmaya çalışması üzerine gerçekleşti. Bundan sonra meşrutiyet süreci içindeki hareketlerde ortak davranmak üzere Seyyid Muhammed Tabâtabâî ile anlaştı. Bihbehânî ile Tabâtabâî Şîî literatüründe âyeteyn veya hücceteyn diye anılırlar. Bundan sonra meşrutiyet süresince hareketin içinde aktif olarak yer aldılar. 23 Haziran 1908'de meclis Şâh tarafından kapatılınca Bihbehânî tutuklanıp sekiz ay Bezehrûd köyünde kaldıktan sonra Necef'e sürüldü. Muhammed Ali Şâh Temmuz 1909'da tahttan indirilince yeniden açılan mecliste Bihbehânî tekrar faaliyet göstermeye başladı. Bu dönemde aşırı laik kanadının düşmanlığını üzerine çeken Bihbehânî 16 Temmuz 1910'da evinde öldürüldü. Bkz. Hamid Algar, "Abdallah Behbahânî", *EIr*, c. I. s.190-193.

¹⁵⁴ 16 Mart 1838 tarihinde Kerbela'da doğan Tabâtabâî ilk dinî eğitimini babası, Hâdî-i Necmâbâdî ve Mîrzâ Ebü'l-Hasan Cilve'den aldı. Daha sonra dönemin Atebât ulemasının

Meşrutiyet karşıtı ulemanın öncüsü olan Şeyh Fazlullah Nuri, meşrutiyet öncesi beraber çalıştığı Ayetullah Bihbehânî ve Ayetullah Tabâtabâî ile yollarını ayırmış ve kendisini ister istemez saltanatın yanında bulmuştu. Özellikle dinî bir kaygıyla meşrutiyetle birlikte topluma sekülerizmin hâkim olacağı korkusu onu “Encümen-i Muhammed” adlı saray yanlısı bir örgüt kuran Tahran Cuma imamına yardım etmeye ve dindar Müslümanlara “kâfir” meşrutiyetçilere karşı şerîatı savunmak üzere bir araya gelmesi için çağrıda bulunmaya sevk etmişti. Onun bu çağrısı saltanatının da destek ve propagandalarıyla kısa zamanda ses getirdi. Böylece meşrutiyet öncesi meşrutiyet taraftarı olan Fazlullah Nuri, kısa bir süre sonra meşrutiyete karşı olan muhalif din adamlarının sembolü haline geldi.¹⁵⁵

Şeyh Fazlullah Nuri, bazıları tarafından kendisine atf edilen *Kitâbu Tezkiretü'l-Gâfil ve İrşâdu'l-Câhil* adlı eserinde meşrutiyete karşı çıkışının nedenlerini şöyle açıklamıştır:

Onların amaçları ilahi kanunun uygulanması ve meşrutiyetin faydası da İslâm hükümlerinin korunması ise niçin eşitlik ve hürriyet esasları üzerine kurulmak istenmektedir? Bunların her ikisi de ilahi kanunun asıl rükünlerini

meşhurlarından Mîrzâ Hasan Şîrâzî'nin ders halkasına katıldı. 1311/1893'de bir âlim ve müctehit olarak Tahran'a döndü. 1903'te Sadrazam Aynüddeve'nin kendisine karşı cephe alması ve rakibi olan Meşrûtiyet karşıtı Fazlullah Nûri'nin nüfuzunu artırmaya başlaması üzerine hükümet muhâlifleri arasına katılan Şîî âlim Abdullah b. İsmail Bihbehânî ile anlaştı. Bundan sonra meşrutiyet hareketi içerisindeki olayların öncüsü olarak çalıştı. Muhammed Ali Şah tarafından 23 Haziran 1908'de meclis binasını top ateşine tutuldu meşrutiyet ilga edince Tabâtabâî başta olmak üzere meşrutiyetçilerin önde gelenleri işkenceye maruz kaldı. Tabâtabâî Meşhed'e sürgüne gönderildi. Muhammed Ali Şah'ın muhalifler tarafından Temmuz 1909'da tahttan indirilmesi üzerine Tahran'a döndü. Tabâtabâî de verdiği mücadelede yeterince yorulmuş olduğundan kenara çekildi. 1915'de Kum'a göçtü ve oradan Irak'ta Kâzimeyn'e gitti. Sonra Kirmanşah'ta ikamet etti. Oğlu Muhammed Sâdık görevle İstanbul'a tayin edilince (Haziran 1916) yaşlı ve hasta olan babasını da yanında götürdü. 1918 sonbaharında tekrar döndüğü Tahran'da 1 Cemâziyelâhir 1339 (10 Şubat 1921) tarihinde vefat etti . Bkz.Şahruh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset* (çev. Selahattin Ayaz), İstanbul 1990, s. 61-81; Abdulhadî Hairî, *Shi'ism And Constitutionalism In Iran*, Leiden 1977, s. 81-87, Mazlum Uyar, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, İstanbul 2008, s. 233-243; Hüseyin Mahbûbî-i Erdekânî, “Seyyid Muhammed Tabâtabâî”, *Râhnumâ-yi Kitâb*, XXI/1-2 (1357 hş./1978), s. 25-36.

¹⁵⁵ Ervand Abrahamian, *Iran : Between Two Revolutions*. s. 94.

harap edici niteliktedir. Zira İslam'ın ayakta durması bağlılık (itaat) esasına göre, özgürlük esasına göre değil. İslam'ın hükümlerinin yerine getirilmesi muhtelif görüşlerin toplanıp yakınlaştırılmasıyla olur, eşitlik esasına göre değil. Eğer amaç İslâm'ı güçlendirmek ise İngilizlerin meşrutiyetin hamiliğini yapmalarına imkân yoktur. Eğer amaçları Kur'an'a göre iş yapmak ise halkı aldatıp küfre sığınamazlar. Küfrün İslâm'ın koruyucusu olduğunu ancak ahmaklar kabul eder.”¹⁵⁶

Şeyh Fazlullah Nuri, meşrutiyeti kast ederek bu “*Fitne-i Kübra*”nın üç safhada meydana geldiğini söyler: 1.Söylem ve sunum (takrir ve unvan) ; 2. Yazım ve ilan (tahrir ve ilan) ; 3.Eylem ve deneme (amel ve imtihan). Meşrutiyet fikri ilk safhada iyi bir yol sunduğu için âlim ve halk, herkes tarafından kabul edildi. İkinci safha anayasa yazımı ve basın özgürlüğünü içermektedir. Bu safhada özgürlük, bir kişinin dindar halka, dine ve ulemaya karşı serbestçe yazı yazmasına izin verir. Üçüncü safhada ise meşrutiyetçiler yapabildikleri her ne baskı varsa yapmaya başladılar. Şeyh Fazlullah Nuri meşrutiyet anayasası yazılırken üç noktaya işaret etmiş ve bunların anayasada dikkate alınmasını istemiştir: a. İslâm fihhına aykırı kanun çıkarılmaması; b. İnsanların Şeriatın emretmediği bir şeye uymaya zorlanmaması; c. Kanuna uymada kusur gösterenlerin cezalandırılması¹⁵⁷. Pratiğe bakılınca Şeyh Fazlullah Nuri'nin uyarıları eski hanedan rejiminin ideolojik manada meşrulaştırılmasını sağlıyordu. Bu duruma göre o meşrutiyet karşıtı ve Muhammet Ali Şah'ın yanındı. Şeyh Fazlullah Nuri'ye göre: “Toplumun ihtiyaç duyduğu kanunlar, Şah'ın iradesi veya geleneklerden kaynaklanan devlet yasaları çerçevesindedir, ya da aslında ulema tarafından ortaya konulan şeriat yasalarıdır”. Bu yüzden de hiç bir kanun (Anayasa) veya meclise (medeni kanun) gerek yoktu. Şeyh Fazlullah Nuri, meşrutiyet anayasasını “rezalet” ve “kâfirce” olarak

¹⁵⁶ Gulam Hüseyin Zergeri Nejad, *a.g.e.*, s. 177-178.

¹⁵⁷ Gulam Hüseyin Zergeri Nejad, *a.g.e.*, s. 157-158.

yorumluyordu. Ona göre: “Kanunun meclis tarafından yapılmasına gerek olmadığı gibi, bunda ısrar etmek İslâm’a da karşı gelmektir. Çünkü şerîatta uzman olmayan kişiler meclise girip İslâm’a karşı yasalar üretmeye çalışırlar”. “İslâm’daki özgürlük, meşrutiyetinkinden farklıdır ve medya bu özgürlüğü art niyetle kullanmaktadır. İslâm’ın zararına konular işlenir. Bu nedenle meşrutiyetteki eşitlik İslâm’daki eşitlikten farklıdır, hatta bazen ona ters düşmektedir”. İktidar konusunda sultanın kılıcı ve ulemanın kalemi tezine inanıyordu, yani şah ulema tarafından ortaya konulan hükümleri uygulamaya koyarak adaleti yerine getirmektedir. Sonuç itibariyle Şeyh Fazlullah Nuri’nin inkılâp karşıtlığı Muhammed Ali Şah’ın kurum karşıtlığı çizgisiyle örtüşmekteydi¹⁵⁸.

Şeyh Fazlullah Nuri’nin meşrutiyet karşıtı bu düşüncelerine cevap, meşrutiyet yanlısı din adamı Ayetullah Naînî’den geldi:

Bir kere şu üç nokta çok açıktır: İstibdat rejiminin bir anayasal rejimle değiştirilmesi gereğinde şüphe yoktur. İstibdat rejiminin bu durumda art arda yaptığı zorlama ve baskılarından dolayı ortayı çıkardığı şu gerçekler ortadadır: 1. Bu Allah’ın otoritesini gasp ve O’na karşı büyük bir zulümdür; 2. İmamın otoritesini gasp ve imama karşı bir baskıdır. 3. Aynı zamanda bu halka karşı da bir zulümdür. Buna karşılık bir anayasal sistemde sadece otoriteden dolayı İmama karşı bir baskı söz konusu olamaz Anayasal sistem üçlü baskı sistemini birle sınırlamış ve sonuçta onun kabulünü gerekli hale getirmiştir.¹⁵⁹

“Hablü’l-Metin” gazetesi, dönemin merci-i taklidi olan Şeyh Abdullah Mazenderanî’nin “Ulemanın meşrutiyet devrimine katılma nedeninin İslâm’ı korumak ve müstebitlerin elini İslâm yasalarından çekmek olduğuna” dair uzun bir

¹⁵⁸ M. Moaddel, *Class, Politics and Ideology in the Iranian Revolution*, New York, Columbia University Press, 1993, s. 135.

¹⁵⁹ Gulâm Hüseyin, *a.g.e.*, s. 87-89.

mektubunu yayınladı.¹⁶⁰ Abdülhadi Hairî, Nefes ulemasının meşrutiyeti destekleme nedenlerini şu şekilde özetlemiştir: Dört büyük dinî lider, yani Tahranî, Horosanî Mazenderanî ve Naînî gibi müçtehitler, İran'ın müslüman halkının refah ve huzur içinde yaşamalarına değer verirken aynı zamanda geleneksel orta sınıfın huzur ve refahını artırmak için ulemanın dinî nüfuzunu önemli ve gerekli gördüler. Halka ve İslâm'a ters düşen Kaçar yönetimini yok etmek için meşrutiyete destek vermeye karar verdiler. Bundan dolayı meşrutiyeti savunmayı Allah için cihat ve Gaib İmam'ın (On ikinci İmam) emri olarak niteleyip, ona karşı gelmeyi İmam-ı Zaman'ın (On ikinci İmam) aleyhine bir savaş olarak yorumladılar¹⁶¹.

Meşrutiyet rejimi sürecinde nüfuzu arttan ulema halkı harekete geçirmiş ve bu durum ulemanın işlevini en üstün düzeye çıkarmıştı. Seyyit Cemalettin Vaizî gibi usta hatipler, cami kürsü ve minberlerinde iktidarın halka karşı olumsuz tutumlarını anlatarak dinî duyguları harekete geçirmişler ve meşrutiyet öncesi ortamın lehlerine olmasında en önemli görevi üstlenmişlerdi. Bu şekilde dinî mekânlar Meşrutiyet İnkılâbı süresince halkın dinî duyguları ve heyecanını artırmak için çok önemli birer üs haline geldiler.¹⁶²

Meşrutiyet taraftarı din adamları ülkeye yeni giren düşünce akımlarının literatürünü kullanmaktan geri durmamışlardır. Daha da ileri giderek İran'daki entelektüel tartışma ve siyasal örgütlenme süreçlerinde Rus kontrolündeki Azerbaycan'la doğrudan bağlantı kurarak sosyal demokrat düşünceyle de tanıştılar. İran Meşrutiyet İnkılâbı'nda bu açıdan Rus sosyal demokrasisinin izleri de görülebilir.¹⁶³ Rusya'daki olaylar ve Kafkasya'daki devrim hareketleri sonucunda

¹⁶⁰ Abdülhadî Hairî, *Teşeyyu' ve Mesrûtiyet Der İrân*, Tahran, 1985, s. 125.

¹⁶¹ Abdülhadî Hâ'irî, *Teşeyyu' ve Mesrûtiyet der İrân*, s. 133.

¹⁶² Meryem Cevâhirî, *Nakşî Ulema der Encumenhâ ve Ahzâb der Devrân-i Meşrûtiyet 1284-1299*, Tahran 1380 hş., s. 84.

¹⁶³ Feridun Âdemiyet, *Fikr-i Demokrasi*, s. 33-34.

İran Azerbaycan'ında "Sosyal Demokrat-ı İran" adlı bir parti dahi kurulmuş ve parti ilginç bir şekilde Allah ve Peygamber adını kullanarak dinî bir görüntü içinde propaganda çalışmaları yapmıştı. 1908 yılında Tahran'da ikinci defa meşrutiyet yönetimi kurulunca Tebriz'deki bu sosyal demokrat parti aşağıdaki bildiriye kaleme alarak binlercesini İran'ın her yerine dağıtmıştır:

"Dünya ezilenleri birleşiniz! Gerçek İslâm'ın savunucusu biz sosyal demokratlar, İran meşrutiyetinin ilan edildiği bu mutlu günde dünya özgürlük yanlısı dostları kutluyoruz".¹⁶⁴

Bu dönemde sosyal demokratların halk arasında dinî çevreleri etkisine alacak kadar güçlü bir popülariteye kavuştuğu söylenebilir.

Farklı yorumlarda bulunmalarına rağmen çoğu araştırmacının genel kanaati Meşrutiyet İnkılâbı'nda liderliğin tek başına ulemanın kontrolünde olduğudur. Bunu sağlayan en önemli faktör, ulemanın halk kitleleriyle sürekli bir iletişim ve diyalog içinde bulunmasıdır. Oysa aydınların halkla ilişkileri din adamlarına göre çok zayıftı. Onların daha çok seçkinlerle bağı vardı. Bu da halkla olan ilişkilerinin zayıf kalmasına neden oluyordu.

II. 3. 4. Meşrutiyette Öne Çıkan Dinî Protesto Şekli: *Best-nişîn*

İran'da bir olayı dinî olarak protesto etmenin bilinen ve en etkili şekillerinden biri olan bestnişin, uzun süre kutsal bir mekâna sığınma ve genel bir sükût ve bekleyiş şeklinde yapılan bir eylemdir. Eylem yapanlara da *bestî* denir.¹⁶⁵ Bestnişin eylemi özellikle devlete veya resmi makamlara karşı bir dinî mücadele silahı olarak kullanılmıştır. Meşrutiyet öncesi Belçikalı gümrük memurlarının baskılarına veya

¹⁶⁴ M. Pavloviç, W. Teria, S. Iranski, *Se Makale der Bare-i İnkılâb-ı Meşrûte-i İran*, çev. M. Hoşyar, Tahran: Şirket-i Sehami, 1357hş, s. 34.

¹⁶⁵ James Calmard, "Bast", *EIr*, c. III. s. 856.

sultanın yakınlarının aşırılıklarına karşı itiraz etmek için pazarlar kapatılmış, fabrikaların çalışmaları durdurulmuş ve tüccarlar kepenk indirmişti. Ayrıca okullar da tatil edilerek iş ruhanilerin verecekleri fetva ve emirlerine bırakılmıştı.¹⁶⁶ Bunun için her şehrin halkı kendilerine sığınacakları yani *Bestnişînî*¹⁶⁷ uygulamasını yapacakları kutsal bir mekân seçmişti. Bu yönüyle bakıldığında İslâm'ın kutsal beldesi olan Kâbe'ye sığınanlar için gerekli olan şartlar *Best* yapılan yerde de geçerliydi.¹⁶⁸ Türbeler, mescitler, padişah sarayı, eşraf ve müçtehitlerin evleri “best” için seçilebilecek mekânlardı.

Best'teki toplanma sürecinde, en nüfuzlu kişiler tarafından sırasıyla vali, vezir-i azam ve Şah'a eyleme neden olan şikâyet ve isteklerini bildiren bir mektup gönderilirdi. Halk bestfîlerin yanında yer alarak onlara her türlü desteği verirdi. Ruhâniler (dinî ulema) aracılıyla bestfîlerin istekleri yeri getirilinceye kadar best devam ederdi. Bazen bir tarafın istekleri konusundaki uzlaşmaz tavırları sığınmanın süresini uzatabilirdi. Beş yıl süren best eylemleri bile olmuştur.¹⁶⁹

Best eylemleri en etkili olarak XVII. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren yayılmaya başladı. 1657 yılında İsfahan'da esnaf ve zanaatkârlar hükümet konağına (devlethane) sığınarak (bestnişîn) bir müçtehit aracılığıyla II. Şah Abbas'tan baskıcı şehrin muhafızının (dâruga) ve daha sonra da Divanbeyi'nin görevden alınmasını sağladılar.¹⁷⁰ Best protesto şekli, bir dönem yabancı devletlerin menfaatlerini zedeleyecek kadar etkili hale gelmişti. Bu nedenle 1827 yılında yapılan

¹⁶⁶ M. Pavlovic- V. Teria-S. İransky, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁶⁷ İslâm öncesi Arab Yarımadasında “havta” denilen yerlere yapılan sığınma olayı ile *best* uygulaması benzer özelliklere sahiptir. Bu geleneğe göre böyle bir bölgeye sığınan insanlar canları yönünden masuniyet taşırlar. Kişi burada canına kast edecek herhangi bir hareketten emin olur. Havta için Bk. R. B. Serjant, “Haram and hawtah, The Sacred Enclave in Arabia”, *Studies in Arabian History and Civilisation*, London 1981, s. 41-58.

¹⁶⁸ James Calmard, “Bast”, *EI*, c. III. s. 856-858.

¹⁶⁹ M. Pavlovic- V. Teria-S. İransky, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁷⁰ M. Keyvani, *Artisans and Guild Life in the Later Safavid Period*, Berlin, 1982, s. 157.

Türkmençay antlaşmasının gizli maddelerinde bu uygulamanın Şah'tan fesh edilmesi bile istenmiş fakat hükümetin bu uygulamayı kaldırmaya gücü yetmemiştir.

171

XIX. Yüzyıl'ın ortalarından itibaren Best eylemlerinin siyasî amaçlar için bir araç olarak kullanıldığı alanlar daha da genişledi. XIX. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren meşrutiyete kadar en çok başvurulan eylem çeşidi best olmuştur.¹⁷² Özellikle yabancı elçilikler bu eylem için çokça kullanılmıştır Nisan 1905'te Tahranlı tüccarların hükümetin uygulamalarını protesto etmek üzere Rey'deki Şah Abdulazim Türbesi'ne sığınmaları, meşrutiyet öncesi ilk uygulama idi. Aynı yılın Aralık ayında da din adamları, medrese talebeleri ve çarşı esnafı Tahran'daki Mescid-i Şah'tan çıkarıldıktan sonra Şah Abdulazim'deki türbede best eylemine başladılar.¹⁷³ Meşrutiyet döneminde en etkili best eylemlerinin yapıldığı mekânlar yabancı diplomatik temsilcilikler olmuştur. Bunlardan Eylül 1906'da Tebriz'de İngiliz Konsolosluğu'ndaki¹⁷⁴ ve 1909'da da Tahran'da Osmanlı elçiliğindeki best uygulamaları en etkili olanlarıydı.¹⁷⁵

1908 yılında Şah'ın I. Meclis'i bombalaması ve eski rejimin zaferinden sonra "best" eylemlerine izin verilmemiştir. Şah bundan sonra çoğu kez best yapılan mekânlara ve eylemcilere karşı şiddet kullanarak ölmelerine veya yaralanmalarına

¹⁷¹ M. Pavlovic- V. Teria-S. İransky, a.g.e., s. 43.

¹⁷² Geniş bilgi için bkz. Hâdî Hüştiftihar, "Best ve bestnişini der devre-i Kâcâr", *Tarih-i Pejûhi*, Meşhed 1384 hş, sy. 22-23, s. 33-44.

¹⁷³ Hamid Algar, *Religion and state in Iran 1785-1906 : the role of the ulama in the Qajar period*, Berkeley : University of California Press, 1969, s. 246-247. Mehdi Melikzade, *Tarih-i İnkılâb Meşrutiyet-i İran*, Tahran, İntişârât-ı İlmî, 1992, s. 47-48.

¹⁷⁴ İngiliz konsolosluğundaki best için Bonakdarian, Mansour, *Britian and Iranian Constitutional Revolution of 1906-1911*, Syracuse University Press, Syracuse New York 2006, s. 125-131.

¹⁷⁵ Edward G. Browne, *The Persian revolution of 1905-1909*, Cambridge, Cambridge University Press, 1910, s. 130. Osmanlı elçiliğindeki bu eylemlerin ayrıntıları tezin V. bölümde ele alınmıştır.

neden olmuştur. Bundan sonra best yapılan mekânların eski dokunulmazlık ve kutsallıkları tamamen ortadan kaldırılmıştır. Mesela 1909'da en kutsal mekân sayılan Şah Abdülazim Türbesi'nde best yapan birkaç kişi, Tahran vali yardımcısı tarafından vurularak öldürülmüştü. Bu olay karşısında halk çaresizlik içinde İngiliz ve Rus elçilerine başvurarak onlardan vali yardımcısını değiştirmesi için Şah'a baskı yapmalarını istemişti.¹⁷⁶

¹⁷⁶ M. Pavlovic- V. Teria-S. İransky, *a.g.e.*,s.46.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEŞRUTİYET İNKILÂBININ GERÇEKLEŞMESİ

III. 1. MEŞRUTİYET MÜCADELESİNİN SEYRİ VE SİSTEMİN KURULMASI

III. I. 1. Sivil Toplum Örgütleri Olarak Encümenlerin Faaliyetleri

Yeni rejimin oluşmasına zemin hazırlamak üzere faaliyette bulunan çeşitli kültürel ve politik oluşumların yanı sıra meşrutiyet ilanından on yıl önce “encümen” denilen gizli ve açık örgütler kurulmaya başlandı. Bir nevi sivil toplum örgütü olan encümenler meşrutiyet faaliyetlerinin fikir merkezleri niteliğindeki kuruluşlardı. Bu amaçla kurulan ilk gizli encümen (Encümen-i Mahfi), Tahran’ın güçlü dinî lideri Ayetullah Muhammed Tabâtabâî’nin önerileri doğrultusunda faaliyete geçti.¹⁷⁷ Söz konusu encümen, Ayetullah Tabâtabâî ile Tahran’ın diğer dinî lideri Ayetullah Abdullah Bihbehânî arasında kurulan işbirliğiyle çalışmalarına başladı. Üyelerine “fedayi” adı verilen encümenin amacı halkı istibdat yönetimi konusunda aydınlatmak ve iktidara karşı alternatif çözüm ve stratejiler ortaya koymaktı.

1904’te kurulan ve etkinliğini gittikçe artıran diğer bir encümen ise “Encümen-i Millî” idi. Bütün toplumsal kesimlerin temsilcilerinin yer aldığı bu encümenin üyeleri arasında din adamları, büyük tüccarlar, serbest meslek sahipleri, toprak sahipleri ve hatta Zerdüşî dininin mensupları bile vardı. Meşrutiyet hareketinin koordinasyonu görevi Encümen-i Millî’nin oluşturduğu “İnkılâp Komitesi [Komite-yi İnkılâp]” tarafından üstlenilmişti.¹⁷⁸ Encümenin kurucu üyeleri arasında Şah ailesinden, ulemadan, tüccar, esnaf ve bürokrat kökenlilere kadar birçok gruptan temsilciler bulunmaktaydı. Komite, propaganda mahiyetinde gizlice broşürler yayımlayarak anayasa, vatandaşlık hakları ve özgürlüklerin

¹⁷⁷ Gulam Rıza Verehrâm, *Târîh-i Siyâsî ve Sâzmânâ-yı İctimâ’i-yi-i İnan der Asr-ı Kâcâr*, s. 394-395.

¹⁷⁸ Gulam Rıza Verehrâm, *a.g.e.*, s. 396-397.

sağlanması gibi konularda kamuoyu oluşturmaya, Avrupa basınına gönderdiği mektuplarla dışarıdan da destek aramaya çalıştı. 1906 Meşrutiyet olaylarında etkin olan bu örgütün birçok üyesi meşrutiyet sonrası Meclis-i Millî döneminde önemli görevler icra ettiler.¹⁷⁹ Meşrutiyet öncesi ikinci gizli encümen, Ayetullah Muhammed Tabâtabâî tarafından, üyesi bulunduğu diğer encümenlerden daha bağımsız davranmak amacıyla kurulmuştu. İlk gizli encümenin bazı üyeleri daha sonra buraya da üye oldular.¹⁸⁰

Encümenlerin modellerini nereden aldığı konusunda çok değişik görüşlemleri sürülmüştür. Tebriz merkezli encümenlerde Rusya'dan gelen sosyal demokrat anlayışın hakim olduğu gözlenirken, Tahran'daki encümenlerin programları ise daha çok Cemaleddin Afganî'nin Panislâmizm idealini savunan anlayış çerçevesinde belirlenmişti. Bu açıdan ilk döneme ait encümenlerin etkilendiği örneklerin Panislamist hareketlerin merkezi olan Osmanlı'da XIX. Yüzyıl başlarından itibaren kurulmaya başlanan reformcu cemiyetler olduğu söylenebilir. Osmanlı'daki İttihad-i Osmani Cemiyeti'nin en önemli gizli siyasî cemiyet olarak başlangıçta hücreler olarak teşkilatlandığı ve faaliyetlerini gizli toplantılar düzenleyerek sürdürdüğü bilinmektedir. Bu cemiyet, çıkardığı gazete ve dergilerle başta askerî ve sivil okul öğrencileri olmak üzere gençler üzerinde etkili çalışmalar yapıyordu. Bu açıdan 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanında başrol oynayan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile İran'daki encümenler arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır.¹⁸¹ İranlı muhalifler muhtemelen Osmanlı İttihat ve Terakki

¹⁷⁹ Mehdi Melikzade, *Tarîh-i İnkılâb-ı Meşrûtiyet*, c. II. s. 243-244.

¹⁸⁰ Golnaz Saeidi, "Development of Secret Societies, Influenced by Social Demokrat Parties, During Constitution", *Pakistan Journal of Social Sciences*, Lahore , 2005, vol. III, sy. 4, s. 631-632.

¹⁸¹ Osmanlı'daki cemiyetlerin kuruluşu, amaçları ve özellikle II. Meşrutiyetten sonra meşrulaşması süreci için bkz. Mehmet Okur, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyete cemiyetler : İlegal yapıdan legal yapıya geçiş", *Doğu ve Batı*, sy. 46. Ankara 2008, s. 117-131.

Cemiyeti'nden esinlenerek Paris merkezli “Komite-yi İttihat ve Terakki” adında bir örgüt kurdular.

1908’de “Hizb-i İttihad ve Terakki” adı altında İran’da kurulan siyasi parti, 1912 yılına kadar varlığını sürdürmüş olmasına rağmen bu ülkenin siyasi hayatında Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne benzer bir etkinlik gösterememiştir.¹⁸² İranlı meşrutiyetçilerce kurulan encümenler, genel özellikleri itibariyle Osmanlı meşrutiyetçilerinin kurdukları cemiyetlerden esinlendiğini gösteren benzerlikler taşımaktadır. Bu esinlenme, İstanbul’daki İranlılar aracılığıyla faaliyet gösteren İranlı encümenlerin varlığından da anlaşılmaktadır.

İran’da illegal olarak kurulmuş olan bu encümenler Osmanlı’daki gibi inkılâptan sonra meşru bir zemine taşınarak iktidarın önemli bir parçası olmuşlardır.

İran’daki encümenlerin illegal olarak giriştikleri örgütlenmeler, Meşrutiyet’ten sonra ilk anayasada değilse de, daha sonra yapılan 7 Ekim 1907 tarihli *Mütemmem-i Kanun-i Esasi*’nin 90, 91, 92 ve 93. maddeleriyle yasal hale getirilmişlerdir.¹⁸³ Bu süreç sonunda, milli danışma meclisleri olarak yeni sistemin hazırlanılmasına önyak olan encümenlerde, modernleşme uygulamaların nasıl yapılacağı, müstebit ve baskıcı iktidarla nasıl mücadele edileceği, eğitim sorunu, ülkenin istikrar ve güvenliği, ordunun kuruluşu gibi konular üzerinde yoğun tartışmalar yapılmıştır. Şüphesiz bu encümenlere en büyük destek, Avrupa’nın

¹⁸² Bkz. Shahrough Akhavi, “Historical Evolution of Political Parties”, *Political Parties of the Middle East and North Africa*, ed. Frank Tachau, Westport-Connecticut, s. 146; Ancak Browne İstanbul’da da bu adla İranlıların bir cemiyet kurduklarına işaret eder. Bkz. *The Persian Revolution of 1905-1909*, s. 423-4.

¹⁸³ Madde.90. İran’da eyaletler encümeni nizamnamesine göre, kanun maddeleri şunlardan ibaret olacaktır. Madde.91. Eyalet encümenlerinin üyeleri halk tarafından ve encümenler nizamnamesine göre seçilir. Madde. 92.Eyalet encümenleri ıslahat ve halkın genel menfaatlerini gerektiren işlerinde tam yetki ile nezaret edeceklerdir. Madde.93.Eyalet ve vilayetlerin her türlü masraf ve gelirleri eyalet encümenleri tarafından denetlenir ve açıklanır. Bkz. Meşrutiyet anayasasının ingilizce metni Edward G Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, s. 362-382.

ekonomik ve politik baskıları yüzünden mağdur olan tüccar ve esnaf sınıfından gelmişti.¹⁸⁴ Encümenlerin varlığı bu zümreler tarafından hak aramada seslerini duyurmak ve mağduriyetlerini gidermek için fırsat olarak değerlendirilmiştir.

Meşrutiyet döneminde resmi ve sivil halk encümenleri olmak üzere iki tür encümen kuruldu. Resmi encümenler millet meclisi çatısı altında faaliyette bulunuyordu. Meclis, Rebiulevvel 1325 / Mayıs-Haziran 1907'de resmi nitelikli encümenlere birçok ciddi hak ve görevler veren bir yasayı kabul etti.¹⁸⁵

1906 yılında Meşrutiyet'in ilk dönemlerinde Tahran'daki sivil halk encümenlerinin sayısı 100 ila 180 arasında değişiyordu.¹⁸⁶ Bunların en büyüğü olan Encümen-i Azerbaycan'ın 2900'ün üzerinde üyesi vardı¹⁸⁷.

Kanunların izin vermemesine rağmen bu dönemde encümenlerin hemen hepsinin silahlı birimleri vardı. Mecdu'l-İslâm Kirmanî, encümenlerin sayısının artmasının nedenini açıklarken "İran halkının tabiatı daima taklitten yanadır. Bu nedenle bizzat Tahran'da bütün toplumsal sınıf ve meslekler ayrı ayrı encümen kurmuşlardı"¹⁸⁸ şeklinde bir yorum getirmiştir. Kirmanî bu açıklamasıyla İran'daki encümen fazlalığını İran toplumunun karakteristik "taklit" özelliğine bağlamaktadır. Tahran gibi büyük şehirlerde encümenlerin kuruluşuna uygun

¹⁸⁴ Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution 1906-1911*, s. 39.

¹⁸⁵ Nader Sohrabi, *Constitutionalism, Revolution And State The Young Turk Revolution Of 1908 And The Iranian Constitutional Revolution Of 1906 With Comparisons, To The Russian Revolution Of 1905*, University of Chicago, Doctor Dissertation Illinois December 1996, s. 31.

¹⁸⁶ Takizade 144 encümeden bahsediyor (*Zindegi-yi Tüfânî*, s. 407). Nazmu'l-İslâm Kirmânî, sayıların 120 üzerinde olduğunu söylüyor (*Târih-i Bidâri-yi İraniyân*, c. I. s. 222). Melikzade onların 200'den fazla olduğuna işaret eder (*Tarih-i Meşrutiyet*, c. I. s.407). Kesrevî ise 180 encümen olduğunu göstermiştir (*Tarih-i Meşrûte- yi İran* .s. 570).

¹⁸⁷ A. K. S, Lambton. "Persian Political Societies. 1906-1911." *Middle Eastern Affairs*, no. 3. 1963, s .47.

¹⁸⁸ Ahmed Mecdu'l-İslâm Kirmânî, *Târih-i İnhilâl-i Meclis*, Isfahan 1351 hş.,s.43.

siyasî, sosyal ve kültürel şartların oluşması da bu artışı sağlayan diğer bir faktör olarak değerlendirilebilir.

Meşrutiyet öncesine giden geçmişleriyle encümenlerin hedeflerine bakıldığında hepsinin farklı niteliklerde ve farklı amaçlar gözetilerek kurulduğu söylenebilir. Encümen-i Tullab (öğrenci encümeni), Encümeni Keffeşhane (ayakkabıcılar encümeni), Encümen-i Tüccar (tüccarlar encümeni), Encümen-i Mimarhane (mimarlar encümeni) gibi çok çeşitli meslek encümeni; Encümen-i Zerdüştiyân ve Encümen-i Beni İsrail gibi dinî azınlıkların kurduğu encümenler; Encümen-i Ferhen, Encümen-i Uhuvvet ve Encümen-i Sofiyân gibi kültür ve manevi amaçlı encümenler; Encümen-i Zenân (kadınlar encümeni) ve Encümen-i Zenân-ı Tebriz gibi kadın encümenleri “farklı nitelik” ve “farklı amaç” taşıyan encümenlere örnektir. Bunların içinde Encümen-i Fütüvvet, Encümen-i Âl-i Muhammed gibi meşrutiyet muhalifî ve şah taraftarı encümenler de vardı.¹⁸⁹

Encümenler meşrutiyetten sonra yersiz hareketlerinden dolayı ciddi eleştirilerle yüz yüze kaldılar. Encümenlerin bu kadar çoğalması bazılarını itiraza yöneltmiş, Ahmet Kesrevî, I. Meclis döneminde bu kadar encümenle ne kadar güç kazanılacağını sorgulamıştır¹⁹⁰. Nâzimu'l-İslâm Kirmanî'ye göre sayıları artan encümenler gittikçe memleketin altını oyuyorlardı.¹⁹¹ Feridun Ademiyât ise encümenlerin Meclis'in çalışmalarını felç ettiğini yazmaktadır.¹⁹² Resmi encümenler Meşrutiyet'ten sonra kendilerine vazife olmayan birçok sosyal, ekonomik ve siyasî işlere müdahale etmeye başlamış, bu da toplumda bir düzen kurulmasını ve istikrarın sağlanmasını zorlaştırmıştır. Mesela Tebriz'deki encümen,

¹⁸⁹ Faruk Hârâbî, “Nakş-i Encümenhâ der Inkılâb-ı Meşrûtiyet” , *Nâme-i Ulûm-i İctimâ'î*, Tahran 1379 hş, sy. 16, s. 66-68.

¹⁹⁰ Ahmed Kesrevî , *Târîh-i Meşrutiyet*, s. 570.

¹⁹¹ Nazmu'l-İslâm Kirmânî, *Târîh-i Bîdârî-yi İrâniyân*, c. I. s. 223.

¹⁹² Feridun Âdemiyet, *İdeoloji-yi Nehzat-i Meşrûtiyet-i İnan*, s. 246.

şehirde posta, telgraf, askerî mühimmat deposu gibi devletin yapacağı işlere müdahale etmeye başlamıştı. Polis şefi bile bu encümenin görüşü alınarak seçilmiş, encümenler fırıncılık işiyle bile meşgul olmuşlardır. Bazı devlet yöneticilerinin azlinde rol oynamışlar, yargı işlerine karışarak bazı cezaları takdir ettikleri bile olmuştur. Mesela şehrin İslâmî görüntüsünü bozdukları gerekçesiyle meyhaneleri kapatmak veya müzik dinlemeyi yasak etmek gibi cezaî yaptırımlar uygulayan encümenler bile çıkmıştır. İsfahan'da olduğu gibi Müslümanlara içki satmaması konusunda Yahudilerle antlaşma bile yapmışlardı.¹⁹³ Encümenler sadece büyük şehirlerde değil, küçük şehirlerde bile görev sınırlarını aşmışlardı.¹⁹⁴

Kuruluş amaçlarını aştıkları kanaatinin yaygınlaşması üzerine bazı encümenlerin hem halktan hem de aydınlardan yoğun eleştiriler aldığı bilinmektedir. Tarihçi Mecdu'l-İslâm daha da ileri bir iddiada bulunarak ilk meclisin ve Meşrutiyet'in başarısızlığa uğramasına encümenlerin bu tür faaliyetlerinin sebep olduğunu söylemiştir.¹⁹⁵ Encümenlerin milletvekillerine ve parlamentoya bile baskı yapacak derecede müdahale alanlarını büyüttüklerine¹⁹⁶ dair haberler, bu iddiaların doğru olduğu hakkında araştırmacılara fikir vermeye yetmektedir.

Devlet içinde güçlü destekleri olan ve durumlarını güçlendirmek için meşru süreci kullanan Osmanlı'daki meşrutiyetçilerin aksine, İranlı meşrutiyetçiler devlet içinde herhangi bir güçlü destekten yoksundular ve legal süreçte de fazlaca güç elde edemediler. Osmanlı ile kıyaslandığında, İran toplumunun daha güçlü bir sivil alan ve daha az güçlü bir devlet yapısı özelliğine sahip olduğu söylenebilir. Bu sebeple Meşrutiyet İnkılâbı'nda İran'ın en başarılı sivil encümenleri, devletle rekabet eden

¹⁹³ A. K. S. Lambton. "Persian Political Societies", s. 52.

¹⁹⁴ Faruk Hârâbî, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁹⁵ Ahmed Mecdu'l-İslâm Kirmânî, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁹⁶ Faruk Hârâbî, *a.g.e.*, s. 81.

yarı resmi kurumlardı. Meclis'in devlet içinde destekleyici birimlerinin olmayışı, encümenleri parlamento dışı dinamiklerin en önemli unsuru haline getirmişti.¹⁹⁷

III. I. 2. Meşrutiyet Mücadelesindeki Siyasî Gelişmeler

Olayların başlangıcına biraz geri plandan göz atmak, ekonomik ve siyasî gelişmelerin çıkış seyrini nasıl etkilediğini gözlemlemek açısından önemlidir. 1890'lı yıllarda hükümet, birçok olumsuz gelişmelerden kaynaklanan nedenler yüzünden ülkenin mali krize girmesini engelleyememiş ve ekonomik sorunları çözmeyi başaramamıştı. Öyle ki, mali krizi ve ekonomik sıkıntıyı atlama umuduyla 1900 ve 1902 yıllarında Rusya'dan alınan borç para soruna çare olmak yerine, borç miktarını artırmaktan başka bir işe yaramamıştı. Hükümetin aldığı kararlar çerçevesinde Sadrazam Mîrzâ Ali Han Eminu'd-devle, ekonominin düzelmesi için yapısal çalışmalar başlatmıştı. Bu yöndeki çalışmalarının ilki, Belçikalı Joseph Naus nezaretinde gümrükleri yeniden düzenlemesiydi. Bu düzenlemeyle gümrük gelirleri artmış ve borçlar bir nebze de olsa azalmıştı.¹⁹⁸ Ancak bu girişim ekonominin düzelmesine yetmemişti. Kaçar sarayının israfa kaçan giderleri yüzünden bu gelirlerin büyük bir kısmı Şah'ın dış gezilerine ve saray giderlerine harcanmıştı. Bu durum toplumun birçok kesiminin tepkisi çekmiş ve şahın bu aşırı harcamaları muhalif seslerin yükselmesine neden olmuştu. Diğer taraftan hükümetin 1897'de yürürlüğe koyduğu yeni gümrük idaresinin ağır gümrük vergilerinden tüccarlar sürekli olarak şikâyet ederek bunların hafifletilmesi istiyorlardı. Bütçenin açık vermesinin yanında 1905 yılındaki tarımdaki düşük hasat ve Rusya'nın 1905 devrimiyle içine düştüğü iç politikadaki istikrarsızlığın doğurduğu ekonomik krizin İran'a da yansımaları, ekonomik alandaki zorlukları daha

¹⁹⁷ Nader Sohrabi, *Constitutionalism, Revolution and State*, s. 29-30.

¹⁹⁸ Browne, Edward G, *The Persian revolution of 1905-1909*, s.112. Shuster, W.Morgan, *The Strangling of Persia*, Publishers, London 1913, s. 22.

da artıran bir faktör olmuştı. Oysa çözümlerde başarısız olan hükümetin ekonomik hayata uyguladığı baskılara ilk tepki olarak sarraf ve tüccarların protestoları ortaya çıktı. Tüccar ve esnaf'ın en çok başvurduğu portesto şekli *best-nişîn* eylemi oldu.¹⁹⁹ Tebriz, Tahran, Isfahan ve Şiraz şehirlerinde 1900 ve 1905 yılları arasında hükümetin politikalarına karşı örgütlü protestolar düzenlendi.²⁰⁰ Hükümeti ve sarayı iyice sıkıştıran bu protestolar bütün ülkeyi etkisine altına aldı.

1905 Muharrem ayı törenlerinde tüccarlar, Belçikalı Gümrük memuru Naus'un işten el çektilmesi ve gümrük idaresiyle yakın ilişkisi olan vezir Mîrzâ Ali Han Eminu'd-devle'nin azledilmesi isteklerini şaha bildirdiler. Bu çerçevede ulemadan Ayetullah Bihbehânî, Aşure günü konuşmasında gümrük yönetimindeki Belçikalı Naus ve ekibinin yaptıklarını dinî inançlara bir hakaret olarak değerlendirecek sert bir şekilde eleştirmiş ve bunların meşru olmadığını ileri sürdü. Bu sıralarda, Rusya ve İngiltere'ye gitmeye hazırlanan Muzaferüddin Şah ülkeden ayrılmadan önce tüccarlar konseyi ile bir araya gelerek gezi dönüşünden sonra devletin kendilerine olan borcunu ödeyeceğine ve Belçikalı memurun da işine son vereceğine dair bir anlaşma yaptı. Ancak geri döndüğünde bu sözlerinin hiçbirini yerine getirmedi.

Şah'ın bu duyarsızlığı ve gittikçe kötüleşen ekonomik durum tüccarları, Tahran'da örgütlenerek iktidar politikalarına karşı bir muhalefet cephesi kurmaya sevk etti. Ayetullah Bihbehânî ve Ayetullah Muhammed Tabâtabâî de 25 Ramazan 1323/23 Kasım 1905'de hükümete karşı tüccarlarla ortak işbirliği yaptıklarına dair

¹⁹⁹ Stephen C. Poulson, *Social Movements in Twentieth-Century Iran: Culture, Ideology, and Mobilizing Frameworks*. Lanham, Md: Lexington Books, 2005, s. 107.

²⁰⁰ Geniş bilgi için bkz. Gad G. Gilbar, "The Big Merchants in the Iranian Constitutional Revolution of 1906," *Asian and African Studies* 11/3, 1977, s. 275-303.

karar aldıklarını bildirdiler. Böylece meşrutiyet hareketinin geniş bir eyleme dönüşmesinin ilk adımları atıldı.²⁰¹

Tahran valisi Mîrzâ Ahmet Han Alau'd-devle'nin (ö.1911) Rus-Japon savaşı nedeniyle şeker kıtlığı yaşayan ülkede şeker fiyatları artırdıkları bahanesiyle 14 şevval 1323/12 Aralık 1905'te bazı tüccarları falakayla cezalandırması, muhalefetin protesto hareketi başlatmaları için bardağı taşıran son damla oldu.²⁰² Ertesi gün bu cezalandırmayı protesto etmek üzere Tahran'da Kapalı Çarşı'nın bütün dükkanları kapatıldı. Mescid-i Şah'da Seyyid Cemaleddin Vaiz, bu olayı protesto eden bir konuşma yaparken, şah yanlısı muhafazakâr Tahran Cuma imamının taraftarları, Cemaleddin-i Vaiz'i dinleyen topluluğa saldırarak onları dağıttılar. Bunu protesto etmek üzere Ayetullah Tabâtabâi ve Ayetullah Bihbehânî'nin liderlik yaptığı iki bin kişilik bir topluluk Tahran'ın günündeki Şah Abdülazim Türbesinde best eylemine başladı. "Muhaceret-i Sağır" (Küçük Göç) olarak adlandırılan, ulema, talebe, tacir ve halktan oluşan bu topluluğun eylemi, Meşrutiyet İnkılabını başlatan en önemli olay olarak kabul edilir. Best süresince topluluğun masrafları, Kapalı çarşı esnaf ve tüccarı tarafından finanse edildi.²⁰³ Best eylemi eski başbakanlardan Ali Asgar Han Eminu's-Saltana, reform yanlısı seçkinlerden Mîrzâ Nasrullah Han Muşîru'd-devle ve oğulları gibi devletin üst düzeyindeki bazı kişiler tarafından da destek gördü. Hükümetin baskı ve çeşitli yollarla best eylemini kırma teşebbüsleri akamete uğrayınca eylemciler daha cesaretlenerek temel isteklerini bir bildiriyle hükümete sunmaya karar verdiler. İranlı meşrutiyetçilerle dostane bağları olan Tahran Osmanlı Elçisi Şemseddin Bey aracılığıyla 1 Zilkade 1323 (28 Aralık 1905) tarihli bir mektupla Şah yönetimine iletilen bu istekler arasında Belçikalı

²⁰¹ Nâzımu'l İslâm Kirmanî, *Târih-i Bidâri-yi İrânîyân*, c. I. s. 272-273.

²⁰² Mehdi Melikzade, *Târih-i İnkılâb Meşrûtiyet-i İnan*, Tahran : İntişarat-ı İlmî, 1992. c. II. s. 266-268.

²⁰³ Nâzımu'l İslâm Kirmânî, *Târih-i Bidâri-yi İrânîyân*, c. I.s. 331-336. Mehdi Melikzade, *Târih-i İnkılâb Meşrûtiyet-i İnan*, c. II. s. 271-278.

gümrükçü Naus'un ve Tahran valisinin azledilmesi ve adalathane kurulması da vardı.²⁰⁴ Ancak bu isteklerden hükümet sadece bir adalathane²⁰⁵ kurulması isteğini kabul etti. Hamit Algar'a göre, meşrutiyeti başlatan bu olayların temelinde ulemanın Cemaleddin Afgani'nin İslâm birliği düşüncesi yönündeki istekleri bulunuyordu.²⁰⁶

Gittikçe yayılan bu protestolar üzerine Şah, 10 Ocak 1906'da şer'î kanunları yürürlüğünü sağlamak ve halkın güvenini kazanmak üzere "adalathane" kurulmasını dair bir ferman yayınladı.²⁰⁷ Bu fermanın yayınlanmasıyla eylemciler best eylemine sona verdiler. Ancak hükümet, sözünü yerine getirmede acele etmedi. Bir taraftan reformları yavaşlatırken diğer taraftan reformcuları birbirine düşürmek için gizli entrikalara başvurmaya başladı. Bunu fark eden muhafazakar din adamları, reformlarla özellikle yargıyla ilgili olanların yerine getirilmesi konusundaki şüphelerini dile getirdiler. Bu sıralarda encümenler ise politik değişim için çoktan düğmeye basmışlardı. Meşrutiyetçi dinî lider Tabâtabâî, hükümete reformlarla ilgili sözünde durması için ultimatoom gibi bir mektup yazdı. Tabâtabâî mektubunda ahitleşmenin dinî yönüne vurgu yaparak verilen sözlerin tutulmasının dinî bir vazife olduğuna ifade ediyordu.²⁰⁸ Ancak hükümetin tavrında bir değişiklik olmadı ve suskunluğunu sürdürdü. Tahran valisi Aynudevle'nin halka karşı sert ve şiddete dayanan politikalarına devam etmesi meşrutiyetçilerin eylem ve

²⁰⁴ Yahyâ Devletâbâdî, *Hayâtü Yahyâ*, c. II, s. 22. (bkz. Ek. 7).

²⁰⁵ Bu terim Malkom Han'ın 1860'larda yargı reformu girişimi sırasında kullanılmaya başlandı. Daha çok Osmanlı'da Tanzimat reformlarından etkilenen Sipehsalar'ın başkentte merkezi bir yapı altında eyaletlerde bir mahkeme sistemi kurmaya başlama teşebbüsleriyle ortaya çıktı. Keyfi yönetimin bitişi ve hukuk yönetimi belirten bir unvan olarak sembolleşti. Bkz. Feridun Âdemiyet, *Endişe-yi Terakkî ve Hükümet-i Kânûn*, 'Asâr-ı Sipehsâlâr', Tahran, 1352 hş. s. 81.

²⁰⁶ Hamid Algar, *Nakş-ı Ruhâniyet Pişrev der Cümbîş-i Meşrutiyet*, Çev. Ebu'l-Kasım Sırrî, Tahran, İntişarât-ı Tus 1359 hş, s. 282.

²⁰⁷ Nâzımu'l-İslâm Kirmanî, *Târîh-i Bidâri-yi İrânîyân*, c. II, s. 366.

²⁰⁸ Nâzımu'l-İslâm Kirmanî, *a.g.e.*, c. II, s. 390-391.

protestolarını daha da artırmasına sebep oldu. Bu gösteriler sırasında bir medrese öğrencisinin ölmesi üzerine olaylar iyice çığrından çıktı. Şah her ne kadar öğrencinin ölümü üzerine özür beyan eden bir ferman yayınladıysa da olayların sorumlusu vali Aynuddevle'yi görevden almaması olayların büyümesine neden oldu.

Bu protesto hareketlerinin dönüm noktası ve monraşik rejimin sonunu getiren olayların başlangıcı 1906'da Tahran'da İngiliz konsolosluğunda yapılan best eylemi oluşturur. Bu best'i başlatan dinî lider Ayetullah Bihbehânî bundan önce İngiliz elçisi Evelyn Grant Duff'a halkın hükümet devireceğini ve kendilerine finansal yardım yapılmasını isteyen bir mektup yazmıştı²⁰⁹. Ayetullah Bihbehânî'nin daha önce de Londra'nın Rus baskısını azaltma amacıyla İngilizlerden böyle bir istek bulunmuştu.²¹⁰ Önceki ilişkilerin verdiği rahatlıkla o bu konuda da yardımları olur düşüncesiyle İngiliz temsilciliğine başvurmuştu. 27 Cemaziyulevvel 1324 /13 Temmuz 1906'da içlerinde tüccar ve din adamı bulunan elliye yakın eylemci İngiliz elçiliğine gelerek best eylemini başlattılar.²¹¹ On gün içinde bu sayının medrese öğrencileri, esnaf temsilciler ve diğer gruplardan temsilcilerle birlikte ondört bini bulunduğu söylenir.²¹² Bihbehânî'nin amacı halkı sadece best yapmak için buraya toplamak değildi asıl hedefi İngilizleri, Şahla kendi aralarında bir aracı olmaya zorlamaktı.²¹³ Meşrutiyetçiler şaha bir yabancı devlet baskısıyla kendi isteklerini kabul ettirmek istiyorlardı.

Nitekim bu eylemleriyle sonuç alan meşrutiyetçiler, İngiiliz elçisi aracılığıyla isteklerini Şah'a ulaştırmayı başarmışlardı. 23 Temmuz1906'da İngiliz elçisi

²⁰⁹ Nâzımu'l-İslâm Kirmânî, *a.g.e.*, c. II. s. 501-502.

²¹⁰ Mansour Bonakdarian, *Britian and Iranian Constitutional Revolution of 1906-1911*, s. 53.

²¹¹ Nâzımu'l-İslâm Kirmânî, *a.g.e.*, c. II. s. 510-511.

²¹² Mehdi Melikzade, *a.g.e.*, c. III. s. 374. Nâzımu'l-İslâm Kirmânî, *a.g.e.*, II.s. 590.

²¹³ Yahyâ Devletâbâdî, *a.g.e.*, c. II. s. 71.

Evelyn Grant Duff'ın aracılığıyla şu isteklerini iletiler: a) Meşrutiyetin ilânı ve Meclis-i Şûra-yi Millî'nin açılması, b) Aynü'd-Devle'nin (Sadrazam Atabek) azl edilmesi, c) Adalethanenin kurulması, d) Tahran'dan sürgün edilen ulemânın geri çağırılması, e) Genel af ilanı ve Gümrük ve Tekel Bakanı Belçikalı Nause'nin azl edilmesi.²¹⁴ Muzafferuddin Şah ile muhalefet arasında yapılan uzun görüşmelerden sonra bir meclis kurulması ve Tahran valisinin azli konusunda anlaşmaya varıldı.

III. I. 3. Birinci Meclisin Açılışı ve İlk Çalışmaları

Muzaferuddin Şah'ın bütün toplum kesimlerinden seçilmiş temsilcilerin oluşturacağı bir meclisin kurulmasını öngören 13 Murdad 1285/5 Ağustos 1906 tarihli fermanı belirsizlik taşıdığından İngiliz elçiliğindeki best, ancak beş gün sonra daha ikna edici bir fermanın yayınlanmasıyla son buldu.²¹⁵ Best sonrası başlayan çalışmalarda meclis kurulması için düzenlemeler yapıldı. Kurucu Meclis, anayasa yazılması için bir komisyon oluşturdu. Anayasayı hazırlama komisyonu üyesi ve meclisteki liberal grubun önde gelen üyesi olan Sa'd ed-Devle'nin Brüksel'de elçilik görevinde bulunduğu ve ticaret bakanı olduğu sırada Belçikalı uzmanları istihdam ettiği düşünülürse Belçika anayasası hakkında bilgiye sahip olduğu düşünülebilir.²¹⁶ Ancak Mîrzâ İsmail Han Mümtüzu'd-devle gibi üyelerinin İstanbul'da hukuk eğitimi aldığı gerçeği göz önünde tutulursa 1876 Osmanlı Kanun-i Esasi'sinin de bu hazırlıklarda etkisinin olması ihtimali de yüksektir. İran dışişleri bakanlığı 1876 Osmanlı Kanun-i Esasi'ni tercüme ettirmişti. Ayrıca Osmanlı anayasası İstanbul'daki Farsça Ahter gazetesi aracılığıyla Farsça'ya çevrilmişti. Bu da İranlı meşrutiyetçiler kendi meşrutiyetlerinden 30 yıl öncesinde

²¹⁴ Yahyâ Devletâbâdî, *a.g.e.c.* II. s. 74-75.

²¹⁵ Nâzımu'l-İslâm Kirmânî, *a.g.e.*, c. II. s. 548-565.

²¹⁶ Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911*, s. 66.

Osmanlı meşrutiyet anayasasının metni ellerinde bulunduğunu gösteriyor.²¹⁷ Bunun yanında İran devleti de bu gelişmeleri yakından takip ettiği anlaşılıyor. Bu nedenle 1906 anayasasını hazırladıkları esnada İranlı meşrutiyetçiler Osmanlı anayasasından habersiz olmaları mümkün değildi. İran meşrutiyetçilerin hazırladığı ilk anayasa metni elli bir maddeden meydana gelmiştir.²¹⁸ Şaha sunulan 156 üyelik meclis seçimi kanunu²¹⁹ 8 Eylül 1906 günü onaylandı²²⁰. Seçimler 29 Eylül’de yapıldı. Meşrutiyete öncülük yapmış dinî liderler Bihbehânî ve Tabâtabâî seçime katılmadıkları halde meclise bir meşrutiyet sağlamak için açılışa bulundular. İşin ilginç tarafı meclis açılır açılmaz meclise karşı güçlü bir muhalefet kanadının da ortaya çıkmış olmasıydı. Bu meclisin çok farklı düşüncede ve farklı toplumsal kesimlerin temsilcilerinden meydana gelmesinden kaynaklanmaktaydı. Meclis, 7 Ekim günü başkanı Saniu’l-devle başkanlığında ilk oturumuyla faaliyetlerine başladı. En tartışmalı sorun ise senato üyelerinin aday gösterilmesinde yaşandı. Sonuçta üyelerinin yarısını şah yarısının da meclis tarafından tespit edilmesine karar verilerek bir çözüm yolu bulundu. Muzaferuddin Şah’ın ölümünden kısa bir süre önce imzasına sunulan anayasa, 1 Ocak 1907’de yürürlüğe girdi.²²¹

Muzaferuddin Şah’ın ölümüyle tahta geçen oğlu Muhammed Ali Şah, meşrutiyete uyacağına dair tezkireler çıkardıysa da bir süre sonra ondan hoşlanmadığını yeni rejim aleyhindeki çalışmalarıyla gösterdi. Bu yüzden meclis

²¹⁷ Rahîm Reisiyâ, *Îrân ve Osmânî der Âsitân-i Karn-ı Bistom*, 1382 hş, c. I. s. 326-327.

²¹⁸ Edward G Browne, *The Persian revolution of 1905-1909*, s. 362-382’de anayasanın tam metni vardır.

²¹⁹ Bu kanuna göre seçmenler aşağıdaki şekilde gruplara ayrılmıştı: 1. Prenslar ve akrabalık yoluyla Kaçar hanedanı mensup olanlar, 2. Ulema ve medrese talebeleri; 3. Eşraf ve aristokratlar; 4. Tüccarlar; 5. Toprak sahipleri ve köylüler; 6. Esnaf. Seçmenlerin İran tebaasından erkek ve 25 yaşında olma şartı vardı. Adayların ise Farsça konuşma ve yazma bilmesi gerekliydi. Bkz. Lockhart, Laurence, “The Constitutional Laws of Persia: An Outline of Their Origin and Development”, *Middle East Journal*, Vol. 13, No. 4 (Autumn, 1959), s. 377.

²²⁰ Nâzımu’l-İslâm Kirmanî, *a.g.e.*, c. III. s. 601-602.

²²¹ Nâzımu’l-İslâm Kirmanî, *a.g.e.*, c. II. s. 35.

bundan sonra iki önemli sorunla uğraşmak zorunda kaldı. Birincisi meclise hiç iyi bakmayan tahtın yeni sahibi Muhammed Ali Şah'ın rejim karşıtı faaliyetleri, diğeri ise Tebriz'den gelen milletvekillerinin düşüncelerineden dolayı ihtilafın ortaya çıkmasıydı. Seyyid Hasan Takizade'nin başını çektiği Tebriz milletvekillerinin dinî otoritenin rolü üzerindeki itirazları gündemi epeyce işgal etti. Bu durum karşısında hükümetin meşru olduğuna dair çıkartılan bir fetva ile sorun geçici olarak çözülmeye çalışıldı.²²²

Meclisin içinde bulunduğu diğer büyük bir problem de mali sıkıntı idi. Reformları yapacak ve devlet memurların maaşlarını karşılayacak para sıkıntısı yeni rejimi bayağı uğraştırdı. Mali sıkıntıyı atlatmak için Avrupaî çizgide yeni bir malî program ve ekonomik yapılanmaya gidildi. Eski malî sistem tamamen ortadan kaldırıldı. Kurulan millî bir banka aracılığıyla yabancı devletlerden borç almadan bu kriz giderilmeye çalışıldı. Şah ve saray yönetimi, gizliden gizleye meşrutiyete muhalif faaliyetleri de devam ediyordu. 26 Nisan 1907'de Şah, meşrutiyet muhalifi Ali Asgar Emini's-sultanı Avrupa'dan çağırarak başbakan yaptı. Şah'ın bu davranışı meşrutiyetçileri kızdırdı.²²³ Bu arada meclis ilk anayasayı hazırlarken değinmediği temel konuları da içine alan 107 maddelik geniş bir anayasayı (mütemmim-i kânûn-i esâsî) kabul etti. Bu sıralarda Şeyh Fazlullah Nuri'nin başını çektiği birçok muhafazakâr din adamı da anayasa şekillendikçe meşrutiyete karşı itiraz ve hoşnutsuzluklarını daha açık dile getirmeye başlamıştı. Modern Batılı standartlarda anayasa yapanlara karşı çıkan Şeyh Fazlullah Nuri, ulema konseyinin izni olmaksızın meclisten hiçbir kanun geçmemesini sağlayacak bir maddenin anayasa konulmasını istedi.²²⁴ Şeyh Fazlullah Nuri'nin bu isteğinin kabul edilmemesi onu meşrutiyete muhaliflerin safına itti. Bundan sonra O, meşrutiyete

²²² Kesrevî, Târih-i Meşrûte, s. 217-223.

²²³ Kesrevî, Târih-i Meşrûte, s. 251.

²²⁴ Kesrevî, Târih-i Meşrûte, s. 316-317.

karşı birçok grubu bir araya toplayarak meşrutiyetçilerle mücadele etmeye başlamıştı. Şeyh Nuri'ni öncülüğündeki muhalifler Abdülazim Şah türbesinde, meclisin kabul ettiği kanunlarla menfaatleri zedelenen saray ve soyluların da desteğiyle bir best eylemine bile başvurdu.²²⁵ Böylece meşrutiyet muhalifleri bu anayasayı İslâm dışı gördüklerini anlatan bildirimlerle yeni İslâmî bir anayasa (Nizamname-i İslâmî) yapılmasını istediler. Bu Muhalif cephe meşrutiyetçileri de sert bir dille eleştirerek onları şerî dayanaktan yoksun bir parlamento kurmakla suçladı. Aynı gerekçeyle İslâmî olmadığını iddia ettikleri maddelerin herkese getirdiği özgürlük ve eşitliğe de karşı çıktılar.²²⁶ Bu suçlama ve ithamlara Hablu'l-Metin, Sur-i İsrâfil ve Müsavat gibi meşrutiyet yanlısı basın ve yayınlar tarafından ret edilerek onların suçlamaları İslâmî dellillerle çürütülmeye çalışıldı. Bu arada muhtemelen saraydan gelen finanssal desteğin kesilmesi üzerine Şeyh Fazluluh'ın başın çektiği Şah Abdülazim'deki best eylemi de son bulmuştu. Muhaliflerin geri adım atmasına bazı Saray mensuplarının meşrutiyetçilerin daha şiddetli bir mücadele başlatacakları dair uyarılarının etkin olduğu söylenmektedir.²²⁷

Parlamentonun otoritesi Tahran'daki meşrutiyet yanlısı sivil encümenlerin serbest hareketlerinin baskısı altında işini yapamıyordu. Tebriz milletvekilleriyle bağlantısı olan ve 3000'e yakın milis gücüne sahip Encümen-i Azerbaycan, bu baskıyı yapanların başını çekiyordu. Bunun yanında Tahran'daki her meslek grubunun oluşturduğu bir nevi encümenvari meslek birlikleri de görevi olmayan

²²⁵ Mehdi Melikzade ,a.g.e., III. s. 502-503. Kesrevî, *Târih-i Meşrûte*, s. 373. Devletabadî, *Hayat-ı Yahyâ*, c. II. s.179.

²²⁶ Buradaki metin ve tartışmaları için bkz. Kesrevî, *Târih-i Meşrûte*, s. 410,413-423, 432-438. Ayrıca bkz. V. A. Martin "The Anti-Constitutionalist Arguments of Shaikh Fazlallah Nuri", *Middle Eastern Studies*, Vol. 22, No. 2 (Apr., 1986), s. 181-196.

²²⁷ Yahyâ Devletabadî, a.g.e., c. II. s. 146.

yerlere müdahil olunca hükümet çalışma disiplini kaybetmişti.²²⁸ Encümenlerin bu sınırsız faaliyetleri ciddi bir kaosun yaşanacağı endişesini artırmıştı.

Bunun yanında birinci meclisin uğraştığı bir problem de tecrübesiz ve devamsız milletvekilleri sorunu olmuştur. Encümenlerin baskısı yanında bakanlıkların düzensiz çalışması ve bütçe dengelerinin tutturulamaması, saraya ayrılan bütçeden kesintiye gidilmesi de yeni sorunları beraberinde getirmişti. Şahın bütçe kısıtlaması meclis ile şah arasındaki tansiyonun 1907 Ekim'inden itibaren yükselmeye başlamasına neden olmuştu. Şah'ın tahtan uzaklaştırılacağı yerine amcası Mîrzâ Zîlu'l-Sultanı'nın geçirileceği şayiası da bu ilişkileri iyice germişti.

Hem Şah'ın hem de encümenlerin kendi güçlerini toparlamaya başladığı Aralık 1907'de sorunlar zirveye çıktı. Şah, muhafızı Emir Bahadır'ın Azerbaycan'dan getirdiği adamlarla yeni bir ordu kurmaya çalışıyordu. Bu faaliyetlerden haberi olan Tahran merkezli radikal encümenler Şah'ı ve etrafındaki Emir Bahadır, Şeyh Fazllulah ve Rus hocasını daha sert eleştirmeye başlamışlardı.²²⁹ Buna karşılık şah ülkenin krizden kurtulmasında başarısız kaldığı için hükümeti 13 Aralık 1907'de görevden aldığını ilan etti. Bir gün sonra Şah taraftarlarının düzenlediği anlaşılan ve fakir mahallerden gelen 600-700 kişilik başıbozuk çapulcu bir grup meclise saldırdı. Ancak saldırı, meclisi savunan encümenlerin silahlı birlikleri tarafından geri püskürtüldü. Saldırgan grup daha sonra diğer muhalif destekçilerle birleşerek Tahran'ın Tophane meydanına bir araya geldiler.²³⁰ Bu olaylar meclisi çalışamaz hale getirdi. Ancak Şah meclise karşı avantajını birliklerine güvenmediği için hiçbir zaman kullanmadı²³¹. Şah'ın amacı halkın meşrutiyete ve meclise karşı desteğini kırmak ve onlara karşı güvenini

²²⁸ Yahyâ Devletabâdî, *a.g.e.*, c. II, s. 116.

²²⁹ Yahyâ Devletâbâdî, *a.g.e.*, c. II, s. 162-166.

²³⁰ Yahyâ Devletâbâdî, *a.g.e.*, c. II, s. 167-179. Kesrevî, *Tarih-i Meşrûte*, s. 505.

²³¹ Edward G. Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, s.163.

yıkmaktı. Bu sırada İran'da bulunan Rus Bakan N.H. Hartwig'ın Rusya'ya gönderdiği bir telgrafta Tophane meydanında çeşitli kesimlerden gelen halkın Şah'a destek veren ve meclis ve meşrutiyetten nefret duyan bir kitle olduğunu söylemişti.²³²

Kısa bir süre sonra 16 aralık 1907'de meclisi kuşatıp koruma altına alan encümenlerin silahlı milisleri meclisi tekrar çalışır hale getirmeyi başardılar. Böylece Azerbaycan encümeni ve Tebriz milletvekillerinin gayretli çalışmaları ve meşrutiyet yanlısı Tahran esnafı ve eşrafın ileri gelenlerinin desteğiyle meclisin olaylara ve gidişata tekrar hâkim olması sağlandı. Diğer şehirlerden de destek telgrafları ve yardım gelince meşrutiyet yanlıları üstünlüğü ele geçirdi. Şah bu destekler karşısında meclisin isteklerini kabul ederek geri adım atmak zorunda kaldı. Hatta Şahın tahtan indirilmesini isteyenler bile ortaya çıktı. Ancak İran üzerinde siyasî nüfuzlarını sürdürün Rus ve İngiliz elçileri bu değişikliğe ülkede kaotik bir durumun ortaya çıkmasına sebep olacağı endişesiyle destek vermediler. Şah, meclisi saf dışı bırakma girişiminde başarısız kalınca bir müddet meclisin işlerine müdahale edemedi. Hatta meclisin görevden almasını istediği birkaç kişiyi azlederek uyumlu bir görüntü vermeye çalıştı.

III. I. 4. Meclisin Bombalanması Birinci Meşrutiyetin İlgası

Hükümetin çalışmaları meclisteki azadîhahân (özgürlük taraftarları) grubu ile müteditîn (ılımlılar) arasındaki ihtilaf ve çekişmelerden verimsiz kaldı. İlimlilerin safındaki eşraf, tüccar ve ulema, düzensiz bir şekilde bir araya gelmeleri ve bağlayıcı bir politik programları olmamaları yüzünden diğer grup karşısında etkisiz kalmışlardı. Aralarında Bihbahânî ve Tabatabâ gibi din adamları ve Hacı

²³² Vanessa Martin, "Hartwig and Russian Policy in Iran 1906-8", *Middle Eastern Studies*, Vol. 29, No. 1 (Jan, 1993), s. 8.

Muhammet İsmail ve Muinu't-tüccar Buşehri gibi tüccarların bulunduğu bu grup, Azerbaycanlı grubun meclisin kuruluşunda çok büyük gayreti ve payı olmadığı gerekçesiyle meclisteki çalışmalarda fazla öne çıkmalarına itiraz ettiler. Bu durumda meclisin şaha karşı ortak bir politika uygulaması da zorlaşmıştı.

1908 yılının Nisan ayı sonlarına doğru mecliste bu olumsuz havayı gören Şah ile encümenler arasında şüphe ve güvensizlik duyguları tekrar ortaya çıktı. Zaten dışardaki sivil güçlerin müdahalesiyle otoritesi zayıflamış bir meclisin yaptırımı iyice azalmıştı. Bu durumu gören bazı iyi niyetli Kaçar hanedanı mensupları, Şah'ı meclisle işbirliğine ikna etmek için, katılımcıları arasında ulema eşraf ve vekil ve encümen temsilcilerinin bulunduğu bir seri toplantı yaptılar.²³³ Devletin zaafını istemeyen bu hanedan mensupları Şah'a meclisle işbirliği yapmasını aksi halde hanedan tarafından tahtan azledileceği uyarısında bulundular. Şah'tan Başbakan Sadu'd-devle Emir Bahadırı'nın, görevden uzaklaştırılmasını istemeleri üzerine onu görevden aldı. O da gidip Rus elçiliğine sığındı. Muhammed Ali Şah gelişmelerin aleyhine dönmesi üzerine Kazak Tugayı tarafından korunan Tahran'ın dışındaki Bağ-1 Şah köşküne taşındı. Bu arada Rus elçiliğine sığınmış olan Emir Bahadır Şah'la burada buluşarak meşrutiyetçilere karşı bir mücedele stratejisi hazırladı. Bu arada Şah taraftarları meşrutiyetçilerin diğer şehirlerle iletişimini engellemek için Tahran'ın telgraf tellerini kestiler. Bu şekilde ortam gittikçe Şah'ın lehine dönmeye başladı. Zaten birçok milletvekilinin encümenlerle araları açık olduğundan mecliste bir konsensüs sağlanamıyordu.²³⁴ Şah'ın meşrutiyet yanlısı Kaçar prenslerini tutuklaması anayasayı ihlal olarak görüldüyse de meclisin yaptırım gücü olmaması yüzünden yapacak bir şey yoktu.

²³³ Yahyâ Devletâbâdî, *a.g.e.*, c. II. s. 239-241.

²³⁴ Yahyâ Devletâbâdî, *a.g.e.*, c. II. s. 253-269.

Şah, meclisten Sipehsalar Camii'nde bir araya gelerek çalışma yapan encümenleri oradan çıkarılmalarını ve Melikü'l-Mütekellimin, Seyyid Cemaleddin Vaiz ve Mîrzâ Cihangir Han'nın bulunduğu sekiz meşrutiyetçi önde gelenin sürgüne gönderilmesini istedi. 22 Haziran 1908'de bu istekleri meclisçe kabul edilmeyince²³⁵ onları tutuklatmak üzere emrindeki bir grup Kazak askerî birliği oraya gönderdi. Ancak Rus Albay Liyahof komutasındaki silahlı birlik, Sipehsalar Camii'nde konuşlanan encümen milisleri tarafından geri püskürtüldü. Bunun üzerine gönderilen takviye güçlerle birlikte encümen milisleri, camiden çıkartıldı .ve meclis de topa tutuldu. Çok sayıda meşrutiyetçinin yaralanıp ölmesiyle sonuçlanan bu kanlı meclis baskınından sonra çoğu milletvekili tutuklandı ve Mîrzâ Cihangir ve Meliku'l-mütekellim idam edildi. Burucerd'a kaçan Seyyid Cemaleddin Vaiz ise orada yakalanarak öldürüldü. Meclis kapatılmasıyla meşrutiyetçiler saf dışı bırakılarak anayasa rafa kaldırıldı.²³⁶ Meşrutiyet meclisinin halkın desteğini almak için ciddi çalışma yapmaması ve halkın ekonomik ve sosyal durumunu düzeltilmemesi gibi nedenler, meclise gerekli halkın desteğini azaltmıştı. Bu durumu gören Şah, halkı yanına çekmek üzere yeni stratejiler geliştirmiş ve Tahran'ı kontrol altına almıştı. Şah, bu başarısında büyük desteğini gördüğü Rus Albay Liakhoff'a tahtını ve tacını koruduğundan dolayı teşekkür etmeyi ihmal etmedi. Hatta bunun için bir gün Kazak birliği kıyafetleriyle at üzerinde Tahran'da dolaşarak teşekkür gösterisi bile yaptı.²³⁷

²³⁵ Yahyâ Devletabadî, *a.g.e.*, c. II. s. 280-282.

²³⁶ Yahyâ Devletabadî, *a.g.e.*, c. II.s. 270-77, 303.

²³⁷ Mehdi Melikzade, *a.g.e.*, c. IV. s. 837-838.

III. I. 5. Meşrutiyetçilerin Direnci ve II. Meclisin Açılması

Şah'ın 23 Haziran 1908 tarihli kanlı darbesinden sonra iki yıl boyunca İstibdad-ı Sağır (küçük istibdat) olarak bilinen bir baskı dönemi başlamış oldu. Muhammed Ali Şah Meclisi iki ay içinde açacağını söylediye de bu sözünü uzun süre yerine getirmedi. Şah'ın Tahran'da kontrolü ele geçirmesi bütün ülkeden meşrutiyetçilerin tasfiyesi anlamına gelmedi. Muhalefet merkezi ve meşrutiyetçilerin mücadele karargâhı başta Tebriz olmak üzere İran'ın diğer şehirlerine kaydı. Azerbaycan Eyalet encümeni kendinin Tahran'dan ayrı bir hükümet kurduğunu ilan etti. Bu gelişme üzerine Şah, Tebriz'e birliklerini göndererek şehri kuşattı. Şah'ın meclise karşı yaptığı darbeden sonra ülke içindeki nüfuzlarının zedelendiğini düşünen Rusya ve İngiltere, ondan tekrar meşrutiyet düzeninin kurulmasını ve tekrar meclisi açmasını istediler. Ancak Şah'tan bu konuda kesin bir cevap alamadılar. Şah'ın bu tutumu Rus ve İngiliz elçileri rahatsız edince durumu ülkelerine bildirdiler. Bunun üzerine her iki devlet, Tebriz'deki direnişçilere yardım etmeye karar verdiler. Bir yıl kadar süren meşrutiyetçilerin Tebriz'deki direnişi, Rus ve İngilizler araya girerek Şah'a ortak bir muhtıra²³⁸ verilmesiyle son buldu.

Bu arada Şeyh Fazlullah Nuri meclis ve meşrutiyet karşıtı tutumunu sürdürdü. Meşrutiyetçileri yabancıları taklit etmek, şerîatı bozmak, Babî ve mason olmakla ve özgürlük ve eşitliği savunmanın da anarşizm, nihilizm sosyalizm gibi sapkın düşünceler sahip olmakla suçladı. Önde gelen meşrutiyetçileri zındık ve “yeryüzünü ifsat edenler” olarak itham etti. Oysa liderliğini Ahund Molla Muhammed Kazım'nin (ö.1911) yaptığı Irak'taki Atebât-ı Aliyye'deki Şif uleması ise Şeyh Fazlullah Nuri'nin bu saldırılarına karşı bir propaganda savaşı başlatmış ve

²³⁸Bu muhtıra layihası beş isteği içeriyordu:1.Meşrutiyetin iadesi ve anayasanın yerine getirilmesiyle parlamentonun açılması. 2. Kabine ve başbakanın değiştirilmesi. 3.Genel bir af çıkarılması.4. Sürgüne gönderilenlerin geri çağırılması. 5. Parlamentonun açılmasıyla seçimlerin yapılması için her türlü desteğin verilmesi. Yahyâ Devletabadî, *Hayat-ı Yahyâ*, c. III. s. 94-95.

Şah'a kendisinin bir zalim ve hükümetinin de gaib imam'a (Mehdi-i Muntazar) karşı bir saldırgan olduğunu bildiren telgraf gönderdi.²³⁹ Ayrıca Şah'ın lehine fetva veren din adamı için de "senin kiralık işçin" tabirini kullanarak ulemaya karşı da cevap verdi. Aynı müçtehidin İran halkına, meşrutiyet yanlısı gazetelere gönderdiği telgraflarla meşrutiyete olan güveni pekiştirmeye başlamıştı. Atebât'teki ulema Şah'a yapılan Rus desteğini görüyor, Rusya gibi bir İslâm düşmanına cephe almanın bilinciyle hareket edilmesini istiyorlardı.

Bu dönemde direniş sadece Tebriz şehriyle sınırlı kalmadı. Diğer büyük şehirlerde Reşt, Kazvin, İsfahan, Lar, Şiraz, Hamedan, Meşhed, Estebada, Buşehr ve Bender Abbas'ta da şehirlerinde de gösteriler başladı. Şahın bu şehirlerdeki gösterilere müdahale edebilmesi mümkün değildi. Zira merkezi otoriteyi zaten buralarda diğer yardımcı unsurlarla sağlayabiliyordu. Halkın üzerinde ulemanın yaptığı propaganda savaşının etkisini göstermesi, ekonomik sorunların hâlâ devam etmesi ve bu konuda başarılı bir çözüm ortaya konulmaması Şah'ın lehine olan atmosferi 1908 sonbaharında tersine döndürdü. 20 Aralık 1908'de Şah'a karşı isteklerin daha etkili olması amacıyla bu sefer bir best eylemi için Tahran'daki Osmanlı elçiliği seçildi. İki gün içinde sayıları 250'yi bulan sığınmacıların elçilikten Şah'a gönderdikleri mektubta meşrutiyetin tekrar kurulmasını istediler. Ekonomik yaşamın kalbinin attığı Tahran esnafı dükkânlarını kapatarak eyleme destek verdiler. Gerek içerden gerekse dışarıdan yapılan baskılar karşısında durumun aleyhine döndüğünü gören Şah, 5 Mayıs 1909'da meşrutiyet anayasasını kabul edeceğini ve Temmuz'da da genel seçim yapılacağını bildirdi.²⁴⁰ Bu gelişmeler sonucu kurulan 300 üyeli yeni meclis tekrar açıldı ve bütün toplum kesimleri, 300 üyeli mecliste temsil edilmeye başlandı. Meclisin ilk işi Muhammed

²³⁹ Zehra Asfi, "Nakş-ı Ulema-i Necef der Cünbeş-i Meşrûtiyet", *Gencine-i Esnâd*, Tahran 1385 hş.sy. 62, s. 21-22.

²⁴⁰ Nâzımu'l-İslâm Kirmânî, *a.g.e.*, c. II. s. 300-301.

Şah'ı²⁴¹ tahtından indirip yerine küçük oğlu Ahmed Şah'ı tahta geçirmek olmuştur. Ahmed Şah, 1906 anayasasının 38. maddesine göre “Veliâhdın saltanata çıkması için kanunen 18 yaşında olması gerekir. Aksi halde veliaht adayının bu yaşa gelinceye kadar, yerine senato ve Meclis-i Şura tarafından bir naip seçilecek hükümü gereği, küçük yaşta olduğundan Ali Rıza Han Azadu'l-Mülk ona naib olarak atandı.”²⁴² Meşrutiyet karşıtı dinî muhalefet lideri Şeyh Fazlullah Nuri “yeryüzünde fesat yaymak” suçundan idam edildi.²⁴³

²⁴¹ Muhammed Ali Şah 1909-1917 yılları arasında Rus egemenliğindeki Odessa'da ikamet etti. 1911'de Rusların yardımı ile tekrar İran'da iktidar mücadelesi vermişse de başarılı olmamış ve Rusya'ya kaçmıştır. Rusya'da Bolşevik ihtilali üzerine İstanbul'a gelmiş ve Osmanlı Devleti kendisine bir köşk ve hizmetçiler tayin etmiştir. 1917-1923 yılları arasında İstanbul'da Çamlıca ve Büyük Ada'da yaşayan Muhammed Ali Şah 1923'te Paris'e gitmiş ve orada 1925'de ölmüştür. Naaşı Kerbela'da defn edilmiştir. Bk.Mehdî Bâmdâd, *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i İrân der karn-ı 12, 13, 14 Hicri*, Tahran 1371 hş, III. cilt s.433-444. Hân Melik Sâsânî, Muhammed Ali Şah'ın Odessa'dan İstanbul'a gelişini ve yerleşimini şöyle anlatıyor: “Tahttan indirildikten sonra Odessa'da satın almış olduğu görkemli bir bahçede, gösterişli binada yaşamakta olan Muhammed Ali Şah, 1297 yılının İsfend ayında (Aralık 1918) Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği, Odessa'yı işgal edince, Melike-i Cihan, Ahmed Şah'ın annesi, iki oğlu, bir kızı, yirmi üç hizmetkârı, yükte hafif pahada ağır nesi var nesi yoksa yanlarına alıp bir Fransız ticaret gemisine binip İstanbul'a geldiler. Melike-i Cihan ve İranlı hanımlar, kimse tarafından rahatsız edilmeyecekleri İran tarzında bir ev istiyorlardı. Hâlihazırda böyle bir ev olmadığı için tüccarlardan birinin rehberliğinde büyük bir bahçesi, havuzu, akarsuyu bulunan İranlılar okuluna gittiler. Okul müdürü okulu tatil etti ve onların kullanımına bıraktı. Çoğu Azerbaycanlı olan İranlı esnafın kethudalarının sesleri yükseldi.” Muhammed Ali Şah Meclisi topa tuttu, meşrutiyetçilere muhalefet etti. Şuca'uddevle ve onun gibilerini meşrutiyetçilerin başlarına musallat etti” diyerek onların İran Okulu'nda kalmalarına itiraz ettiler. Muhammed Şah ve beraberindekiler kalabilecekleri bir ev bulmak için İstanbul gazetelerine ilan verildi. Mehmed Tevfik Bey adında biri elçiliğe geldi ve bu sorunu halledebileceğini söyledi. Kendisiyle tanışıldıktan sonra babasının İsfahanlı, annesinin Maverâünnehir'li olduğu, kendisinin Hindistan'da doğduğu ve İstanbul'da büyüdüğü, Osmanlı tebasında olduğu, Şems gazetesinin imtiyaz sahibi olduğu, Farsça, Arapça, Türkçe, İngilizce ve Hintçe bildiği anlaşıldı. Marmara Denizindeki Büyükkada'da gazetede ilana uygun özelliklere sahip bir ev bildiğini söyledi. Muhammed Ali Şah'ın adamları Büyükkada'ya gittiler, adı geçen evi görüp beğendiler ve adaya taşındılar.” Ayrıntıları için bkz, Hân Melik Sâsânî, *Yâdbûdhâ-yı Sifâret-i İstânbûl*, s. 38-46.

²⁴² Olayları ayrıntısı için Nâzımu'l-İslâm Kirmânî, *a.g.e.*, c. II.s. 486-504.

²⁴³ Geleneksel yoruma göre Şeyh Nuri bir kahramandı. Celal Âl-i Ahmed *Garpzedegi* adlı eserinde Şeyh Nuri'nin Ermeni Malkom Han ve Kafkasyalı sosyal demokrat Mîrzâ Abdurrahim Talibov gibilerinden İslâm'ı korumak istediğinden Anayasa Meydanında coşkulu bir kalabalığın önünde şehit edildiğini iddia eder. 1979 İslam İnkılâbının lideri Humeyni ise İslâm düşmanlarının halkı ve diğer büyük Ayetullahları sinsice aldatarak onu idam ettiklerini ileri

II. Meşrutiyet Meclisi, iki ay içinde düzeni sağlamada başarılı oldu. Yeni seçim yasası hazırlandı. Yasada ilk göze çarpan özellik mecliste Zerdüş, Ermeni ve Süryani gibi dinî azınlıkların de birer mebusla temsil edilmesiydi. Yapılan seçimle oluşan meclis 15 Kasım 1909'da göreve başladı.

İkinci meclisin ilk hedefi devletin Meşrutiyete göre yeniden yapılandırılması oldu. Siyasî partilerin politik katılımlarını artırmak için yeni düzenlemelere ağırlık verildi. Bunun sonucu olarak birkaç ay içinde Mecliste *İtidaliyyûn* ve *Demokratiyyûn* adlarıyla iki siyasî parti faaliyete başladı. İtidaliyyunları toprak sahipleri, geleneksel çarşı esnafı ve Bihbehânî ve Tabâtabâî'nin önderliğini yaptığı bir grup ulemadan meydana geliyordu. Demokratiyyûn ise daha çok Tebriz merkezli Seyyid Hasan Takizade'nin liderliğindeki kuzey vilayetlerinden gelen ve meclis dışından Haydar Han Amuoğlu ve Muhammed Ali Resulzade gibi Bakü'deki Sosyal Demokratlarla bağı olan kişilerin organize ettiği bir siyasî partiydi.

Bu dönemde hükümeti en zor durum bırakan mali sorunlar oldu. Meclis, ekonomiyi düzene koymak için Amerika'lı uzman Morgan Shuster'i²⁴⁴ göreve getirerek bu sıkıntıyı aşmaya çalıştı. Ancak Shuster'in uygulamaya koyduğu yeni vergi politikalarına İngilizler ve yaptığı antlaşmaları ileri süren Rusya itiraz etti. Ruslar, Shuster'i 1907 anlaşmasından doğan haklarını ihlal ederek kendi nüfuz alanlarına jandarma göndermek ve İngiltere'den bir askeri danışmana görev vermek

sürer. Bkz nakleden, Ervand Abrahamian, *Hümeynizm*, çev M.Toprak, İstanbul 2002 Metis yayımları, s. 93.

²⁴⁴ William Morgan Shuster (1877-1960) Washington'da doğmuş ve hukuk eğitimi almış Amerikalı diplomat ve yazardır. Birçok görevden sonra İran'a gelen Shuster, 1910'da İran'da Şuâ'u's-saltana zamanında maliye bakanlığını yeniden yapılandırmak üzere göreve getirildi. Shuster başlıca görevi ülke genelinde vergi toplama olan 12 bin kişilik bir jandarma örgütü oluşturmayı hedefliyordu. Ancak bu işin maliyetinden dolayı başaramadı.1911'de ülkeden sürüldü. Amerika'ya döndü. Rus ve İngilizlerin İran işlerine müdahalesini eleştiren *Strangling of Persia* (First edition NewYork Century Company 1912) adlı eseriyle tanındı. Shuster'in İran'daki çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Robert A.McDaniel, *The Shuster Mission and the Persian Constitutional Revolution*, Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1974.

ve Rus vatandaşlık belgesine sahip kişilerden vergi borcu olanları tutuklamakla suçladı.²⁴⁵ Ruslar, İran hükümetine Morgan Shuster'in görevden alınması için ultimatoma verdiyse bu istek kabul edilmedi (Kasım 1911). Bunun üzerine kuvvetlerini kuzeyden İran'a doğru harekete geçiren Ruslar, kısa süre Tahran'ı işgal ederek hükümeti kontrollerine aldılar. Aynı dönemde Shuster'in görevine son verdiler. İşgalle birlikte baskılarını sürdüren Ruslar Meşrutiyete bağlı hükümeti dağıttılar. Ancak anayasa ve siyasî partilerin ismen varlıklarını sürdürmesine müdahalede bulunmadılar da ikinci dönem Meşrutiyetin fiilen son bulmuştu.

²⁴⁵ Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran*, Cambridge New York 2008, s. 58.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.

OSMANLI- İRAN İLİŞKİLERİNİN MEŞRUTİYET SÜRECİNE ETKİSİ

IV. I. MEŞRUTİYET ÖNCESİ İRAN-OSMANLI İLİŞKİLERİNİN REFORMLARA ETKİSİ

IV. I. 1. Kaçar Dönemi Osmanlı İnan İlişkilerinin Temel Saikleri

Avrupa devletlerinin İnan ve Osmanlı'da nüfuz kavgası yaptıkları sırada iki ülkenin meşrutiyet ve diğer alanlarında karşılıklı olarak düşünce ve sosyal hareketleri arasında ortak bir ilişki ve bağ oluşmaya başlamıştı. Kaçar döneminde bu şekilde iki ülke arasındaki kültürel, ticari ve siyasal alanda ilişkiler gelişti. Gelişen bu ilişkiler meşrutiyetle en üst noktaya vardı.

1. *Kültürel ilişkiler*: Bu alandaki ilişkiler iki ülke arasında çatışmaların olduğu günlerde bile ülkeler arasındaki manevi ve kültürel yakınlıktan dolayı sürmüştü. Osmanlı dil ve kültürünün İnan dil ve kültürü ile yakın bir münasebeti bulunması kültürel yakınlığı daha da güçlendirmişti. XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda İnan'da Batılı bilgi ve medeniyet algısının oluşmasında bir merkez ve köprü olarak Osmanlı yolunun kullanıldığı görülmüştür.²⁴⁶Bu köprüyü sağlayan kültürel ilişkiler birkaç şekilde ortaya çıkmıştır:

a. İnanlı öğrenciler İstanbul'da üst düzeyde eğitimlerine devam etmişlerdir. Bu öğrencilerin bir çoğu sonraları İnan'da devlet yönetiminde görev alarak kültürel etkileşimde önemli katkı yapmışlardır.²⁴⁷

b. İstanbul'da yayınlan Farsça gazete ve dergiler, bilgi ve haberleşmenin temel araçları oldular. Başta Ahter olmak üzere bu yayınlarda Osmanlı toplumun siyasal entelektüel ve kültürel birikimiyle ilgili haber ve yorumlar İnan kamuoyuna aktarılmıştır.

²⁴⁶ Muhammed Emin Riyâhî, "Pezuheşî der Gûzâreş-i Sefirân-ı Osmanî der İrân, Sefaretnâme-hâ, Ahvâl-ı Ferâmûş Şode-yi Rûzgârân", *Kucâve*, sy 9, sal-i evvel, s. 39.

²⁴⁷ Rahîm Reîsniyâ, *İnan ve Osmânî der Âsitâne-i karn-ı Bîstom*, Tebriz, İntişarât-ı Setûde, c. I. s. 76.

c. Farsça'nın Osmanlıca'da önemli bir yerinden dolayı birçok Osmanlı devlet adamı ve edebiyatçısı iyi derecede Farsça biliyorlardı. Osmanlı medreselerinde Fars dili öğretimi önemli bir yere sahipti.²⁴⁸ Bu da ister istemez kültürel ilişkilerde ortak bir dil üzerinden de ilişkilerin sürmesini sağladı.

d. Karşılıklı yapılan tercümelemlerle kültürel yakınlık ve ilişkiler önem kazanmıştır.²⁴⁹

e. Osmanlı devleti, Batı medeniyetinin kurum ve düşüncelerinin İran'a intikali konusunda bir köprü vazifesini gördü. Bu yolun işlev kazanmasında şüphesiz İstanbul'da oturan İranlıların büyük payı olmuştur.

2. *Ticari ilişkiler*: İstanbul'da oturan İranlı tüccarların ticari faaliyetleri iki ülke ilişkilerinin gelişmesinde önemli katkı yapmıştır. Bu tüccarlar vasıtasıyla buradan aynı zamanda Avrupa ile İran'a transit ticaret sağlanmıştır.²⁵⁰ Osmanlı Devletinin Rusya ve İngiltere'den sonra en çok ticaret hacmi olan ülke İran idi. Tüccar sınıfının dışında diğer meslek örgütlerinden iş yapmak için İstanbul'a giden İranlılar da vardı.²⁵¹ Bu yönüyle İstanbul, İranlı çalışan guruplar için büyük bir topluluğa ev sahipliği yapıyordu. Kurdukları Encümen-i Sa'âdet gibi dernek ve cemiyetlerle Osmanlı topraklarında sosyal ve kültürel faaliyetlerde bulunuyorlardı.

3. *Siyasî ilişkiler*: İki ülke arasındaki siyasî ilişkiler başlıca şu konular altında toplanabilir:

a. İki ülke arasındaki sınır meseleleri ve bu konudaki ihtilafların çözülmesi yönündeki çalışmalar.

²⁴⁸ Rahîm Reîsniyâ, *a.g.e.*, c. I. s.280.

²⁴⁹ Han Malik Sâsânî, *Yâdbûdhâ-yı sefâret-i İstanbul*, Tahran , Babek, 1354 hş, s. 199.

²⁵⁰ Kanber Ali Ensârî Renânî-Kâsım Kirmânî, *Ticâret der Devre-i Kâcâriye*, Tahran Danişgâh-ı Allame Tabâtabâî, 1380 hş, s. 406.

²⁵¹ Han Malik Sâsânî, *a.g.e.*, s. 94-95.

- b. b. Sınır bölgelerindeki aşiretler arasındaki çatışmalar ve ortaya çıkan sorunlar. c. Her iki taraftaki bu aşiretlerden sığınma talepleriyle ortaya çıkan hukuki sorunlar. d. İranlı hacılar ve seyyahlarla ilgili sıkı denetimlerin kaldırılması yönündeki çalışmalar. e. Ticari konularda ortaya çıkan anlaşmazlıklar.

Şüphesiz Rusya ve İngiltere'nin Osmanlı ve İran arasındaki ikili ilişkilere müdahale ve baskısı da zaman zaman yönlendirici bir fonksiyon görmüştür. Bu iki büyük devlet bölgedeki sorunlara karışarak İran ile Osmanlı ilişkilerinin seyrinde etkin olmuştur. Bunların en açık örneği Erzurum sınır antlaşması ve yine sınırlarla ilgili 1911 Tahran ve 1913 İstanbul protokolü gösterilebilir. Rusya'nın İran'a Osmanlı'ya tavır takınması karşılığında yapılan antlaşmaların birçok maddelerinden feragat edecek kadar tavizkar görünmesi her iki ülke arasında ilişkilerin zaman zaman olumsuz yönde seyrine neden olmuştur. Bu açıdan İngiltere ve Rusya kendi menfaatleri doğrultusunda bu tip müdahale ve baskılara başvurmuştur. Her iki ülke yöneticileri arasındaki mezhep ve meşrep farkı gibi çeşitli konuları ihtilafa dönüştürme politikalarına başvuran İngiltere ve Rusya çoğu kez bunda kısmen başarı kazanmışlardır.²⁵² Bunlara ilaveten İranlıların Osmanlılarla karşı karşıya kaldıkları zamanlarda Batının harp stratejilerine ve silah ve teknik donanımlarına olan ihtiyacı da onları Avrupa'ya yaklaştıran nedenlerden biri olmuştur.²⁵³

IV. 1. 2. Osmanlı'nın İran Meşrutiyetini Hazırlayan İlk Reform Dalgasında Etkileri

Meşrutiyet öncesi yapılan reformlar öncelikle askerî alanda meydan gelmişti. Orduda reformların yapılmasına sevk eden faktörlerin başında Osmanlı

²⁵² Abdülhâdî Hâ'irî, *Nuhustîn Rûyârûyihâ-yı Endîşegirân-ı Îrân bâ-dü rûye-i Temeddün-i Burjuvazi-yi Garb*, Tahran. Emir Kebir, 1367 hş, s. 140.

²⁵³ Abdülhâdî Hâ'irî, *a.g.e.*, s. 145.

devletindeki gibi son dönemlerde savaş meydanlarında alınan yenilgilerin askerî alandaki geriliğin ve teknik yetersizliğin olduğu düşüncesi yer almaktaydı. Bu da aynı süreci yaşayan Osmanlı devletinin askerî alanda yaptığı ıslahatların, İran üzerine doğrudan etki bırakmasının nedeni olmuştur. Bu alandaki ilk reformların yapıldığı Feth Ali Şah (ö. 1834) döneminin Osmanlı'daki ordu yenileşmesinin en yoğun yaşandığı bir dönem olması tesadüf değildir. Dönemin Tebriz valisi Abbas Mîrzâ²⁵⁴ (ö. 1833) 1804-1813 ve 1826-1828 İran-Rus savaşlarında geleneksel kabile savaş stratejileri içindeki silahların daha pratik hareketli toplar karşısında etkisiz kalışını görünce hedefini ordunun teknik ve donanımı açısından yeniden düzenlenmesi meselesine çevirdi. Bu konuda model olarak dikkatini Osmanlı Devletinin III. Selim'le başlattığı ordunun modernleşmesi üzerinde yoğunlaştırdı. Şah'ı, Osmanlı örneğindeki gibi maaşlı ve üniformalı askerlerden meydana gelen düzenli bir ordu kurmaya yönlendirdi. Orduyu Avrupa'daki gibi modern silah ve teçhizatla donattı. Kurduğu bu orduya da tıpkı Osmanlı'daki gibi "Nizam-ı Cedid" adını verdi. Bu yeni ordunun kuruluşuna destek sağlamak üzere Tebriz Şeyhü'l-İslâmından onun İslâm'a uygun bir ordu olduğuna dair bir fetva dahi aldı.²⁵⁵ Bu ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere Tebriz'de bir top fabrikası, tüfek atölyesi, askerî ve teknik dokümanların tercüme edilmesi için bir tercüme bürosu kurdu.

²⁵⁴ Abbas Mîrzâ, Feth Ali Şah'ın büyük oğludur. 26 Ağustos 1789'da Mâzenderan'da Nevâ kasabasında doğdu. 1797'de henüz sekiz yaşında iken büyük amcası Ağa Muhammed Şah'ın Karabağ seferine katıldı. Babası Feth Ali'nin 1798'de Kaçar tahtına geçmesi üzerine, 20 Mart 1799'da saltanat nâibliğine getirildi ve aynı zamanda Azerbaycan valisi oldu. 1804-1813 ve 1826-1828 İran-Rus savaşlarında Azerbaycan valisi olarak önemli rol oynadı. Tebriz'in Ruslar tarafından zaptından sonra siyâsî maharetini göstererek iki taraf arasında Türkmənçay Antlaşması'nın imzalanmasını sağladı. Ardından Yezd'deki isyanı bastırmak ve Kirman ile Fars valileri arasındaki ihtilâfı halletmekle görevlendirildi. Bir süre sonra Horasan valisi oldu, ancak Azerbaycan valiliğini de elinde tuttu. özellikle Azerbaycan'da gerçekleştirmeye çalıştığı Avrupaî tarzdaki ıslahat hareketleriyle şöhret kazandı. Nihayet Hîve ve Afganistan'ın fethi gibi büyük planlarını gerçekleştiremeden, karaciğer rahatsızlığı sebebiyle 1833 yılında kırk dört yaşında Meşhed'de öldü. Mehdi Bamdâd, *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i İran, II. s. 215-222* H. Busse, "Abbas Mîrzâ", *Elr.* c. I. 79-84.

²⁵⁵ Ervand Abrahamian, *Iran : Between Two Revolutions*, s. 53. Hamid Algar, *Religion and State in Iran*, s. 74.

Avrupalı öğretmenlerin nezaretinde düzenli eğitim alan, maaşlı, ordugâhta yaşayan ve üniforma giyen altı bin kişilik yeni birlikleri tüfek ve toplarla techiz etti.²⁵⁶ Abbas Mîrzâ diplomatik alanda Avrupa ülkelerinde Paris ve Londra'da ilk elçilikleri açarak devletin dış ilişkilerini düzene koymaya çalıştı. Ülkenin geleceği için Avrupa'ya eğitilmek üzere ilk öğrenci gönderdi. Yerli üretimi artırmak için bir taraftan tüccar ve esnafa destek verirken diğer taraftan yabancı mallara gümrük ve vergi getirerek yerli üreticiyi korumaktan yana ekonomik politikalar geliştirdi.²⁵⁷

İran Naibu's-Saltanası Abbas Mîrzâ, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa ve Osmanlı Sultanı III. Selim'in hükümetleri XIX. Yüzyıl'ın ikinci yarısına kadar devam etmedi. Her üçünün modernleşme çalışmalarına karşılaştırmalı olarak bakıldığında birbirlerinden doğrudan ya da dolaylı olarak etkilediği görülür. Bunun en açık örneği Abbas Mîrzâ'nın III. Selim'i taklit ederek Nizam-ı Cedid'i İran'da ordunun ıslahı için model almasıydı.

Abbas Mîrzâ'nın başlattığı bu reformlar İran toplumunun üç ana kesimini etkilemiş ve onlarda ilk değişiklikleri başlatmıştı. Bunlar saray, ekonomi ve ordu ve çevresi idi. Abbas Mîrzâ'nın ıslahatları din adamları tarafından yabancılara karşı bir savunma stratejisi olarak kabul ve destek görünce hiçbir dinî muhalefetle karşı karşıya kalmamıştır.²⁵⁸ Ancak bu değişim dalgası Abbas Mîrzâ'nın 1833'te genç yaşta ölmesiyle kesintiye uğramış, kurduğu yeni askerî birlikler dağılmış ve ordu eski geleneksel yapısına dönmüştü. Askerî reformların hedefi olan merkezde güçlü bir ordu kurma çalışmaları yarım kalınca ülkenin silahlı güçlerinin yapısı eskisi gibi merkezde düzenli piyadeler, topçu birlikleri ve taşrada kabile birlikleri şeklinde

²⁵⁶Massoud Kamali, *Revolutionary Iran, Civil Society and State in the Modernization Process*, Ashgate Publishing, Suffolk 1998, s. 67-68.

²⁵⁷ Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, s. 52.

²⁵⁸ Abbas Mîrzâ'nın reformları için geniş bilgi bkz. Reisniyâ, Rahîm, *Îrân ve Osmânî der Âsitân-i Karn-ı Bistom*, Tahran ,1382 hş, Neşr-i Mebnâ, c. II. s. 25-34.

devam etti.²⁵⁹ Bundan sonra önemli değişim Tahran'da 1879 yılında Rusların kontrolünde kurulan ve küçük olmasına rağmen çok iyi donatılmış ve eğitilmiş olan Kazak topçu birliği idi.²⁶⁰

IV. 1. 3. Osmanlı'nın İran'daki İkinci Reform Dalgasına Olan Etkileri

1833'de Abbas Mîrzâ'nın ölümünden sonra reformlar bir müddet duraklama dönemine giren reformlar Nasiruddin şah zamanında Emîr-i Kebîr olarak tanınan Mîrzâ Takî Han'ın²⁶¹ sadrazam olmasıyla yeniden başladı. Emîr-i Kebîr, gerçekten zor durumda ve iyice güçsüzleşmiş bir devlet yönetimi devralmıştı. Ordu dağılmış

²⁵⁹ Shaul Bakhash, *Iran: Monarchy, Bureaucracy, and Reform Under The Qajars, 1858-1896*, London 1978 Ithaca Press, s. 98-100.

²⁶⁰ Reza Raiss Tousei, "The Persian Army, 1880-1907," *Middle Eastern Studies*, vol. XXIV. no. 2. (April, 1988), s. 209.

²⁶¹ 1222 (1807) yılında Irâk-ı Acem'de Ferâhân yakınlarındaki Hezâve'de doğan Emîr-i Kebîr öğrenimini tamamladıktan sonra Mîrzâ Büzürg tarafından kâtiplik görevine getirildi. Mîrzâ Büzürg 1237'de (1822) ölünce yerine geçen oğlu Ebü'l-Kasım zamanında önce Azerbaycan ordusunda askerî kâtip (leşkernüvisi), ardından 1251'de (1835) Azerbaycan ordusunun malî işlerinden sorumlu bulunan müstevfîi nizâmı olarak tayin edildi. Ordudaki bu görevi ona sadrazamlığı sırasında yapacağı malî reformlar için tecrübe kazandırdı. Mîrzâ Takî bu dönemde yaptığı dış seyahatlerle İran'da yapacağı reformlar için geniş bir ufuk sağladı. 1843-1847 yılları arasında "müşîrüddevle" unvanıyla başkanı olduğu bir heyetle birlikte Osmanlı İran sınır ihtilâflarını görüşmek üzere Erzurum'a yaptı. Osmanlı, Rus ve İngiliz temsilcileriyle sürdürülen görüşmeler sonunda İran Osmanlı sınırını tesbit eden 16 Cemâziyelâhir 1263 (1 Haziran 1847) tarihli Erzurum Antlaşması imzalandı. Mîrzâ Takî, Türkiye'de görevli bulunduğu zaman içerisinde Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği Tanzimat ıslahatının sonuçlarını görme fırsatını buldu. Emir Kebir, 1264 (1848) yılında Muhammed Şah'ın vefatı üzerine veliaht tarafından emîr-i nizâmlığa (başkumandanlık) getirildi. Nâsirüddin Mîrzâ tahta çıktıktan sonra onu sadrazam (şahs-ı evvel-i İran) tayin etti ve kendisine "emîr-i kebîr" ve "atabeg-i a'zam" unvanlarını verdi. Mîrzâ Takî Han, Kaçar hânedanına intisap ettikten sonra hızlı bir şekilde yükselmesiyle diğer devlet adamlarının bazısının hasetinie uğramış, bilhassa ekonomik alanda yaptığı reformlarla ciddi muhalefetle karşılaşmıştır. Sonuçta aleyhindeki propagandalar yoğunlaşınca sadâret görevine 20 Muharrem 1268'de (15 Kasım 1851) Nâsirüddin Şah tarafından son verildi. Yaklaşık iki ay sonra gönderildiği Kâşân'a bağlı Fin kasabasında şahın emriyle öldürüldü (17 Rebülevvel 1268 / 10 Ocak 1852). Rıza Kurtuluş, "Mîrzâ Takî Han" *DİA*, c. XXX, s. 168-169. Hayatı ve faaliyetleri için geniş bilgi bkz. Hüseyin Mekki, *Zindeganî Mîrzâ Takî Han Emir-i Kebîr*, 11. bs. [y.y.], İntişarât-ı İran, 1373 hş.; Abbas İkbâl Aştıyanî, *Mîrzâ Takî Han Emir-i Kebîr*, 2. bs. Tahran, Danişgâh-ı Tahran, 1355 hş.; Feridun Âdemiyet, *Emir-i Kebîr ve İran*, 7. bs, Tahran, Şirket-i Sehâmî, 1983/1362 hş.

ve ekonomi çökmüştü. Emîr-i Kebîr, bu problemleri çözmek ve ülkeyi daha iyi bir seviyeye çıkarmak üzere bir dizi ıslah ve yenilik hareketleri başlattı. Buna bürokratik bir zemin hazırlamak üzere kötü gidişten sorumlu gördüğü birçok vali ve yöneticiyi görevinden aldı. Bu yolda önün çıkan en büyük sorun ise zaten bu yöneticilere karşı ülkenin çeşitli yerlerinde önceki iktidarın icraatlarından memnun olmayanların çıkardığı isyan hareketleri oldu.

Emir-i Kebir'in bu ıstılah ve düzenlemeleri yapmasında Osmanlı'nın yeri büyüktür. Bu göreve gelmeden önce Osmanlı'da geçirdiği zaman onun için bu konuda iyi bir hazırlık dönemi idi. Türkçe'yi Tebriz'de ikamet ettiği sırada öğrendiği Emir-i Kebir, 1843-1847 yılları arasında "müşîrüddevle" unvanıyla başkanı olduğu bir heyetle birlikte Osmanlı İran sınır ihtilâflarını görüşmek üzere bulunduğu Erzurum'da Türkçe'sini daha da geliştirmişti. Osmanlı Devlet temsilcileriyle tercüman olmaksızın doğrudan görüşebiliyordu. Erzurum'daki konferansını diplomatik bir düzeyde ve Osmanlı'ya hasımane bir tutum içinde olmadan yürütmeyi başardı.²⁶² O sırada Osmanlı'da Tanzimat uygulamalarını yakında görme fırsatı buldu. Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki ıslahatlarından da haberdar oldu. Tanzimat henüz tam uygulanmamasına rağmen Batı medeniyetinin bir örneğinin Müslüman bir ülkede ilk tecrübesi olması açısından önemli idi.²⁶³ Emir-i Kebir'in Tanzimatın mimarı Mustafa Reşid Paşa'yla yakından tanışıklığı, onun düşünceleriyle de aşina olması demekti.²⁶⁴ Türkçe'yi iyi bildiğinden Erzurum'da iken Katip Çelebi'nin Cihannumâ'sının tercüme edip eklemeler yaparak *Cihannumâ-yi Cedîd* adıyla yayınladı.

²⁶² Erzurum Konferansı ve Emir-i Kebir'in tutumuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Feridun Âdemiyet, *Emir-i Kebir ve İran*, 7. bs, Tahran, Şirket-i Sehâmî, 1983/1362 hş. s. 62-154.

²⁶³ Feridun Ademiyet, *Emîr-i Kebîr ve İrân*, Tahran, Şirket-i Sehami, 1983/1362 hş, s. 158.

²⁶⁴ Feridun Ademiyet, *Emîr-i Kebîr ve İrân*, s. 182.

Emîr-i Kebîr İran'a dönüp sadrazam olduktan sonra politik, sosyal ve ekonomik olmak üzere üç temel alanda reformlar yapmaya çalıştı. Politik reformların ilki devletin otoritesini güçlü tutmanın bir yolu olarak düşündüğü ²⁶⁵güçlü orduyu yeniden düzenleyerek Abbas Mîrzâ'nın başlattığı reformları tamamlamayı düşündü. Zira Emîr-i Kebîr, sadrazamı olarak görev başladığında resmîyette 4 bin olarak gözüken silahlı kuvvetlerin sadece 300 civarında olduğunu gördü. Bunun için güçlü bir ordu yolunda Abbas Mîrzâ'nın yarım bıraktığı askerî reformlara yeniden el attı. Avrupa'dan getirdiği askerî uzmanların yardımıyla düzenli orduyu yeniden faaliyete geçirdi. Yeni silah sanayi ve teknolojisini öğrenmeleri için Avrupa'ya işçi gönderdi.

İktidarın temel çatısı, Şah hanedanı ve ona bağlı diğer aşiret kökenli aileler üzerinde kurulmuştu. Eyaletler ise Şah'a mensup veya ona bağlı ailelerin yönetimine verilerek merkeze bağlılıkları sağlanıyordu. Emir-i Kebir, bu mevcut statükoyu ortadan kaldıran ilk adımı Şah'a bağlı ailelerinden olan Tebriz, Isfahan, Yezd ve Natanz'ın valilerini görevden alarak attı. Daha sonra bürokratların yazışmalarında kullandıkları devlet ve Şah'a bağlı ailelerin kullandığı ünvanları yasakladı. Oysa bir taraftan da kendisine hitab edilirken Batılı tarzda "sir" ünvanının kullanılmasını istiyordu.

Bu dönemde İran bürokrasisinde rasyonel birimlerin fazla olduğu bir yapı yoktu. Bürokrasi geniş bir ataerkil bir temel dayanıyordu. Batı'da eğitim almış kadronun iktidardan hoşnutsuz olduğu Osmanlı'daki gibi İran'da iktidarda görev alan bazı modern bürokratlar, geleneksel güçler karşısında ciddi alternatif bir grup olmadılar.

Emir-i Kebîr bürokratların yolsuzluklarını önlemek için düzenli bir maaş sistemi getirdi. Bürokratik reformları finanse etmek, devlet gelirlerinin artırmak ve

²⁶⁵ Hüseyin Mekkî, *Zindeganî Mîrzâ Takî Han Emir-i Kebir*, 11. bs. [y.y.], İntişârât-ı İran, 1373 hş, s.178.

ulemanın vergi toplamadaki rolünü azaltmak için yeni bir vergi sistemini uygulamaya koydu. Bu vergi sistemi çerçevesinde İran şehirleri arasında ticaretle meşgul olan tüccardan “râhdârî” (yol vergisi) “dervâzbanî” (giriş vergisi) olmak üzere iki çeşit vergi almaya başladıysa da dış ticareti teşvik için ihracat yapanları bu iki vergiden muaf tuttu. Onlara sadece bir kereye mahsus olmak üzere %4 lük bir tarife uyguladı.²⁶⁶ Ancak Emîr-i Kebîr, bu sistemi yerli yabancı ayırt etmeden uygulandığı için yabancı tüccarlara bir avantaj sağlamıştı. Bunun gören Emir Kebîr, yerli tüccarın bu mağduriyetini gidermek üzere yabancılara hem rahdari hem de dervazbani vergilerini ödeme zorunluluğu getirdi.²⁶⁷

Emîr-i Kebîr’in bütün bu reformlarındaki temel amacı devlet otoritesini güçlendirmek, iç ve dış güç merkezlerinin sosyal, ekonomik ve politik faaliyetleri üzerinde etkili kontrol sağlamaktı. Devlet otoritesine din adamlarının ortak olduğu en önemli alanlarından bir olan yargıda dinî otoritenin avantajını gidermek için yeni değişikliklere gitti. Bunun için şerî mahkemelere karşı devletin kontrolünde olan *Dîvânihâne* adlı yargı kurumunu kurdu.²⁶⁸ Tahran Cuma imamlarına karşı duyduğu güvensizlik yüzünden onların yargılama yetkisini ellerinden aldı. Hatta bir ara başkentte şerî mahkemeler yerine yargı yetkisini kendisi üzerine almayı bile düşündü. Emîr-i Kebîr’in iktidarda kaldığı kısa sürede dîvânihâne, şerî mahkemelerden daha önemli hale geldi. Bütün davalar ilk önce Divanhane’ye götürülmeye, şayet mesele tamamen dinî bir mesele ise o zaman şerî mahkemeye aktarılmaya başlandı.²⁶⁹ Yargıdaki bu ikilik dinî otoriteyi iyice rahatsız etmişti.

²⁶⁶ Feridun Âdemiyet, *Emir-i Kebîr ve İran*, s. 271.

²⁶⁷ Masoud Kamali, a.g.e., s. 73.

²⁶⁸ Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906. the Role of the Ulama in the Qajar Period*, Berkeley, University of California Press, 1969, s. 131.

²⁶⁹ Masoud Kamali, a.g.e., s. 72.

Emîr-i Kebîr'in yeni uygulamaları arasında posta hizmetlerinin Batılı tarzda yeniden düzenlenmesi, ipek üretimi için yeni tekniklerle tesisler kurulması, yolların düzeltilerek ulaşım için kullanılabilir hale getirilmesi, sağlık alanındaki yenilikler yapılması ve *Destgâh-ı Mütercimân-ı Devletî* (1851) adlı bir tercüme dairesi oluşturulması gibi uygulamalar yer almıştır.²⁷⁰

Emîr-i Kebîr'in gerçekleştirdiği sosyal reformların en göze çarpanı eğitim reformu idi. 1852 yılında Tahran'da kurduğu *Dâru'l-Fünûn* Batılı eğitim sisteminin İran'a yansıyan ilk reform teşebbüsüydü. Okulda önceleri genelde çevirmenler aracılığıyla Avrupalı hocalar tarafından verilen dersler²⁷¹ daha sonra yerli hocalarla yapıldı. Emir Kebîr, bu okul için Osmanlı'daki Mekteb-i Ulûmu-i Harbiye'yi model almıştı. Zaten *Daru'l-fünûn* adını alması da Osmanlı'daki benzeri taklitten dolayı idi. Bu okul müfredatının gösterdiği gibi askerî bir eğitim kurumu olarak hizmet vermek üzere tasarlanmıştı. İstanbul'da bulunduğu dönemde Osmanlı'daki konuyla ilgili tartışma ve gelişmelere şahit olan Emîr-i Kebîr, İran'da bu okulun benzerinin nasıl ve ne şekilde yapılması üzerinde epeyce düşünmüştü. Müfredat tamamıyla ulemanın kontrolü dışında olması okula bir seküler özellik kazandırmıştı. Okulun kütüphanesi Farsça'nın dışında Avrupa dillerinde yazılmış çok zengin bir edebiyat eserlerini bünyesinde toplamıştı. *Dâru'l-fünûn*'dan mezun olanlar İran'a Batı kültürünü ve yeni bilimlerini tanıtmada katkıları olduğu gibi, bazı bilimsel kitapları da Farsça'ya çevirdiler. Bu kitaplarla İran'da yeni düşünce tarzının yerleşmesi süreci başlamış oldu.²⁷² *Daru'l-Fünûn*, Paris'e gönderilen okulun bazı

²⁷⁰ Feridun Âdemiyet, *Emir-i Kebîr ve İran*, s. 385.

²⁷¹ Nikki R. Keddie, *Roots of Revolution an Interpretive History of Modern Iran*, London, Yale University, 1981, s. 53.

²⁷² Muhammed İstilami, *Bugünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme*, çev. Mehmet Kanar, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981, s. 29.

öğrencilerinin Malkom Han'ın Freemason örgütüyle ilişkilerinin olduğu tespit edinceye kadar Nasiruddin Şah'ın özel ilgisini çekmeye devam etti.²⁷³

Benzer bir okul da 1858'de Tebriz'de açılmıştı. Askerî eğitim yönü ağırlıklı olan Daru'l-fünûn-ı Tebriz'in müfredatı Tahran'daki benzerine göre yapıldı. Burada hocaların çoğu Tahran'daki okulun mezunlarıydı. Daha sonra bu okul Medrese-i Muzaferiyye ya da kısaca Muzafferî olarak adlandırıldı.²⁷⁴ Şah'ın Osmanlı'daki 1876 I. Meşrutiyet sürecinin benzerinin de İran'da yaşayacağı korkusu, onun reformlara olan ilgisini azalttı ve reformlara desteğini çekti. Ancak bu okullardan mezun olanlar düşüncelerini İran'nın toplumsal ve siyasal yaşamına yansıtmaya devam etmişlerdir. Böylece bu eğitim kurumları toplumsal, siyasal ve ekonomik alanda ortaya çıkan memnuniyetsizlikleri giderilmesinde düşünce merkezi hale geldiler.²⁷⁵ İran'da 1870'lerde Darülfunun tek modern okul olduğu için eğitimin geneli ulemanın kontrolünde geleneksel eğitim sistemi hâkimdi.

İran'da modern okulların etkisiyle devletin ve toplumun üst kesiminde çocuklarını daha iyi eğitim görmesi için Avrupa'ya gönderme fikrini doğurdu. Bu amaçla yurt dışına gönderilen öğrenci sayısı 1845-1848'de beş, 1849'da altı, 1856-1857'de üç iken 1858-1859 arasında 42 ye kadar çıkmıştı. 1849'da İpekçilik öğrenmek üzere İstanbul'a iki öğrenci gönderilmişti. İranlı öğrencilerin yüksek eğitimi tamamlamak üzere İstanbul'daki okullara gelen öğrencilerin reform ve ıslahat düşüncesi kazanmaların büyük payı olmuştur. Bu konuda Hacı Muhammed Ali, seyahatnamesinde İstanbul'a bu öğrenci gelişinin Sultanın isteğiyle başladığını

²⁷³ Rahîm Reisniyâ, *a.g.e.*, II.s.36-38. Maryam Ekhtiar, "Nasir al-Din Shah and the Dar al-Funun: The Evolution of an Institution", *Iranian Studies*, Vol: 34, No: 1-4 (2001), s. 153- 163; J. Gurney- N. Nevvabi, "Dar al-Fonun", *Elr.* c. IV (1988), s. 662- 668.

²⁷⁴ Rahîm Reisniyâ, *a.g.e.*, c. II. s. 38-41.

²⁷⁵ Rebecca Joubin Aghazadeh, *Science, rationalism and Positivism As The Basis of Secularism and The Disestablishment of Islam: A Comparative Study of Turkey and Iran*, Master of arts The American University Faculty of The School of International Service Washington 1993, s. 157.

ve Şah'ın da bu istek üzerine İstanbul'a öğrenci gönderdiğini söyler.²⁷⁶ Bu konuda İstanbul'da çıkan Farsça Ahter gazetesinde şu haber yer alır:

Aliyye-i Hazret-i Akdes Şehinşah-ı İslamiyûn Penah'ın (Abdülhamid) istek ve irade-i seniyesi ile Tahran'da Harbiye mektebinde eğitim görmekte olan dört öğrenci savaş sanatları ilgili eğitimleri tamamlamak üzere Daru'l-Hilafet-i Aliyye'ye davet edildiler. Çağrılanlardan Tahran'daki okuldan Abbas Kulî Hân ve Muhibalî Han geçen yıl eğitimleri bitirip subay olmuşlardı. Sultan'ın irade-i seniyesi üzerine onlar da İstanbul'daki erkanı harbiye gelmişler.ve yüksek eğitimlerini başlamışlardı. Ancak Muhibali Han eğitimini tamamlamadan Tahran'a geri döndü. Abbas Kulî Han ise eğitimine devam ederek iki yıl sonunda eğitimini tamamlamıştır. Okulun diğer iki İranlı öğrenci ise Mîrzâ Abdülhamid han ve Ca'fer Kulî Han idi.²⁷⁷

Aynı dönem Osmanlı'daki eğitim sürecine baktığımızda farklı bir gelişmenin olduğu görülür. Osmanlı'da yurt dışına gönderilen ilk öğrenci heyeti için 1827 tarihi verilir. Bu öğrenciler Hüsrev Paşa'nın mahiyetinde eğitim görmüş dört köle erkekti.²⁷⁸ Birinci meşrutiyetten sonra bilim ve rasyonel düşüncenin etkinleşmesi modern okullaşma sürecini hızlandırmıştı. Kısa süren meşrutiyet deneyiminden sonra bile bu alandaki reformlar hiçbir zaman kesintiye uğramamıştı. Eğitim kurumları bütün ülkeye yayılırken kalite de yükseltilmiş ve müfredat modern konuları kapsayacak şekilde genişletilerek devletin bu tür eğitime desteği sürdürülmüştü. Eğitimde fırsat eşitliğini sağlamak üzere fakir öğrencilere tahsis edilen burslar ve taşradan gelenler için açılan yatılı okullar bu desteğin açık

²⁷⁶ Hacı Muhammed Ali Pirzade, *Sefername-i Hacı Pirzade, trc. Hafız Ferman Fermaiân*. Tahran : Danişgah-ı Tahran, 1343 hş/1965, c. II. s .112.

²⁷⁷ *Ahter*, Sayı 29 (29 Şaban 1309/ 30 Mart 1892), s.18'den nakleden Rahîm Reisniyâ, *a.g.e.*, II. s.81.

²⁷⁸ Roderic H. Davison, c. I, s. 60.

işaretidir.²⁷⁹ Bu kısa bakış bile Osmanlı'nın siyasî olaylara rağmen eğitim alanındaki modernleştirmeyi sürdürebilmesine karşılık, benzer süreçleri yaşayan İran'ın eğitimdeki reform ve gelişmelerin sık sık kesintiye uğramasını engelleyemediğini göstermektedir. Osmanlı'nın eğitim alanındaki hamleleri siyasî kaygılardan dolayı herhangi bir duraklama yaşamamıştır. Oysa Şah başta eğitim olmak üzere reformlara çoğu kez siyasî sebeplerden dolayı destek vermemiş ve reformların kesintiye uğramasına neden olmuştur.

Meşrutiyete giden yolda reformlara devam eden bir başka devlet adamı, 1870'de Adalet Bakanı olduktan sonra yargı sistemini düzeltmek için çalışan Mîrzâ Hüseyin Han Sipehsâlâr'dır (1882-1881)²⁸⁰. Hüseyin Han'ın yargı alanında yapmaya çalıştığı reformlar, diğer alanlardaki reformlara göre Osmanlı modeline daha uygun bir seyir göstermiştir. Zira Mîrzâ Hüseyin Han Sipehsâlâr'ın görüş ve düşünceleri daha çok Osmanlı başkentinde kaldığı 11 yıl boyunca olgunlaşmıştı.²⁸¹ Tanzimat (1839) ve Islahat Fermanı'nın (1856) yürürlüğe girdiği ve Osmanlı devletinin yoğun değişim yaşadığı bir dönemde (1858-1870) İstanbul'da elçilik görevi yapan Sipehsâlâr, Sultan Abdülaziz döneminde canlı bir fikri tartışma ve kurumlaşma isteğinin sonucu olarak gerçekleşen ıslahatlardan oldukça etkilenmişti.

²⁷⁹Mustafa Ergün, <http://www.egitim.aku.edu.tr/ergun1.htm> (Erişim tarihi 30 Aralık. 2008)

²⁸⁰ Devlet memuru bir aileden gelen Müşiru'd-devle Mîrzâ Hüseyin Han, Paris'te eğitim amacıyla üç yıl kaldıktan sonra Bombay ve Tiflis konsolosluklarının ardından 1858-1870 arasında İran'ın İstanbul büyükelçiliğini üstlendi. İstanbul'da kaldığı dönem onda derin etkiler bıraktı. 1870 Aralıkta harbiye nazırı, 1871'de ve sadrazam oldu. Üç yıl kaldığı bu görevinden sonra Nasreddin Şah'ın ilk Avrupa gezisine eşlik etti. 1872'de İngiliz Reuter'e verdiği kapsamlı imtiyazlara öncülük ettiği ve yapılan reformlarla ülkeyi Hıristiyanlaştıracağı yönündeki iç ve dış çevrelerin propagandası sonucu görevden uzaklaştırıldı. Daha sonra Adalet ve Harbiye Bakanlığı yaptı. 1881 yılında vefat etti. Ayrıca bak. Bamdad, Mehdi, *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i İran der Karn-ı 12,13,14 Hicri*, I. s. 406-426. Han Melik Sasanî, *Yâdbûdhâ-yı Sefâret-i İstanbul*, s. 240-245. Feridun Âdemiyet, *İdeoloji-yi Nehzat-i Meşrûtiyet-i İran*, Tahran 1972, s. 104-9. Mehdi Ferhânî Münferid, "İslâhât-ı Mîrzâ Hüseyin Han Sipehsâlâr Kazvînî ve Dürûye-i Temeddün-i Burjuvazi-yi Garb", *Gencine-i Esnâd*, Tahran Sâzmân-ı Esnâd-ı Milli-yi İrân, 1376 hş, sy. 23-24, s.70-91.

²⁸¹ Feridun Âdemiyet, *Endişehâ-yi Terakkî ve Hükümet-i Kanûn, Asr-ı Sipehsâlâr*, Tahran 1351 hş., Havâzrmî, s.156-157. Reisniyâ, Rahîm, *a.g.e.*, c. II. s. 49-52.

Dönemin ünlü simaları Ali ve Fuad Paşalarla tanışıp birçok kez görüştüğünden sonra Yeni Osmanlılar ile de yakın ilişkiler kurmuş ve onların yayın faaliyetleri ve fikirlerine aşina olmuştu. İran'a gönderdiği raporlarda Osmanlı'daki değişim hakkında bilgi vererek Nasirüddin Şah'tan İran yargısında da benzer bir ıslahat çalışması yapılmasını istemişti. Bu raporlarda 1856 Hatt-ı Humayunu'nda dile getirilen gayrimüslimlerin devlet dairelerinde görev alması, Meclis-i Şura'nın açılması, Mekteb-i Sultani'nin (Galatasaray) kurulması, İskenderun ve Basra arasındaki demiryolu projesi gibi gelişmelerden övgüyle bahsetmiştir. Sipehsalar, bu gelişmelerin çoğunun büyük devletlerin Osmanlı devletine yaptıkları baskı sonucunda gerçekleşebildiğini düşünüyordu. Gönderdiği raporlar, Osmanlı'da Tanzimat dönemiyle başlayan reform ve ıslahat çalışmalarının etkisinde kaldığını ve benzer reformların kendi ülkesinde de yapılması için şahı bilgilendirdiğini göstermektedir. Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki, Osmanlı ülkesinde uzun süre ikameti Sipehsalar'ın ıslahat ve modernleşme düşüncelerine doğrudan etki etmişti.²⁸² Nitekim İran'a döndüğünde uygulamaya koyduğu ıslahat programında Osmanlı etkileri açıkça görülmektedir. Sadrazam olduğu 1871 yılından itibaren, Osmanlı'daki Meclis-i Vâlâ' kurumuna benzer şekilde bakanlar, elçiler ve üst düzey devlet adamlarının oluşturduğu on altı kişilik Dâru'ş-Şura-yı Kübra'yı kurarak devlet işlerinin müzakere edildiği bir nevi danışma meclisi oluşturmuştu. Ardından bir yıl sonra bakanlık sayısını dokuzaya çıkararak, İran'da ilk Batılı manada kabine sistemi olan Meclis-i Derber-i Azam'ı kurdu. 1876'da Osmanlı'da I. Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra Osmanlı anayasasının ısrarla Farsçaya çevrilip İran gazetelerinde yayınlanmasını istedi.²⁸³ Bu tip reformların diğer

²⁸² Feridun Âdemiyet, *Fikr-i Azadî ve Mukaddime-i Nehzat-i Meşrûtiyet-i İran*, Tahran 1340 hş, s. 58.

²⁸³ Feridun Âdemiyet, *Fikr-i Azadî ve Mukaddime-i Nehzat-i Meşrûtiyet-i İran*, s.79. Saul Bakhash, *Iran: Monarchy, Bureaucracy and Reform Under the Qajars: 1858-1896*, London 1978, Ithaca Press, s. 152. Sipehsalar'ın Osmanlı ıslahatlarıyla bağlantısı için bkz. Reisniyâ, Rahîm, *a.g.e.*, c. II. s. 60-71.

lkelerdeki sonuçlarını yakından görmesi için Nasirüddin Şah'ı Avrupa seyahati yapmaya teşvik eden Sipehsalar, Tahran'da yaptırdığı Sipehsalar Camii'ne İstanbul camilerindeki kubbelere benzer kubbeler koydurarak geleneksel İran mimarisine Osmanlı motifleri eklemekten kaçınmamıştır. Bu mimari tercihi bile kültürel anlamda ne kadar Osmanlı etkisinde kaldığını göstermektedir.²⁸⁴

Mîrzâ Hüseyin Han'ın yargı reformu yönündeki çalışmaları, dinî liderler ve eyalet valilerinin kontrolündeki yargı sistemi mensupları tarafından engellenmeye çalışıldı. Bu muhalefet ve karşı çıkmalara rağmen İran toplumunun sosyal ve siyasi yapısında kısmî bir değişimin başladığı açıktır. Bu reformlarla İran siyasi rejimini meşrutiyete dönüŐtürecekle kültürel zeminin temelleri atılmıştır. Başta bu değişime karşı çıkan muhafazakâr din adamlarının çoğu reformların etkisiyle bir müddet sonra ister istemez değişim çemberine dâhil olmuşlar ve meşrutiyet arifesinde anayasasal bir düzeni isteyecek kadar hukuki reformları benimsemişlerdir. Bu muhafazakâr din adamlarının arasından söz konusu reformların yapılmasını İslâm medeniyetinin devam edebilmesinin temel şartı olarak görenler bile çıkmıştır. Bu çizginin oluşması sürecinde Şii din adamlarının, iletişim kurdukları İstanbul ulehasının söz konusu değişimin gerekli olduğuyula ilgili düşüncelerini paylaştıkları rahatlıkla söylenebilir. Osmanlı hâkimiyetindeki Irak'ta Atabet ulehasından Muhammed İsmail Mahlâtî'nin 1326 /1908 başında yazdığı *el-L'âliyi'l- Merbûte fi Vucûbi'l-Meşrûte* adlı risalesinde bu durum açıkça anlatılmaktadır:

Bu günlerde İstanbul'dan Necef'e bir mektup ulaştı. Mektupta Osmanlı devletinin Şeyhulislâm'ının bir sözü zikr edilmiştir ki, bu söz altın mürekkeple yazılmalı ve bütün İslâm ülkelerine dağıtılmalıdır: Eğer bugün adalet ve hakkı yayma ve zulmü kaldırmada, İslâm din'i gibi gerçek İslâm medeniyetini de İslâm ülkelerinde uygulamaz isek, Batı tarafından beşerî

²⁸⁴ Feridun Âdemiyet, *Fikr-i Azadî*, s. 62,63. Hân Melik Sâsânî, *Siyâsetgirân-ı Devre-i Kâcâr*, Tahran 1352 hş, s. 78.

medeniyet adıyla ayağa kalmış büyük sel bütün İslâm ülkelerini mahv ve yok edecektir.”²⁸⁵

Bu sözleriyle İranlı din adamları, yapılması gereken sistem değişikliği konusunda benzer endişeleri taşıyan Osmanlı ulemasına güven duyduklarını ve onların kaygılarına ortak olduklarını ifade etmişlerdir.

²⁸⁵ Risalenin yer aldığı eser Gulam Hüseyin Zergeri Nejad, *Resâil-i Meşrûtiyet*, s. 532.

IV. 2. OSMANLI'NIN İRAN MEŞRUTİYET DÜŞÜNCESİNE KATKISI

IV. 2. 1. Meşrutiyet Sisteminin Meşrulaştırılmasında Osmanlı'nın Etkisi

Şüphesiz Osmanlı ile İran arasında kültürel ilişkiler yoluyla meydana gelen etkileşim meşrutiyet tartışmalarını da etkileyecek kadar güçlüdür. Nadir Şah zamanından itibaren özellikle dinî alanda âlimlerin gayretleriyle başlayan iki mezhep arasındaki tekarrub (yakınlaşma) veya diyalog çalışmaları bu olumlu ilişkilerin bir tezahürüdür. XVIII. Yüzyıl'ın ilk yarısında Nadir Şah, İran'ı geleneksel devletin ideolojik temeli olan Caferî Şiîliğinin katı görüşlerinin bir temsilcisi olmaktan kurtarmış ve Sünnilerle iletişim kurarak geleneksel Şiinin yapısına aykırı bir politika izlemiştir. Ancak geleneksel çevrelere ters düşmesine rağmen bu politikalarından vaz geçmemiş, iki mezhebin din adamları arasında başlattığı diyalogu sürdürmüş ve Caferiliği Sünniler nezdinde beşinci mezhep olarak kabul ettirmeye çaba sarf etmiştir.²⁸⁶ Bu yakınlaşma Sünni ve Şiî âlimlerin daha sonra birbirleriyle daha sık görüşmesinin ve aralarındaki ihtilafların görüşmeler yoluyla çözülmesinin yollarını açarken, diğer alanlarda da iki toplum arasında iletişim kurulmasına vesile olmuştur. Bunun yanında XIX. Yüzyıl'da Osmanlı Devletinin başlattığı Irak'ta *Atebât-ı Aliyye*'deki²⁸⁷ Şiî ulemayı kendilerine

²⁸⁶ Bu konuda Sünnî ve Şiî âlimlerinin tartışmaları ve alınan kararları, Nadir Şah'ın hakem olmasını istediği Bağdatlı Abdullah, küçük bir risalede anlatmıştır. bkz. "Sünnî -Şiî İttifakına Doğru", trc. Mustafa Çağrı, *Nesil Dergisi*, (1979), III/10, 33-48. Ali Djafar Pour, *Nadir şah Döneminde Osmanlı-İran Münasebetleri*, İÜ Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1977.

²⁸⁷ Irak'ta, Şiîler'ce mukaddes sayılan bazı ziyaret yerlerine verilen isimdir. Atebât, "eşik" anlamına gelen atebenin çoğuludur. Daha çok "atebât-ı mukaddese" ve "atebât-ı âliye" diye bilinen bu yerler Necef, Kerbelâ, Kâzımiyye ve Sâmerrâ'da bulunmaktadır. Necef'te Hz. Ali'nin defnedildiğine inanılan yer, Şiîler tarafından ilk mukaddes mekân olarak kabul edilmektedir. İddialara göre bu kabir Emevîler devrinde gizli tutulmuş, III. (IX.) yüzyılın sonunda Hamdânîler'in Musul valisi Ebü'l-Heycâ tarafından kubbeli bir türbe olarak yaptırılmıştır. Daha sonra Büveyhî hükümdarı Adudüdevle (ö. 372/983) bu ilk yapıyı tamir ettirmiş ve genişletmiştir. Bkz. Avni İlhan, "Atebât", *DİA*. c. IV. s. 49-50.

çekme ve onların sempatisini kazanma politikası da bu diyalog alanını genişletmiştir. Osmanlı hükümeti, İran hükümetiyle olan ilişkilerinde herhangi bir aksaklık yaşadığında gerek kendi Şii tebaası ile, gerekse İran tebaası olsun nüfuzlu Şîî müçtehitleriyle iletişim kurmuş ve onları yanına çekmeye çalışmıştır. Nitekim Osmanlı'nın bu politikaları zaman zaman önemli sonuçlar vermiştir. Mesela Muharrem ayı anma törenlerinde Şii din adamları İran Şahı'nın yanında II. Abdülhamid için de hayır duaları etmiştir.²⁸⁸

Bu açıdan bakılırsa hiç kuşkusuz Şii ve Sünni ulemanın ilişkileri, İran'daki meşrutiyet sistemiyle ilgili tartışmaların fikrî temeli olan Osmanlı tecrübesinin aktarılmasında önemli bir köprü işlevi görmüştür. Her ne kadar iki ülkenin çoğunluklarının farklı mezheblere mensubiyeti söz konusu ise de, bu farklılık iki toplum önderlerinin ortak bir düşünce alanında birleşmelerini ve benzeşmelerini engellememiştir.

İlk meşrutiyet tecrübesini 1876 yılında yaşayan Osmanlı devleti, bir İslâm ülkesi olarak çağdaşı devlet ve imparatorluklara göre farklı ve İslam geleneğine uygun bir sistem uygulamış, bu da İranlılara Osmanlı örneğini daha cazip hale getirmiştir. Zira İngiltere ve Fransa anayasal sistem uygulamalarında özgürlük ve diğer birçok hakkı sadece kendi ülkesindeki vatandaşları için hak görürlerken, sömürgeleştirdikleri ülke halklarına böyle hakları kullanmaya fırsat vermemişlerdir. Oysa çok uluslu bir devlet yapısıyla meşrutiyet sistemini uygulayan Osmanlı, Batılılardan tamamen farklı olarak tebaasındaki bütün milletlere aynı hakları eşit olarak vermişti.²⁸⁹ Kısa sürmüş olsa bile bu farklı meşrutiyet uygulaması İranlılar için Osmanlı devletini kabul edilebilir bir örnek haline getirmişti. Zira İran'ın

²⁸⁸ Cezmi Eraslan “İslâm Birliği Siyaseti Çerçevesinde II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında Osmanlı-İran Münasebetleri”, *Prof.Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1991, s. 229-230.

²⁸⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler 1876-1938 : Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi 1876-1918*, İstanbul 2001, c. I. s. 10.

toplumsal yapısı da Osmanlı'ya benzer şekilde birçok farklı etnik ve dinî topluluklardan oluşmuştu. Bu açıdan İran meşrutiyetinin fikrî temellerini Osmanlı'da aramak ve bu konudaki etkileşimin diğer unsurlara göre fazla olduğunu söylemek oldukça gerçekçi bir yaklaşımdır.

Osmanlı'da meşrutiyet tartışmalarını konu edinen ilk örneklerden biri, 1876 yılının ikinci yarısında muhtemelen bir din adamı olan Esad Efendi'nin yazdığı "Hükümet-i Meşruta" adlı risaledir. Esad Efendi meşrutî hükümeti "Kaffe-i muamelatı şer'î bir kanunla mukayyet olan hükümettir" şeklinde tarif etmiştir. "Hükümet-i mutlak" karşıtı olarak zikrettiği meşrutiyet hükümetinin özelliğini de "Memurînin kâffesi muayyen olan kanun dairesinde hareket ederler. O halde idarenin intizamı şahıs ile tebeddül etmez" şeklinde açıklanmıştır.²⁹⁰ Risalede Meşrutiyet sisteminin kanun şartına bağlı siyasi bir yapılanma olduğu vurgusu öne çıkarılmıştır.²⁹¹

Osmanlı siyasî sisteminin ağırlıklı bir şekilde referans kaynağı olan İslâm dininin İran'da da meşrutiyetin kabulünü sağlayacak önemli meşrutiyet dayanaklarının biri olması, iki ülkedeki tartışmaların benzer kulvarlarda gerçekleşmesinin temel etkeni olmuştur. Bu yüzden meşrutiyeti savunan İranlı aydın ve düşünürler Osmanlı'daki gibi Batının yeni siyasî kavramlarını dinî referanslarla legalleştirmek ihtiyacını duymuşlardır. Bunun için de yeni kavramların dinî terimlerle veya dine uygun kelimelerle karşılanmasına ihtiyaç duymuşlardır. Osmanlı'da Batılı düşünceleri ilk savunan topluluk Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensuplarıdır. Bu cemiyet yanlısı gazete ve dergilerde söz konusu siyasî kavramların dinî delillerle eşleştirilerek sıkça kullanıldığı görülür. Zaten Esad

²⁹⁰ Nakleden Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e* c. I. s. 60.

²⁹¹ Osmanlı'daki ilk meşrutiyet tartışmaları hakkında daha geniş bilgi için bkz Yusuf Tekin *Osmanlı Devleti'nde Siyasal Sistemin Meşruluğu Sorunu Çerçevesinde Birinci Meşrutiyetin Tartışılması*, Ankara Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Efendi'nin Hükümet-i Meşrûta adlı risalesi de bu çabaların bir ürünüdür. II. Abdülhamid tahta çıktığında yayınlanan Hatt-ı Hümayun'dan sonra Kanun-i Esasi (anayasa) ve usul-i meşveret tartışmaları yoğunlaşmış, bu tartışmalar sonucunda bunlara taraf olanlar ile karşı olanlar daha net olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Meşrutiyete muhalif (hilafgiran) ve taraftar (tarafgiran) iki grubun ortaya çıktığını ve bu bölünmenin halka da yansıdığını söyleyen Ahmet Mithat'a göre, bu iki grup da kendi aralarında ikiye bölünmüş durumdaydı. “Hilafgirân” grubu, Kanun-i Esasi'nin muhalif-i şeriat bir bidat olduğunu düşünenler ile şerîata aykırı olmadığını düşünmekle beraber siyaseten "muzır" (zararlı) bir şey olduğuna kani olanlar olmak üzere iki alt gruba; “Tarafigirân” grubu ise, bu tür bir anayasanın devlet tarafından verilmek suretiyle değil de halk tarafından alınmak suretiyle uygun ve gerekli olduğunu düşünenler ile bunu gerekli görmeyip padişahın bir lütfu olarak verilmesinin de yeterli olacağını kabul edenler olmak üzere iki alt gruba daha ayrılmıştı.²⁹² Meşrutiyet taraftarlarının tartışmalarında bu kelimenin dinî meşruiyetine olan vurgu daha öne çıkarılmıştır.

İbnü'l-Emin Mahmut Kemal'in *Beyanü'l-Hak* dergisindeki “İdare-i Meşrûte” adlı makalesinde bu yaklaşım açıkça görülür:

Bu yüce amacın oluşması, zelîlâne isteklerle mümkün değildir. Hürriyetin doğurucusu olan iyi ahlâk, sonuçlandıracağı mertçe girişimlere muhtaçtır. Ahlak güzelliği, hayatın gıdası gibidir. Hiçbir fert, hiçbir millet gıdasız yaşayamaz. Bizim varlığımızın mayası, ahlâkın özü olan dînimizdir. Dînden uzaklaşmamız, yaşamaktan uzaklaşmamızı gerektirir. Hürriyet de bize ancak dîn sayesinde yüz verir. Çünkü gerçek hürriyet İslâmiyet'ten ibarettir. Bunun

²⁹² Ahmet Mithat'tan nakleden ve bu konuda Osmanlı'daki diğer tartışmalar için bkz. Yusuf Tekin “Osmanlı'da Demokrasi Tartışmalarının Miladı Olarak Meşrutiyet Öncesi Tartışma Platformu”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi* (2000), LV. sy. 3, s. 145-173.

için dînin emrettiği Meşrûtiyet idaresinin varlığını sürdürmesi, dînin emirlerine tamamen uymak şartlarına bağlıdır.²⁹³

Mustafa Sabri Efendi ise, *Beyânü'l-Hak* dergisinin ilk sayısında Meşrûtiyet yönetimi ve yeni yöneticileri ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır:

Meşrûtiyet yönetiminin temsilcileri bulunan gayretli ve hamiyetli kişilere biz, yedek güç olacağız. İslâm dînini, hürriyet ve eşitliğe engel zannetmek gibi bâtil bir düşünceye kapılarak bu nimeti, bu doğuştan verileni bize çok görmek insafsızlığında bulunanlar, ırk ve mezhep ayrımcılığı etmiş olurlar.²⁹⁴

Osmanlı'da bu konuda tartışmaya giren bir isim de Namık Kemal'dir. Bu değişimci Osmanlı aydını, konuyla ilgili olarak bir yazısında şunları ifade etmiştir:

Gülhane Hattı bazılarının zannı gibi Devlet-i Aliyye için bir şartname-i esasî değildir. Yalnız şartname-i hakikimiz olan şer'i-i şerîfin bazı kavaidinî teyit ile beraber Avrupa'nın fikrine muvafık birkaç tedbiri idare-yi müeyyit bir beyannameden ibarettir. Gülhane Hattı eğer mukaddimesinde tesis-i müddeâ ettiği ahkâm-ı külliye-i şer'iyeyi yalnız emniyet-i can ve mal ve namus ile tefsir eylediği hürriyet-i şahsiyeye hasretmeyerek, hürriyet-i efkar ve hakimiyet-i ahali ve usul-i meşveret gibi birçok esası dahi kamilen ilan etmiş olsaydı, o vakit hilafet-i İslâmiyye için bir şartname-i esasî hükmünü alabilirdi.²⁹⁵

Namık Kemal'in bu ifadelerinde açıkça şart kelimesini kullanması, meşrutiyet sistemi ile bu kelime arasında bir bağ kurduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Arapça "şart" kelimesini anayasa anlamında kullandığı gibi, aynı kelimedenden türetilmiş olan meşrute kelimesini de bu anlamda kullanmıştır. Çünkü her iki

²⁹³ Nakleden Ramazan Boyacıoğlu, "II.Meşrûtiyet döneminde *Beyânü l-Hak* dergisindeki Bazı Görüş ve Düşünceler Üzerine", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 1999, III. sy. 1, s. 33.

²⁹⁴ Nakleden Ramazan Boyacıoğlu, *a.g.e.*, s. 34.

²⁹⁵ İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat, Yüzüncü Yıl Münasebetiyle*, Ankara, Maarif Vekaleti 1940, s. 844-845.

anlamda hükümete iktidar gücünü kullanmada şart ve sınırlar getirilmiştir. Osmanlı Meşrutiyet anayasasını hazırlayanlardan Mithat Paşa'nın deyimiyle "Anayasal rejim belirli müesseseler kurmak, padişaha yetkilerini bildirmek, bu yetkileri sınırlamak, sorumsuz olmadığını tespit etmek yani değişen padişahlar karşısında değişmeyen bir takım kurallar olduğunu ortaya koymaktır"²⁹⁶.

Görüldüğü gibi, İran'dan önce Osmanlı din adamları ve aydınları da bu konudaki tartışmalarda dinî referansları öne çıkarmayı bir zorunluluk olarak kabul etmişlerdi. Bu açıdan dinî meşruiyet, Osmanlı meşrutiyet taraftarları kadar İranlı meşrutiyetçilerce de olmazsa olmaz bir ilke kabul ediliyordu. Meşrutiyete karşı çıkanlar bile bu sistemin meşruiyeti olmadığı yönündeki kanatlerini yine dine dayandırarak ortaya koyma ihtiyacı hissediyordu. Bu nedenle tartışmalar her iki yönde de dine yapılan referanslarla ortaya konmuş ve söz konusu karşıt görüşler ancak taraftarlarının siyasî güçleri oranında geçerlilik kazanmıştır.

Osmanlı'daki bu tartışmalar başta basın olmak üzere çeşitli yollarla İran'a da aktarılmıştır. İstanbul'da Farsça yayınlanan Ahter gazetesi²⁹⁷ bu görevi yerine getiren en önemli yayın organıydı. Gazete, Osmanlı'daki anayasa ve meşrutiyet tecrübesini İran'a aktararak tartışmalardan İran kamuoyunu da haberdar etmiştir. Böylece Meşrutiyet üzerinde yapılan birçok tartışma Osmanlı'daki içerikleriyle İran toplumuna da tanıtılmıştır. Ahter gazetesi, okuyucularını Osmanlı'daki gibi anayasalcılığın şer'î kurallarla bağdaştığına ikna etmek ve konuyu dinî delillerle meşrulaştırmak üzere birçok değerlendirme yazısı yayınlamıştır. Gazete yazarları, Osmanlı Meşrutiyet Anayasası'nın dinî kurallarla uzlaştığına dair kanıtlarını Mithat Paşa, Mustafa Fazıl Paşa ve Namık Kemal gibi Osmanlı devlet adamlarının kullandığı tezlerle birlikte ele almışlardır. Özellikle İran toplumunda güçlü

²⁹⁶ Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, c. I. s.28.

²⁹⁷ *Ahter* Gazetesi, İstanbul'da oturan İranlılar tarafından çıkartılmıştır. Geniş bilgi bu tezin IV bölümündedir.

otoriteye sahip din adamlarını ikna etmek için Kur'an ve Sünnet'teki referanslara sıkça başvurmuşlar ve Osmanlı Meclisi'nin kuruluşunu destekleyen İslâmî şura prensibine vurgu yapmışlardır. Osmanlı reformlarına 1861 Tunus Anayasa hareketi ve Osmanlı sınırları içerisindeki Mısır, Sırbistan ve Romanya meclislerinin şura uygulamaları örnek olarak gösterilmiştir²⁹⁸. Bu şekliyle İran'da meşrutîyet yönetiminin gerekliliği ilk defa 1905 yılında Nâzımu'l-İslâm Kirmânî, "Edep" gazetesi yazı işleri müdürü Ahmed Mecdu'l-İslâm Kirmani ve Şeyh Fazlullah Nûrî arasındaki bir toplantı esnasında dile getirilmiştir.

Osmanlı'daki tartışmaların etkisiyle kelimenin etimolojik izahlarıyla birlikte meşrutîyetin tarif ve açıklamasını yapan birçok İranlı yazar ve devlet adamı, bir müddet İstanbul'da bulunmuş ve meşrutîyetteki gelişme ve olaylara bizzat tanık olmuş kimselerdi. Bunlardan biri olan Seyyid Hasan Takizade, meşrutîyetle ilgili açıklamalarında, kelimenin kökeninin Fransızca "yasa", "kanun" anlamındaki "La charte" kelimesinden geldiği iddialarını yanlış bulduğunu, kelimenin Osmanlı'dan geldiğini ve muhtemelen aslının da şart kelimesi olduğunu söylemiştir.²⁹⁹ Yine son dönem İranlı yazar Rızazâde Şafak da "la charte" kelimesini İran'ın Osmanlı'dan aldığını ileri sürmüştür. Rızazâde Şafak'ın konuyla ilgili sözleri şöyledir:

Meşrûte kelimesi İran'a Türkiye'den gelmiştir. Türkler mutlak olmayan hükümet şeklini göstermek için bu kelimeyi türetmiş olabilirler. Yani şartlara bağlı ve sınırlı bir hükümeti anlatmak için. Ancak Türk bilginlerin yazdığı bazı kitapları okuduğumda onların "meşrutîyet" kelimesini "şart" kökünden türetmediklerini hatırlıyorum. Ve kelimeyi Fransızca "La Charte"den

²⁹⁸ Anja Pistor-Hatam, "The Persian Newspaper *Akhtar* As a Transmitter of Ottoman Political Ideas," *Les iraniens d'Istanbul*, ed. Thierry Zarcone, Shahr Fariba Zarinebaf, Paris, Institut Français de Recherche, 1993/1373, s. 143.

²⁹⁹ Seyyid Hasan Takizade, *Hitâbe-i Âga-yı Seyyid Hasan Takîzâde*, s. 53.

türettiklerini gördüm. Gerçekte “constitution” kelimesini anayasal anlamında “meşrûte “ olarak tercüme etmişlerse, bu doğru bir çeviri olmamıştır.³⁰⁰

Daha sonra aynı minval üzere açıklamalar yapan İranlı ve Osmanlı aydınları, kelimenin Türkçe’deki yönüne dikkat çekerek meşrutiyetin içeriği ve anlamı üzerindeki tartışmaları sürdürmüşlerdir. Abdul-Hadi Hairi, İran meşrutiyetiyle ilgili eserinde meşrutiyet kelimesiyle ilgili Osmanlı’daki tartışmalara da değinmiş ve Osmanlı’nın bu konudaki fikrî etkilerini gösteren açıklamalarda bulunmuştur³⁰¹. Aynı şekilde Niyazi Berkes de meşrutiyetin “koşullandırmak” veya “koşul” anlamındaki Arapça ş-r-t’den geldiğini ve Türkçe’de türetildiğini; İngilizce veya Fransızca bir aslı olmadığını ileri sürmüştür. Fransızca “La Charte” kelimesinin Türkçe’ye her zaman “ferman” olarak çevrildiğini ifade etmiştir³⁰². Şükrü Hanioglu ise daha farklı bir yorum yaparak Osmanlı’daki meşrutiyet sistemini “anayasal saltanat” olarak isimlendirmiştir³⁰³

IV. 2. 2. İran Meşrutiyetinin Osmanlı Entelektüel Düşüncesiyle Bağlantıları

İran Meşrutiyet tarihçisi ve araştırmacısı olan Feridun Âdemiyet, her şeyden önce meşrutiyetin temel dinamiklerinin Batının reformcu ve sosyal değişimci düşüncelerini benimseyen seküler entelektüeller olduğunu ileri sürmüş ve hareketi de onların katkılarına göre açıklamıştır. İranlı Meşrutiyet tarihçilerinin sosyal demokrat yaklaşımını yansıtan, buna rağmen entelektüel düşüncenin meşrutiyetteki

³⁰⁰ Sadık Rızazâde Şafak, *Hatırât-ı Meclis ve Demukrasi çist ?*, Tahran 1335 hş/1955. s. 141.

³⁰¹ Abdul-Hadi Hairi, *Shi’ism and Constitutionalism in Iran*, s. 182-189.

³⁰² Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, London, 1998, s. 232.

³⁰³ M. Şükrü Hanioglu, “Meşrutiyet”, *DİA*, c. XXIX. s. 388.

yerinin öne çıkarması açısından önemlidir.³⁰⁴ Bu görüşün temsilcisi olarak Âdemiyet, Meşrutiyet ile ilgili diğer yaklaşımlar içinde entelektüel unsura ağırlık vermesiyle dikkat çekmiştir. Gerçi Meşrutiyet ile ilgili diğer yaklaşımlarda da Ademiyet'in entelektüellerin öncülüğü ile ilgili görüşünün önemi inkâr edilemez. Ancak diğerleri entelektüellerin olaylarda bu derece öncü rollerinin olmadığını ileri sürerler. Feridun Ademiyat bu konuyu şöyle ifade etmiştir:

Meşrutiyet millî hareketi kentsel orta sınıfın özgürlük arayan hareketinin bir bölümü olarak tasnif edilebilir. Onun temel ideolojik öğeleri politik demokrasi ve parlamenter liberalizmden meydana gelmiştir. Onun en büyük destekleyicileri de reformist ve devrimci aydınlar, ilerici tüccarlar ve aydın din adamlarıydı. Aydınlar Batı siyasî düşüncesini tercih eden, eski politik ilkelere karşı parlamenter rejimi savunan ve hepsi modern eğitim almış halk kesiminden geliyorlardı. Bu açıdan entelektüel bakış, büyük Fransız Devrimi ideallerine dayanmakta ve ondan esinlenmekteydi.³⁰⁵

Ademiyet, entelektüellerin tüccarlarla olan birlikteliklerini ticaret ve diğer ekonomik faaliyetlerin sonucunda zenginliklerinin artması durumuna bağlar. O, din adamlarının harekete katkısını sorgularken özgürlük mücadelesi veren entelektüellerin düşüncelerinin toplumda revaçta olmasının etkisiyle din adamlarının da anayasacılığa meylettiklerini ve bu nedenle meşrutiyet kavramına dinî bir yorum getirip ona meşruiyet sağladıklarını ileri sürmüştür.³⁰⁶

³⁰⁴ Meşrutiyet tarihçileri bu olayı iki temel görüş içinde dört farklı değerlendirme ile ele almışlardır. İlk gruptaki tarihçiler olaya övgüyle ve müsbet yaklaşırken meşrutiyetin ülkenin ilerlemesine yönelik bir modernleşme ve dönüşüm hareketi olduğunu düşünmüşlerdir. Diğer gruptaki tarihçiler ise esas olarak meşrutiyete olumsuz bakmışlar ve onun dış güçlerin İran üzerinde oynadıkları oyunun bir parçası olduğunu ileri sürmüşlerdir. Daha fazla bilgi için Ahmed Eşref, “Çihâr Rivâyet ez Inkılâb-ı Meşrûte”, *Îrânnâme*, Tabistân 1372 hş, yıl XI, sy. 3, s. 363-372.

³⁰⁵ Feridun Âdemiyet, *Fikr-i Demokrasi-yi İctimai der Nehzat-ı Meşrûtiyet-İ İran*, Tahran 1355 hş. İntişârât-ı Peyam, s. 3.

³⁰⁶ Feridun Âdemiyet, *Fikr-i Demokrasi*, s. 4.

XX. Yüzyıl'ın önemli bir kısmında İran'da entelektüel (ruşen-fıkr) kelimesinin kullanımı, Batılı hayat tarzına özenmenin ve sanatsal anlatımlarda entelektüel etiketi kullanma isteğinin bir sonucu olarak yaygınlaşmıştır. Buna rağmen entelektüeller İran'da da modern düşüncenin ilk taşıyıcıları olmuştur. Entelektüel seküler reformcular kanun kavramını Fransız Devrimi'nin yol açtığı yeni düşünce şablonlarıyla değerlendirmişlerdir. Dini siyasetten ayrı tutan Mîrzâ Feth Ali Âhûndzâde³⁰⁷ gibi çoğu aydın, meşrutiyet hareketinin ilk safhasında İslâm'la ilgili politikalarını tolerans ile pragmatizm arasında bir sentezle ortaya koydular.

Meşrutiyet düşünce yapısının oluşumunda etkisi olan Mîrzâ Malkom Han³⁰⁸ (1833-1908 gibi entellektüeller, İran toplumunun problemleri ile ilgili daha ayrıntılı

³⁰⁷ Mîrzâ Feth Ali Âhûndzâde 1812'de Nuha'da (Şeki) doğdu. 1825'de başladığı geleneksel eğitimini 1832'de tamamlamış, 1832'de seküler görüşleri ile bilinen Azerbaycanlı şair Mîrzâ Şefi Vazih'le (1794- 1852) tanıştıktan sonra görüşleri değişmiş ve İslâmiyet'in o günkü haliyle ilerlemeye engel olduğu düşüncesine sahip olmuştur. 1834'de Rus Kafkasya Askerî Genel Valisinin emrinde tercüman olarak çalışmak üzere Tiflis'e gitmiştir. Tiflis'te Rus şairleri Puşkin, Lermantov, Polonski ve oryantalistler Hanikof ve Berge gibi birçok aydınlı tanışma fırsatı bulmuştur. Âhûndzâde Şiirle başladığı yazı hayatına, bölgede basının olmaması yüzünden, tiyatro yazarlığıyla sürdürmüştür. 1850-1855 arasında yazdığı oyunlar yalnız altı tane olmasına rağmen çok etkili olmuştur. Bir tiyatro yazarı olarak bilinen Âhûndzâde 1855'ten sonra sosyal ve siyasal olaylara ilgi duymuş, temel ilgisinin eğitimin yaygınlaştırılması ve Batı dünyasına uyum için yazı dilinin reforme edilmesi üzerine yoğunlaşmıştır. 1863'te bu amaçla İstanbul'a gelir. Dil reform teklifinin reddedilmesine rağmen o bu ve diğer konulardaki düşüncelerini açıklayan başta Suavi, Şinasi olmak üzere dönemin Türk ve İran aydınları ile sıkı bir mektuplaşmaya girişmiştir. 1878'de ağır bir hastalığın ardından bir kalp krizi sonucu Tiflis'te ölen Âhûndzade, kendisi gibi ateist görüşleri olan ve ilk fikir hocası Mîrzâ Şeyh Vazih'in yanına Müslüman mezarlığına gömülmüştür. Bkz..Yahyâ Aryanpur, *Ez Sabâ Tâ Nimâ*, I, s. 342 –358, Mehrdad Kia, “Mizra Fath Ali Akhundzade and the call for modernization of the Islamic world”, . *Middle Eastern Studies*, XXXI. n3.(london, July 1995):s. 422-448; Yavuz Akpınar, *Mîrzâ Feth-Ali Ahundzade : (bütün yönleriyle)*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Basılmamış doktora tezi; Hamid Algar, “Mîrzâ Feth Ali Ahundzade”, *DİA*, c. II. 1989, s. 188-189.

³⁰⁸ Malkom Han İsfahan'a bağlı Culfa'da doğdu. Şah Abbas döneminde Karabağ'dan İsfahan'a göç eden bir Ermeni ailesine mensuptur. Babası Mîrzâ Ya'kub, Malkom'un doğuşundan kısa bir zaman sonra müslüman olmuştu. Ancak baba oğul için bu din değiştirmenin pek önemli olmadığı, ikisinin de masonluğun etkisinde kaldığı, hatta pozitivizmin öncülerinden Auguste Comte'un ortaya attığı “insanlık dini”ne inandığı anlaşılmaktadır. Malkom, Culfa'da başladığı öğrenimini Paris'te bir Ermeni eğitim kurumu olan Samuel Moorat College'da tamamladı.

yorumlara girerken, sorunun çözülmesi için bilimsel ağırlıklı projeler ve öneriler sundular.

1861 yılında İran'dan İstanbul'a gönderilen Malkom Han, burada İran elçisi Mîrzâ Hüseyin Han ile arkadaşlık kurdu ve onun yanında çalışmaya başladı. Bu arada Osmanlı vatandaşlığına kabul edilen Malkom, Ali Paşa'nın aracılığıyla ayda 40 liralık bir maaşla Osmanlı Hariciye Nezareti'nde görevlendirildi. Kırmızı renkli Osmanlı fesini giydi. Bu görevde iken İran'ı ve İranlıları eleştirmekten geri durmadı. İstanbul'da kaldığı dönem süresince Tanzimat dönemin uygulamalarını ve ıslah hareketlerini yakından tanıdı. Hariciyedeki görevi esnasında dolaylı, dolaysız; resmî ve gayri resmî yazı ve düşüncelere vakıf oldu ve onlardan etkilendi.³⁰⁹ Malkom'un Ali Paşa'nın siyasal vasiyetini yazdığı dahi ileri sürülmüştür. Ancak Mehmed Gâlib, vasiyetin Ali'ye ait olmadığını ispat etmeye çalışmış ve Malkom'un bunu Ali'nin kendisini Fuad'ın himayesine rağmen Osmanlı

1850'de İran'a döndü; bir yandan İran'ın yeni kurulan ilk modern eğitim kurumu olan dârülfünundaki Avrupalı hocaların çevirmenliğini, bir yandan da Nâsîrüddin Şah'ın özel mütercimliğini yaptı. 1856'da Mîrzâ Ferruh Han'ın Paris ve Londra elçiliği sırasında onun yanında çalışarak diploması alanında ilk tecrübesini kazandı. Bir yıl sonra İran'a dönerek ülkedeki ilk mason locası olan Ferâmûşhâne'yi Tahran'da kurdu. Ancak Ferâmûşhâne'nin cumhuriyet komplocularının merkezi olabileceğinden çekinen Nâsîrüddin Şah 1861 Ekiminde bu teşkilâtı kapattı. Önce. Bağdat'ta birkaç ay geçiren Malkom, ardından. İstanbul'da gönderildi. 1871'de İran'da başbakanlığa getirilen Mîrzâ Hüseyin Han bir yıl sonra Malkom'u özel danışmanı olması için ülkesine çağırdı 1873'te kendisi beklenmedik bir şekilde Londra'da İran elçiliğine atandı. 1891'de Londra'da tanıştığı Cemâleddîn-i Efganî, Osmanlı Devleti'nde Kanûn'un dağıtımına yardım eden ve İstanbul'da yaşayan bağımsız düşünür Mîrzâ Âga Hân-ı Kirmânî, Hindistan'da yaşayan ve sıra dışı fikirlere sahip olan Kaçar Prensi Şeyhürreis Ebû'l-Hasan Mîrzâ bunlardandır. 1896'da Nâsîrüddin Şah suikasta uğrayınca Malkom Han'ın siyasî kariyerinin tekrar başlaması ihtimali doğdu. Malkom Han 1902'de Roma Elçiliğine tayin edilmiştir. 13 Temmuz 1908'de İsviçre'yi ziyareti sırasında ölen Mîrzâ Malkom Han'ın cesedi vasiyeti uyarınca yakıldı. Hamid Algar, "Mîrzâ MelkumHan", DİA,XXX.s.164-166; Han Mâlik Sâsânî, *Siyâsetgerân-i Devre-yi Kacâr*, Tahran 1337 hş./1958, I. s. 127-147; Ferîdûn Âdemiyet, *Fikr-i Âzâdî ve Mukaddime-i Nehzat-i Meşrûtiyet-i İrân*, Tahran 1340 hş./1961, s. 94-181.

³⁰⁹ Rahîm Reisniyâ, *a.g.e.*, c. I. s. 204.

yönetiminde bir göreve getirmeyi kabul etmediği için ondan intikam almak amacıyla yaptığını düşünmüştür³¹⁰.

Nasirüddin Şah'ın dikkatini çeken Malkom Han, saray için Defter-i Tanzimat adlı bir taslak hazırladı. Açıkça Osmanlı devletindeki Tanzimat hareketinden esinlenerek yazdığı Defter, modern İran'da reformlar için yazılmış ilk sistematik öneriler bütünüydü. Algar'a göre risalenin adındaki "Tanzimat" kelimesi Farsça'da ilk defa siyasi bir terim olarak kullanılmış ve bununla hükümetin İran'da da yenilikler ve ıslahatlar yapması kast edilmiştir³¹¹. Yine Algar'a göre gerçekte bu döneme ait Farsça siyasî literatür hemen hemen Osmanlı Türklerinden alınmıştı ve Malkom da İran'da Osmanlı değişiminin etkisine yol açmıştı³¹². Osmanlı Tanzimatı ve 1856 Hatt-ı Hümayunu'nun etkisiyle 1858-1860 arasında kaleme alınan Defter-i Tanzimat İran'da idarî reformlar yapılmasını öneren ve bunların yapılış şekillerini gösteren ilk düzenli çalışmadır.³¹³ Risale, Şah'ın reformlar için hemen harekete geçip yeni kanunlar çıkarmaması halinde ülkenin yabancı güçler tarafından yutulup gideceği uyarısıyla başlamaktadır. Malkom burada şeriat veya örf kelimelerinden farklı olarak "kanun" terimini kullanarak konunun güncel dinî tartışmalar içinde kaybolup gitmesini önlemiştir.³¹⁴ Defter-i Tanzimat, siyasî yapıda belirli bir mantığı, sistematik ve uygulanabilir unsurları içerir. Malkom Han bu eserinde idarî yapıyı bir bütün olarak ele alarak yanlış, bozuk yönlerini eleştirmiş ve bu sistemde değişmesi gerekenleri tek tek ortaya koymuştur.³¹⁵ Malkom Han, ordunun Herat

³¹⁰ Mehmed Gâlib, "Tarihte bir Sahife Ali ve Fuad Paşaların Vasiyetnameleri", *Târîh-i Osmanî-yi Encümenî Mecmuası*, İstanbul, 1328, I sy 2., s.70.

³¹¹ Hamid Algar, *Mîrzâ Malkum Khan*, University of California Press, Berkeley, 1973, s. 9.

³¹² Hamid Algar, *Mîrzâ Malkum Khan*, s. 28-29.

³¹³ Malkom Han'ın İstanbul'daki faaliyetleri için bkz. Reisniyâ, Rahîm, *a.g.e.*, c. II. s. 203-214.

³¹⁴ Ervand Abrahamian, "The Causes of the Constitutional Revolution in Iran", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 10, No. 3 (Aug., 1979), s.396.

³¹⁵ Malkom Han'ın *Defter-i Tanzimat* için bkz. *Risalehâ-yi Mîrzâ Malkom Han Nâzımü'd-Devle*, s. 23-59.

bozgunundan ve Basra Körfezi sahilindeki Buşehr'de İngilizlere yenilmesinden sonra tekliflerini Şah'a sunmak için bir fırsat yakaladı. Önceleri Şah'ın iyi niyetle yaklaştığı Defter'deki teklifler, daha sonra Tahran ulemasının "kanun" kelimesinin "İnanç karşıtı bir yenilik" olduğu gerekçesiyle karşı çıkmasından dolayı rafa kaldırılmıştır. Yine Malkom Han, İstanbul'a sürgüne gönderilirken kurduğu Feramuşhane³¹⁶ adlı örgütü 1859'da Şah'ın emriyle kapatılmıştır.³¹⁷

Malkom Han, Müşteşaru'd-Devle Yusuf Han ve Talibov gibi diğer İranlı aydınların aksine, Avrupa güçleri karşısında Osmanlı Sultanının liderliğinde bir Pan İslamist cephenin kurulması taraftarı idi. Bu konuda İslam dünyasının halifesi olarak tanımladığı II. Abdülhamid'in İttihad-ı İslam fikrini, 1889'da Nasiruddin Şah tarafından İran elçiliğinden alınmasından sonra yayınladığı "Kanun" adlı gazetedeki görüşleriyle ortaya koymaya çalışmıştır. Malkom Han, İstanbul'un "yeryüzünün tacı" ve İslam devletlerinin bağımsızlığının sembolü olduğunu söyledikten sonra "eğer İstanbul elden giderse kutsal Mekke ve Atabet şehirleri, Kirman ve İsfahan'ın nasıl elde kalacağını" sorar.³¹⁸

İslâm dünyasında XIX. Yüzyıl'ın sonu ve XX. Yüzyıl'ın başında ortaya çıkan yenilik taraftarı dinî kökenli aydınların düşünce ve hareketlerinin politik dönüşümdeki büyük katkısını görmemek imkânsızdır. XIX. Yüzyıl'ın ikinci yarısı ve XX. Yüzyıl'ın başlarında İslam dünyasının dinî entelektüelleri kategorisinde değerlendirebileceğimiz Cemaleddin Afgani, Şeyh Muhammed Abduh, Muhammed Reşid Rıza, Abdurrahman Kevakibi, Ali Abdürrezzak gibi önde gelen âlimler bu hareketin ideolojik temellerini oluşturan düşünceler ortaya koymuşlardı. Bu

³¹⁶ Feramuşhane için bkz. Rahîm Reisniyâ, *a.g.e.*, c. II. s. 194-203.

³¹⁷ Gulam Rıza Verehrâm, *a.g.e.*, s. 392-394. Mansoor Moaddel, *Islamic Modernism, Nationalism and Fundamentalism*, Chicago 2005, Dissertation The University of Chicago, s. 183.

³¹⁸ Mehrdad Kia, "Pan-Islamism in Late Nineteenth-Century Iran", *Middle Eastern Studies*, vol. 32, No. 1 (Jan., 1996), s. 36.

düşüncelerin pratiğe yansması toplumsal şartların bir gereği idi. Entelektüel din adamlarını bu dönemin seküler reformcularla işbirliğine iten şey, Kaçar devletinin siyasî yetersizliğini ortadan kaldırma hususunda ortak bir konsensusa varmaları idi.³¹⁹ Ulemanın, kendi düşüncelerini toplumun çeşitli kesimlerine kabul ettirmek için gün geçtikçe etkinliğini artıran entelektüel sınıftan yararlanmayı düşündüğü açıktır. Bu da her iki kesimin ortak hedefte buluşarak meşrutiyet hareketini gerçekleştirme imkânını doğurmuştur.

Bu tür aydınlarla diyalogu olan ulemadan İran meşrutiyetine en büyük düşünsel etkiyi yapan Cemaleddin Afganî'dir. Afganî ilk gelişinde İstanbul'da Darü'l-Fünûn'da konferanslar vermiş, bu konferansların bazılarında devlet adamları, alimler, gazeteciler ve bazı devlet adamları da iştirak etmiştir. Konferanslar 1286/1870'de başlamış ve bir yıl devam etmişti. Ancak bunlardan birinde yaptığı tanım ve tasvirler özellikle Şeyhülislam Hasan Fehmi ile arasının açılmasına neden olmuş ve şiddetlenen tartışmalar onu İstanbul'dan ayrılarak Kahire'ye gitmek zorunda bırakmıştı. Afganî'nin asıl misyonu, 1892'de ikinci kez geldiği İstanbul'da II. Abdülhamid'in desteğiyle yürütülen İslâm Birliği projesi çalışmasının içinde yer almasıyla başladı. Ancak Nasreddin Şah'a suikast düzenleyen kişinin kendisiyle irtibatı olduğu iddiası üzerine İran Şahı Muzafereddin Şah'ın (1896-1907) İran'a iadesi yönündeki bütün taleplerine rağmen iade edilmedi. Yaşamının sonuna kadar İstanbul'da kaldı. Buradaki faaliyet ve düşünceleriyle İran'da reform düşüncelerini destekledi. İran'da meşrutiyet fikrinin olgunlaşp gelişmesinde öğrencileriyle beraber önemli katkıları oldu. Afganî, felsefeyi kültür ve medeniyetlerin devamı ve yaşamı için bir ihtiyaç, akli da felsefi pratiğin en temel özü olarak görür. İslâm toplumlarının Hıristiyan toplumların gelişmelerine kıyasla geri kalmasının temel sebebinin felsefi düşünmenin durmasına bağlar. Sadece İran için değil, içine düştüğü

³¹⁹ Ali Gheissari, a.g.e., s. 27.

geri durumdan dolayı bütün İslâm ülkeleri için rasyonel ve uygulanabilir çözümler önerir. Bu çözüm önerileri ile değişimin öncüsü olan Cemaledin Afgani'ye³²⁰ göre gelişimin şifreleri şöyledir:

Eğer felsefe bir toplumda yoksa, topluluğun bütün fertleri sadece belli bilimlerle ilgileniyorlarsa, bu bilimler o toplumda bir yüzyıldan fazla yaşayamaz. Zira felsefî ruh olmaksızın bu bilimlerin bir sonuca ulaşması o toplum için artık imkânsızdır. Osmanlı Devleti ve Mısır Hidivleri, yeni ilimleri öğretmek için modern okullar açalı atmış yıl olmasına rağmen henüz bu bilimlerden yararlanamamışlardır. Bunun sebebi, bu okullarda felsefî bilimlerin öğretilmemesidir. Felsefî bir canlılığın olmamasından dolayı onlardan her hangi bir verim alınamamıştır. Şüphesiz atmış yıl boyunca bu okullarda az çok felsefî bir canlanma olsaydı, o devletler kendilerini Batı kültüründen bağımsız yapabilecekler, kendi ülkelerini bilime göre reforme etmeye çalışacaklar ve her yıl kendi çocuklarının eğitimi için Avrupa ülkelerine öğrenci göndermek zorunda

³²⁰ Seyyid Cemaledin Afgani tahminen 1838 yılı civarında İran'ın Hemedan yakınlarındaki Esatabad köyünde doğdu. Babası ile birlikte 1852'de kutsal şehirleri ziyaret etmek ve dinî eğitim almak için Irak'a gitmiş, 1856'da ise İran'a dönmüştü. 1857'de Hindistan'a, 1861'den 1865'e kadar Mekke, Irak ve İstanbul yoluyla İran'a seyahat etti. Bombay ve Kahire üzerinden İstanbul'a 1870 başında gelen Afgani 1870'te Darülfünun'da verdiği nutukta "Peygamberliğin bir sanat olduğunu" söylemesi yüzünden İstanbul'dan ayrılmak zorunda kaldı. 1871'de Kahire'ye gitmiş, ve burada uzun yıllar birlikte mücadele edeceği Şeyh Abduh'la tanıştı. 1876 veya 1877 yılında Mason Locasına da burada girdi. 1878 yılı içinde Mısır iç siyasetindeki mücadeleler içinde rol alan Afgani 1879'da Mısır Hidivi Tefvik Paşa tarafından Mısır'dan kovuldu. 1883-1884 yılları arasında Paris'te bulunan Afgani, burada, İslâm dininin ilme ve ilerlemeye karşı olduğunu vaz eden Ernest Renan'la tanışmış ve onun teşvikiyle İslâm'ın bilime katkısı ve ilerlemeye mani olmadığı üzerine yazılar yazmıştır. 1884'de Paris'te Şeyh Abduh'la birlikte *Urvetu'l Vuska* gazetesini çıkardı. Bundan sonra birçok ülkeyi dolaşan Afgani, 1889 Münih'te iken Nasreddin Şah'la görüştü ve onun isteği üzerine beraber tekrar İran'a döndü. İran'da cumhuriyet veya meşrutî hükümet kurulması yönündeki çalışmalarından dolayı 1891'de İran'ı terk etmek zorunda kaldı. 1891-1892 yıllarında sırasıyla Basra, Bağdat ve Londra'da bulundu. 1891 yılında İran'da başlayan Tütün İsyanını *Kanun* gazetesindeki yazı ve mektupları ile destekledi. ve 8 Mart 1897'de İstanbul'da kanserden vefat etti. Geniş bilgi için Murtaza Müderrisi Çehardehî, *Seyyid Cemaledin Efgani*, Tahran, Şirket-i Nesebi Hac Muhammed Hüseyin İkbâl ve Şürekai, 1337 hş.; Han Mâlik Sâsânî, *Siyâsetgerân-i Devre-yi Kacâr*, Tahran 1337 hş./1958, s. 185-224; Hayrettin Karaman, "Efgani, Cemaledin", *DİA*, X .s.456-466.

kalmayacaklardı. Zayıflayan her toplumda ilk kusur felsefi düşünme ruhunda meydana gelmiş ve sonra bu çöküş bilimlere, örf ve adetlere ve kurumlara sirayet etmiştir³²¹.

Kaçar sarayı ile olan yakın bağları olan Afganî, Nasirüddin Şah'ın reformlarından umuda kapılmış ancak Şah'ın özellikle tütün protestosundan sonra takındığı despotik tavır onu bu umudundan uzaklaştırmıştı. Nitekim Nasirüddin Şah'a yapılan suikast ile ilişkilendirilmesi³²² onun bu düşüncelerini iyice ortadan kaldırdı. Daha sonra İran ulemasına ve toplumun ileri gelenlerine yazdığı mektuplarda İslâm dünyasının durumuyla ilgili çözümlerini onlarla paylaştı.³²³ Özellikle İranlı din adamlarıyla yazıştığı mektuplarında Şah'ın ülkeyi Batılılara peşkeş çekmesi karşısında kıyam edilmesinin gereğini vurguladı, bu konuda ulemanın sorumluluğunu dile getirdi.³²⁴

Jön Türklerle ilişkisine dair jurnaller ve İran Şahının öldürülmesinde parmağı olduğu konusundaki ithamlardan dolayı Afganî'nin Sultan'la olan ilişkileri zayıfladı. Buna rağmen Nasirüddin Şah'ın öldürülmesinde parmağı olduğu iddiaları ısrarla sürdürülmesine rağmen Sultan Abdülhamid onu İran'a iade etmeyi kabul etmedi. Bunun yerine onu Nişantaşı'nda bir konakta sürekli göz hapsinde tuttu. Bundan sonra bu konak adeta bir ziyaretgâh olmuş, yenilikçi, meşrutiyetçi Türk aydınları tarafından sık sık ziyaret edilmiştir. Konakta Osmanlı aydınlarıyla

³²¹ Afganî'nin Kalküta da yaptığı bir konuşmada ki bu sözleri için bkz. Ali Gheissari, *a.g.e.*, s. 29.

³²² Osmanlı Hariciye nezaretine 6 Mayıs 1896 tarihli Londra sefaretinden gönderilen bir telgraf, Reuter telgraf şirketin Tahran'daki muhabirine dayanarak verdiği bir haberi naklederken Şahın katili hakkında bilgi veriyordu. Katilin son zamanlarda İstanbul'da Şeyh Cemaleddin'i (Afgani) ziyaret ettiği ve sonra Tahran'a döndüğü söylenmekte yine aynı şirketin diğer bir telgrafına göre ise katilin İstanbul'da biraderinin yanında bir süre ikamet ettiği bildirilmektedir. Bkz. BOA, *Yıldız tasnifi Perakende Evrakı, Hariciye Nezaret Maruzatı* Dosya 21, Gömlek 83.

³²³ Nâzım-ı İslâm Kirmânî, *Târîh-i Bidâri-yi İrânîyân*, c. I. s. 92-96.

³²⁴ Mehdi Melikzade, *Târîh-i Inkulâb-ı Meşrutiyet-i İrân*, c. I. s. 155. Bu mektupların bir tercümesi de, BOA, Y:PRK.BŞK. Dosya 81, Gömlek 43'de bulunmaktadır.

sohbetler düzenlemeye başladı. Şerif Mardin konuyla ilgili olarak şöyle yazmıştır: “Cemaleddin’in Jön Türk hareketini değilse de, 1900’den sonra Jön Türkleri etkileyen Türkçülük akımını şekillendirmede önemli rol oynadığı açıktır. Bu etkileşim Cemaleddin Afgani’den Mehmet Emin ve Jön Türklere intikal etti.”³²⁵

Afganî’nin Jön Türklerin düşünceleri üzerinde yaptığı etki, ölümü üzerine bu grup tarafından çıkarılan gazetelerdeki makalelerde de açıkça görülür. Kahire’de yayınlanan Kânûn-i Esâsî adlı gazetenin 29 Mart 1897 tarihli sayısındaki bir makalede onun “İttihat Terakki Cemiyeti’nin rükn-i muhimmi ve mürşid-i kamili” olduğu ifade edilmiştir.³²⁶

Afgani’yi umutsuzluğa düşüren temel neden, her iki devletin de İslâm dünyasının liderliğini ele geçirmek için yaptığı yıkıcı mücadeledir. Osmanlı devletinin II. Abdülhamid’in İslâm birliği³²⁷ politikaları çerçevesinde geliştirilen bu düşünceler Pan-İslâmizm olarak gündeme taşınmıştı. Pan-İslâmizm Avrupa yayılcılığının neden olduğu sosyal ve ekonomik krize devlet destekli bir ideolojik tepki olarak doğmuştu. Ancak İran, Osmanlı liderliğindeki “İslâm Birliği” çağrısına gerek devlet, gerekse dinî ulema seviyesinde herhangi bir destek vermemiştir. Bunda İran devletinin kendini Şî mezhebinin resmî temsilcisi olarak görmesinin ve halkın çoğunun da bu mezhebe bağlı olmasının payı büyüktür. İran, Sünni bir devlet olan Osmanlı’ya karşı kendini Şîliğin yegâne savunucusu olarak

³²⁵ Şerif Mardin *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, Ankara 1964 Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 37.

³²⁶ M. Şükrü Hanioğlu, *Bir siyasal örgüt olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük : (1889-1902)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, c. I. s.120.

³²⁷ İslâm birliği fikri, XVIII. Yüzyılın sonu ve çoğunlukla XIX yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğunun içinde bulunduğu siyasal atmosfere bağlı olarak Osmanlı aydınlarının devleti zafiyetten kurtaracak ve Batılı emperyalist güçlere karşı dayanışmacı bir cephe oluşturacak bir ideoloji arayışları ile doğrudan ilişkilidir. Namık Kemal’den Celal Nuri’ye, Tunuslu Hayrettin Paşa’dan Sait Halim Paşa’ya, Ali Suavi’den Ziya Gökalp’e, Esat Efendi’den Şemsettin Sami’ye kadar birçok Osmanlı aydınının üzerinde düşündüğü İslâm birliği fikri, şahsında ve sahiplenmesinden dolayı siyasî bir lider olarak II. Abdülhamid’le ün kazanmıştır. Geniş bilgi için Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul 1992.

görüyor ve Osmanlı'nın liderliğinde bir "İslâm Birliği" hareketine katılmanın kendini zaafa ve güç kaybına uğratacağından endişe ediyordu. Nitekim İran Dışişleri Bakanlığı, Osmanlı'daki gelişmeleri daha yakından anlayabilmek için 1876 Meşrutiyet Anayasası'nın tercüme edilmesini istemiş ve Osmanlı'nın hilafeti canlandırarak İslâm dünyasına liderlik yapmak istemesinin amaçlarını öğrenmeye çalışmıştır.³²⁸

Ayrıca Tahran ile Avrupa başkentlerinde bulunan İranlı elçilerin diplomatik yazışmalarından Şah'ın Osmanlı devletinin Pan-İslâmist politikalarını yakından takip ettiği hatta daha iyi araştırılması için talimatlar verdiği anlaşılmaktadır. 1881 Temmuz'unda İran'ın Londra elçisi Mîrzâ Malkom Han, Nasiruddin Şah'a gönderdiği mektubunda "İstanbul'da bulunan İranlı fanatik ve dalkavukların Sultan II. Abdülhamid'i Avrupalı devletlerin Osmanlı'yı Avrupa'dan çıkartacağı konusunda uyararak halifelik adıyla sultanın liderliğinde kurulacak bir İslâm dünyası birliğinin Avrupalıları bundan caydıracağına dair ikna etmeye çalıştıklarını" rapor etmiştir. Kaçar Şah ise buna cevaben yazdığı mektupta bu konunun daha ayrıntılı bir şekilde araştırılmasının zorunlu olduğunu bildirmişti.³²⁹

Bu tip haberleşmelerden Şah'ın Osmanlı'nın İslam birliği politikalarını yakından takip ettiği anlaşılmaktadır. İran'da devlet ve dinî ulemanın ilgisiz tavrına karşılık XIX. Yüzyıl'da aydın kesimin neredeyse tamamı Avrupa nüfuzuna karşı Pan-İslâmist projeye sıcak ve sempatiyle baktılar. Afgani'nin düşüncelerinde de görülen Osmanlı'nın Pan-İslâmist çizgisini İran topraklarına taşımaya çalıştılar. Meşrutiyet taraftarı aydınların bu düşünceye olan ilgileri, İslâm dünyasının Avrupa karşısında bir cephe oluşturulması fikrine verdikleri desteği artırmalarını sağladı.

³²⁸ Mehrdad Kia, "Pan- Islamism in late Nineteenth-Century Iran", *Middle Eastern Studies*, (jan 1996), vol. XXXII. no. 1. s. 33.

³²⁹ İbrahim Safâ'i, *Esnâd-ı Nev-yâfte*, (Tahran 1971) adlı kitaptan nakleden Mehrdad Kia, "Pan-Islamism in Late Nineteenth-Century Iran", s. 33.

Pan-İslamizme sahip çıkmaları onlara bir yandan da Osmanlı'daki meşrutiyet düşüncelerini daha iyi tanıma fırsatını sağladı.

XIX. Yüzyıl İran'ı, kendilerini askerî, eğitim, adalet ve bürokratik alanlarda reformları gerçekleştirmeye adanmış bir kaç aydın, vezir-i azam ve devlet adamının çalışmalarına da şahit olmuştur. Bunlardan biri 1886 yılında Nasiruddin Şah'ın Meclis-i Vüzerâ veya Daru'ş-Şura-yı Kübra'nın başkanlığına atadığı Mîrzâ Ali Han Emini'd-Devle (ö. 1904) idi. 1888'de Şah tarafından 1876 Osmanlı Anayasası'na benzer bir kanun hazırlamakla görevlendirilen Emini'd-devle, muhalefet tarafından ulemaya karşı gelmek ve ateist olmakla suçlanınca 1898'de görevden alınmıştır.

Reformları başlatan ve geliştiren reformcu bu vezirlerden başka kişisel olarak gayret gösteren ve yeniliklere başarıyla imza atan aydınlar da vardı. Bunlardan Rıza Kuli Han Hidayet Lalabâsî (ö.1871) Daru'l-funun'un ilk dekanlığını yapan ve iyi eğitim görmüş bir tarihçi, dilci idi. Özellikle Emir Kebir'in sadrazamlığı sırasındaki ıslahatlarda katkıları olan bir devlet adamıydı. Çok sayıda eser kaleme alan Hidayet, Avrupa'ya seyahati sırasında Avrupa dillerinden birçok eserin Farsça'ya çevrilmesine de ön ayak olmuştur.³³⁰

XX. Yüzyıl'ın başındaki “İran Anayasacılık Hareketi” sürecinde, İran aydınları üzerinde olduğu kadar siyasal seçkinlerin de Batılılaşma ve reform düşüncelerini benimsemelerinde büyük etkileri olanların başında Abdül Rahim Talibov³³¹ (1834-1911) ve Zeynel Abidin Meragai³³² (1839-1910) gelmektedir. Her

³³⁰ A. Naci Tokmak, “Rıza Kuli Han”, *DİA*, c. XXXV. s. 64-65. Bamdad, Mehdi, *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i İran der Karn-ı12,13,14 Hicri*, c. II. s. 39-42.

³³¹ Tebriz'in Sorhâb mahallesinde doğdu. Babası marangoz olan Ebû Tâlib Neccar'dır. Babasına nisbetle “Ebû Tâlibzade”, “Tâlibzade” veya Rusça terkibe göre “Tâlibof” adını almıştır. On altı yaşında Tiflis'e giden Talibof, muhtemelen eğitimini aldıktan sonra Dağıstan'da, Kâşân Şeybanîlerinden Muhammed Ali Han'ın sahibi olduğu müteahhitlik firmasında çalışmaya başladı. Burada bir süre çalıştıktan sonra sermaye biriktirerek kendi firmasını kurdu. Refah düzeyi artınca evinde küçük bir kütüphane kurdu. Zamanla davet ettiği siyaset ve ilim dünyasının önde gelenleriyle evi bir toplantı yerine döndü. Tâlibof, bu sayede yeni bilgiler edinmiş, öğrendiklerini halk için yazmaya çalıştığı gibi, bu yolda ilerleme kaydetmiştir. Bunun

iki aydının eserlerinin bu sürece katkıları son derece büyük olmuştur. Talibov ve Merâgaî, İstanbul'da ikamet ettikleri sırada Osmanlı'daki ıslahat ve değişim yanlılarının etkisinde kalmışlar, Batı düşüncesiyle burada tanışmışlardı.

Talibov Pan-İslamist düşüncenin kuvvetli savunuculuğunu yaparken Osmanlı'nın bu konuda liderlik yapmasının şart olmadığını ileri sürmeyi de ihmal etmedi. Avrupa yayılcılığı karşısında bütün İslam devletlerinin birleşmesi çağrısında bulundu. İlginç bir analizde bulunarak Sünni Osmanlılar ile Şii Safevileri kendi genişlemeci politikalarını meşrulaştırmak ve bu yöndeki çabalarını haklı çıkarmak için Sünni ve Şii halklar arasında yapay husumet oluşturduklarını ve bu yüzden her iki halkın arasında çatışma ve rekabet çıkararak kötü sonuçlar doğurduklarını ileri sürüyordu. Hatta bu konudaki ihtilafların ortadan kalkması için

yanında Rusça'yı da öğrendi Talibov, işinden dolayı bir süre Dağıstan'da ikamet etti. 1888'de İstanbul'a, 1896'da hac ibadeti için Hicaz'a ve 1901-1902 arasında da Berlin'e seyahat etti. Özellikle Batıya yaptığı seyahatlerde modern düşünce ve teknik gelişmeleri yakından tanıma imkânı buldu. Bütün eserlerini elli yaşından sonra kalem alan Talibov, bu seyahatleri esnasında bazı eserlerini bastırıldı. Çalışmaları, Batılı modern düşüncenin İran'a akışını hızlandırdığı gibi güçlü bir İran milliyetçiliğinin doğuşuna da katkıda bulunan önemli faktörlerden biri olmuştur. 1906'da İran meşrutiyet hareketinde onun düşüncelerinin ön plana çıkmasıyla Tebrizli meşrutiyetçiler kendisini Millî Şura Meclisine giderek orada diğer özgürlükçülerle birlikte meşrutiyeti kurma çalışmalarına katılması için vekil seçtiler. Seçimler bittikten sonra diğer Azerbaycan temsilcileri ile birlikte kendisinden Tahran'a gitmesi istendiyse de o, yorgunluğu ve göz rahatsızlığını bahane ederek bu teklifi kabul etmedi. Tâlibof 1911'de Dağıstan'ın Tîmûr Hânşûra (Buynaksk) Şehrinde vefat etti. Ve oraya defnedildi. Yahyâ Aryanpûr, *Ez Sabâ tâ Nimâ*, Tahran 2035 Şş. I. 287-304; Mehdi Bâmdâd, *a.g.e.*, c. II. s. 262-263.

³³² Merağî, 1839 yılında İran Azerbaycanı'nın Meraga şehrinde bir tüccarın oğlu olarak doğmuş; ilköğreniminden sonra on altı yaşında ticarete başlamış, yirmi yaşında iken Erdebil'de babasının yanına giderek onun yanında ticarete tekrar atılmışsa da babasının ölümünden sonra tüm servetini yitirmiş ve kardeşi ile birlikte Tiflis'te bir dükkân açarak ticarete tekrar başlamıştır. Tiflis'te birkaç yıl kalmış ve sonra Rus vatandaşlığına geçeceği Yalta'ya gitmiştir. Yalta'da uzun yıllar kalan Merağî, 1890'da İstanbul'a gelmiştir. Daha önceleri sık sık gelip gittiği İstanbul'a yerleştikten sonra hacca giden Merağî, İstanbul'da başta Mîrzâ Mehdi Ahter, Muhammed Tevfik, Hüseyin Daniş, Mîrzâ Muhammed Sadık Tabâtabâî olmak üzere İranlı ve Türk siyaset adamları ve aydınları ile yakın ilişki kurmuş; İstanbul'da *Ahter*; 1908-1909 yılları arasında yayınlanan *Şems* ve Hindistan'da yayınlanan *Habl'ül-Metin* gazetelerine yazılar yazmıştır. 1906-1911 arasındaki İran meşrutiyetçilerinin önde gelen simalarından olan Yahyâ Devletâbâdî ve Ali Ekber Dihhudâ ile yakın olmasına rağmen muhalif İranlıların kurduğu Encümen-i Sa'âdet'e girmemiştir. Merağî 1910 yılında İstanbul'da ölmüştür. Yahyâ Aryanpûr, *Ez Saba Ta Nima*, I, s. 304-313; Âdemiyet, *İdeoloji-yi Nehzat-ı Meşrutiyet-i İran*, s. 85-100.

Arap alfabesinde değişiklik yapılmasını ve böylece husumet yayan eski eserlerin okunmasının zorlaştırılmasını bile teklif etmişti.³³³

İstanbul'da bir süre kalan Zeynel Abidin Meragaî, ticaretle meşgul olmasına rağmen aydın bir kişiydi. Kaleme aldığı eserleriyle Batı düşünce ve sistemi içindeki yeni siyasî kurumlarla ilgili görüşlerinin yanı sıra Batının ekonomi anlayışının aktarılmasında da önemli bir yere sahip olmuştur. Meşhur eseri Seyahatnâme-yi İbrahim Beğ'in³³⁴ bir roman olarak en belirgin özelliği, İran'ın içinde bulunduğu geri kalmışlığı başarılı bir şekilde anlatarak bu konudaki temel sorunu ortaya koymuş olmasıdır. Bunu yaparken meseleyi Osmanlı ve Avrupa devletleriyle mukayeseli bir şekilde tahlil etmiştir. Sorunun çözümünü ise eserinin sonunda meşrutiyet sisteminin kurulması gereğini öne çıkararak göstermiştir. Üç cilt olan Seyahatname'nin önceleri İran'a sokulması yasaklanmıştı. Müellif ilk iki cilt yayınlandığında ismine yer vermemiş ancak meşrutiyetin ilanından sonra üçüncü ciltle birlikte yazarının ismi basılmıştır.³³⁵

XIX. Yüzyıl sonlarına doğru reform ve meşrutiyet sürecinde etkili olan bir başka İranlı aydın Mîrzâ Ağa Han Kirmani'dir. 1886 yılında on yıl ikamet edeceği İstanbul'a geldi. Burada Batı düşüncesiyle tanışan Kirmani, İstanbul'daki İran Okulunun yanı sıra İranlı ailelerinin çocuklarına özel dersler verdi. Kaçar iktidarı muhaliflerinin faaliyetlerine katıldı. Ahter gazetesinin editörlüğünü yaparken İran'daki Kaçar iktidarını eleştiren sert yazılar yazdı. Ancak çoğu yazılarını imzasız yayınladı. Ahter'de iki yıl kadar süren yazılarında inandığı aydınlatıcı düşünceleri yaymaya çalıştı. Bu yazılar ile birçok kişinin tepkisini çekti. Hatta Kirmanî'nin makalelerinden rahatsız olan Nâsîrüddin Şah, bu gazetenin yayınlanmasını ve

³³³ Mehrdad Kia, "Pan-Islamism in Late Nineteenth-Century Iran", *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, No. 1 (Jan., 1996), s. 35.

³³⁴ Yahyâ Aryanpur, *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, c. I. s. 306.

³³⁵ Feridun Âdemiyet, *İdeoloji-yi Nehzat-ı Meşrutîyet-i İran*, s. 98-100.

İran'a sokulmasını yasakladı. Bu yüzden Ahter gazetesi müdürü Muhammed Tahir ile araları açıldı ve gazeteden ayrıldı. Kirmanî, Şeyh Ahmed-i Ruhî ile birlikte İstanbul'da Ademiyyat Mektebi adında gizli bir örgüt kurmuş ve çevresine Şîî entelektüelleri toplamıştı. Bu örgütte yapılan tartışmalar, Farsça yayınlanan gazetelerle İran toplumuna ulaştırıldı. Kirmanî, kendi düşünce ve idealleriyle uyduğunu gördüğü Melkum Han'a bir mektup yazarak Kanun gazetesinde çalışmaya hazır olduğunu bildirdi ve Londra'ya gidebilmek için gereken işlemlerin yapılmasını istedi. Bu tarihten sonra Kirmanî'nin makaleleri Kanun gazetesinde basılmış, Türkiye ve İran'da bulunan dostlarına bu gazetenin okunması tavsiye etmiştir. Kirmanî, Türkiye'de bulunduğu yıllarda Seyyid Cemaleddin Afganî ile de yakın dostluk kurmuştu. Afganî'nin düşüncelerini yazılarına aktarmış ve ona iyi bir danışman olmaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra Afganî'ye ait İslâm Birliği projesinin İran'a yönelik faaliyetlerini de organize etmiştir.

1895'te İran'ın Bağdat konsolosunun ele geçirdiği muhaliflerle ilgili bir mektupta Kirmanî'nin de adı geçtiğinden, yakın arkadaşlarıyla birlikte Osmanlı yönetimince tutuklandı. Trabzon'da gözaltında tutulurken 1896'da Afganî'nin müridi bir Babi'nin Nasreddin Şah'a suikast yapması üzerine olayla ilgisi bulunduğu gerekçesiyle İran'a teslim edildi. Aynı yıl iki arkadaşı ile birlikte Tebriz'de idam edildi.³³⁶ Kirmanî, İran'da meşrutiyet öncesi kurulan "Feramüşhane" adlı gizli mason teşkilatının faaliyetlerine de katılmıştı. Zerdüş

³³⁶ Asıl adı Mîrzâ Abdul Hüseyin Han olan Kirmânî 1853'te Kirmân yakınlarında Meşiz'de doğdu. Geleneksel eğitimin yanında Arap dili ve edebiyatına vakıf olduğu gibi fıkıh ve felsefe dersleri de aldı. 1883 yılında Kirman'ın yerel yöneticisi ile bir tartışmaya girmesi ve yöneticinin tutuklama tehdidi üzerine iki yıl İsfahan'da ve birkaç ay Tahran'da kaldı. Devletin takibinden kurtulmak için Meşhed ve Tebriz üzerinden Osmanlı Devletine kaçtı. Yahyâ Devletâbâdî, *Hayatî Yahyâ* 1330 hş, I. s.159 –171; Yahyâ Aryanpur, *Ez Sabâ Tâ Nimâ*, c. I, s. 390-394.

dinîne mensup olan Kirmanî'nin bu dini savunan yazılarına rağmen meşrutiyet taraftarlarınca kabul görmüş olması ilginç bir durumdur. ³³⁷

İran'da XIX. Yüzyıl'ın ilk yarısındaki ilk reform girişimlerinin en önemli özelliği devlet tarafından yapılmış olmalarıdır. İran devlet adamları içinden çıkan birinci kuşak aydınlar İran'ın modernleşmesinin devlet tarafından gerçekleştirilmesi gereğine inanmışlardı. Bu aydınlar İran toplumunun, din adamlarının ve geleneksel düzenin gücüne inanmıyorlardı. O nedenle Kaçar hükümetinin siyasî yapıyı düzeltmek üzere başlattığı reformlar halk ve din adamlarının desteğinden yoksun olduğu için toplumda ciddi değişiklikler meydana getirmedi. Bu açıdan ilk dönemde İranlı aydınların başlattığı reformların istenen hedeflere ulaşma oranı, halkın ve din adamlarının desteği oranında olmuştur.

Modern tarihte entelektüel sınıfının ön plana çıkmadığı hiçbir devrim yoktur. Entelektüellerin gerek edebiyat gerekse bilim alanındaki çalışmalarıyla İran Meşrutiyet Hareketi'nde meydana getirdiği devrim, devrimin oluşmasında önem bir rol oynamıştır. Entelektüellerin kültür, tarih ve ulusal kimliği yeniden düşünmeyi içeren önerileri politik alanda ciddi tartışmalara yol açmış ve geleneksel otoritelerin tepkisini çekmiştir. Özellikle İran'ın İslâm öncesi tarihine vurgu yapmaları, Fars dilinin sadeleştirilmesi ve alfabe gibi konulardaki teklifleri geleneksel kesimler tarafından çok sert tepkiyle karşılandı. Bunun en çarpıcı örneği, Mîrzâ Fethali Ahundzâde'nin İran'da hükümete sunduğu fakat kabul görmeyen alfabe değişikliği önerisidir. 1274 (1857)'de kaleme aldığı "Elifbâ'i-cedîd bera-yı tahrîrât-ı elsine-i İslâmiyye ki ibaret ez Arabî ve Fârisî ve Osmânî est" adlı risalesinde alfabe ıslahatını ortaya atan ³³⁸ Âhûndzade, teklifi İran'da rağbet

³³⁷ Peter Avery, *Târih-i Muasır-ı İran*, (terc. Muhammed Refi Mihrabadî), Tahran 1363 hş. s. 216; Reismaniyâ, Rahîm, *a.g.e.*, c. II. s. 220-229.

³³⁸ Ferîdun Âdemiyet, *Endîşehâ-yı Mîrzâ Feth Ali Âhûndzâde*, Tahran 1349 hş (1970). çap-ı evvel, s. 72.

görmeyince İstanbul'a gitmiş ve bu konudaki düşüncesini orada hayata geçirmeye çalışmıştır.³³⁹ Âhûndzade ilk olarak Arap harflerinin ıslahını öngören teklifini Sadrazam Fuat Paşa'ya "Yusuf Şah'ın Hikayeti" kitabıyla birlikte sundu. Sadrazam Âhûndzade'nin bu kitap ve teklifini, görüşülmek üzere Cemiyet-i İlmiye-yi Osmaniye'ye³⁴⁰ havale etti. Ancak cemiyet bu öneriyi uygun görmeyerek reddetti. Ahundzade bu kez Arap harflerini tamamen kaldıran ve Latin harflerinin kabul edilmesini ön gören ikinci bir teklifle cemiyete gittiyse de, bu teklifi de önceki gibi reddedilmekten kurtulamadı.³⁴¹ Saray Ahundzade'ye "Mecidiye Nişanı" vererek başından savdı.³⁴²

Alfabe değişikliğinin Osmanlı'daki etki ve tezahürleri Mîrzâ Yusuf Han'ın 7 Mayıs 1869'da Paris'te iken Âhûndzade'ye yazdığı mektupta açıkça ortaya konulmaktadır: "Size müjde vereyim ki, alfabe hususunda hayaliniz bugünlerde İstanbul'da insanların zihinlerini oldukça meşgul etmektedir. İstanbul'da Terakkî adlı bir gazetede konuyla ilgili oldukça fazla bahisler açılmaktadır. Londra'da Türkçe çıkan Hürriyet adlı gazetede de çok yazı yayınlanmaktadır. Her iki gazete de sizden ve sizin alfabenizden söz etmektedir. Gerçi alfabeniz henüz daha her hangi bir kimse tarafından kabul görmüş değil. Ancak sizin düşünceleriniz çok

³³⁹ Âdemiyet, *Endişehâ-yı Mîrzâ Feth Ali Âhûndzâde*, s.69-70. Reisiyâ, Rahîm, a.g.e., II. s. 106-110.

³⁴⁰ Tanzimat döneminde Osmanlı aydınları tarafından modern ilmi ve kültürü yaymak için kurulan cemiyettir. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Cem'iyet-i İlmiye-i Osmâniyye", *DİA*, c. VII. s. 333.

³⁴¹ Âhûndzâde 1873 yılında Recaizade Ekrem ve Kemal Paşazade'nin çalıştığı *Hakâyik* adlı gazetede yayınlanmak üzere İstanbul'a gönderdiği bir yazısında: alfabenin değiştirilmesi üzerine bu derece ısrarlı çalışmasının nedeni üzerinde dururken İslam milletlerin eğitim araçlarındaki zorluluğundan dolayı geri kaldığı düşüncesinde olduğunu açıklamaktadır. Bkz. Mîrzâ Feth Ali Âhûndzâde, *Elifbâ-yi Cedid ve Mektûbât*, nşr. Hamid Muhammedzâde, Tebriz, Neşr-i İhya, 1357 hş, s. 306.

³⁴² Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri (XIX. Yüzyıl)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966, s. 154.

sayıda taraftar bulmuş durumdadır. Adınızın gazetelerde geçmesinin sebebi samimiyetinizden dolayıdır.”³⁴³

Ahundzâde'nin yazdığı bu risaleden beş yıl sonra Osmanlı devlet adamı Tahir Münif Paşa³⁴⁴ (1830-1910) aynı meseleyi gündeme getirmiştir.³⁴⁵ Münif Paşa'nın Cemaleddin Afganî, Malkom Han ve Âhûndzade gibi İranlılarla dostane münasebetleri ve mektuplaşmaları, iki ülke aydınları arasındaki etkileşime iyi bir örnektir. Ahundzâde, eserlerinde Doğu'nun özellikle İslâm dünyasının geri kalmasının sebeplerini sorgulayarak modern düşünce çerçevesinde İran tarihi, İslâm dini ve o günün İslâm toplumlarının genel durumuyla ilgili yorumlar getirmiştir. Bu yorumlarında Batı düşüncesine ait milliyetçilik, laiklik, halkçılık, rasyonalizm ve materyalizm akımlarının etkileri açıkça görülür.³⁴⁶

Meşrutiyetin dinî otoriteler tarafından dinî meşruiyetin öneminin dile getirilmesinden sonra Aydınlar, din adamlarından anayasal yapıya karşı

³⁴³ Mirzâ Feth Ali Âhûndzâde, *Elifbâ-yi Cedîd ve Mektûbât*, s. 371-372.

³⁴⁴ Mehmet Tahir Münif Paşa, Babası Hoca Abdülhâdi Efendi'nin görevi dolayısıyla gittiği Kahire'de Kasrı Âlî Medresesi'nde öğrenimini sürdürdü. Batılılaşma sürecine girmiş olan Mısır'da Avrupa kültürüyle karşılaşma imkânı buldu Mısırdan dönerken kendisi Şam'da kalıp Emeviyye Medresesi'nde öğrenimini tamamladı (Aralık 1850). Ocak 1853'te Bâbîâlî Tercüme Odası'nda Arapça ve Farsça mütercimi oldu. 1855'te Berlin'de sefâret ikinci kâtipliği, ardından Berlin başkâtipliği görevine getirildi. Bu suretle Batı uygarlığını daha yakından tanıdığı gibi önde gelen Aydınlanma düşünürlerinin eserlerini okudu. Burada üniversitede halka açık felsefe, hukuk ve siyaset derslerini takip etti. 1857'de Berlin'den dönerek ikinci defa Tercüme Odası'na giren Münif Mehmed'in görevi sonraki yıllarda da sık sık değişti. Bunlar arasında Meclisi Kebîri Maârif reisliği, Tahran sefirliği, üç defa getirildiği, toplam dokuz yıla yakın süren Maarif nâzırlığı da bulunmaktadır. 1894'te başlayan ikinci Tahran elçiliği onun son resmî görevi oldu. Bkz. İsmail Doğan, “Münif Mehmed Paşa”, *DİA*, c. XXXII. S. 9-12.

³⁴⁵ Münif Paşa'nın 1 Mayıs 1862 yılında Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de yaptığı konuşma, alfabe tartışmalarında önemli ölçüde etkili olmuştur. Arap harflerinin yetersizliğinden bahseden Münif Paşa, ya hareke veya yeni işaretler yardımıyla sözcükleri olduğu gibi yazmayı yahut harfleri birbirinden ayrı yazmayı önermişti. Bir yol sonra İstanbul'a gelen Ahundzade Lâtin el yazısına benzeyen, Arap yazısından noktalarını kaldıran ve bütün harfleri birbirine bitişiren bir yazı dizgesi ortaya atmıştı Bkz. Fevziye A. Tansel, “Arap Harflerinin İslâhı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri 1862-1884”, *Belleten* c. XVII. (1953), sy. 66, s. 223-249.

³⁴⁶ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri* (XIX. Yüzyıl), Ankara 1966. s. 162.

gelebilecek itirazı önlemek ve onları ikna etmek üzere sistemin şerîata uygunluğu tezini öne çıkarmaya başladılar.³⁴⁷ Böyle yaparak dinî otoriteden gelebilecek tepkileri en aza indirmeye çalışıyorlardı. Ancak İranlı aydınlar, din adamlarının yargı alanındaki yetki tekelinin kaldırılması halinde yeni çözümlerin ne kadar etkili ve başarılı olacağı konusunu da düşünüyorlardı. Mîrzâ Yusuf Han Müsteşâru'd-Devle³⁴⁸ gibi aydınlar bizzat yerinde yaptıkları gözlemlerle Avrupa'nın üstünlüğüne etki yapan en büyük katkının seküler sivil kanunlar olduğunu iddia etmeye başlamışlardı. 1860'dan itibaren dört yıl Paris'te maslahatgüzarlık görevi yapan Mîrzâ Yusuf Müsteşâru'd-devle'nin 1870'de yazdığı "Yek Kelime" adlı risalesinde bu iddialar açıkça ileri sürülmüştür. Bu risale, İran meşrutiyetçilerin en çok başvurdukları ve uygulamalarında rehber edindikleri bir manifesto olacak kadar önem kazanmıştır. Mîrzâ Yusuf, risalesine adını verdiği "yek kelime"yi (kanun) şöyle açıklar:

Bir kelime ki, Frengistan'ın bütün düzeni onunla yazılmıştır. Dünya işleri onunla düzene konulmuştur. O kitap kanundur. Devlet ve millet onun devam ettirilmesinin koruyucusudur. Öyle ki, Fransa, İngiltere, Almanya ve Prusya'da hiçbir kişi mutlak tasarruf hakkına sahip değildir. Yani mahkeme, siyaset ve bunun gibi her hangi bir yerde kendi tasarrufuna göre karar

³⁴⁷ Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911*, s. 43.

³⁴⁸ Tebrizli tüccar bir aileden gelen Mîrzâ Yusuf Han, eğitimini aldıktan sonra Tebriz'deki İngiliz Konsoloslukunda çalışmış; ardından Konsolos ve Maslahatgüzar olarak Astrahan (1853-1861), St. Petersburg Tiflis Paris ve Bombay'da görev yapmıştır. Sipehsâlâr'ın Adalet Bakanlığı zamanında onun danışmanlığını ve sonra sadrazamlığı zamanında Adalet Bakanlığını üstlenmiştir. Bakanlık görevleri dışında bazı diplomatik devlet görevlerinde de bulunan Mîrzâ Yusuf Han 1882 yılı içinde İstanbul'da yayınlanan *Ahter*'deki yazılarından dolayı kovuşturulmaya uğramış; 1891- 1892 yıllarında Malkom Han'ın yayınladığı *Kanûn* gazetesindeki yazıları ve onunla yakın arkadaşlığı yüzünden hapis yattıktan sonraki 1895 yılında ölüme kadar yaşamında ciddi bir faaliyete rastlanılmamıştır. Mîrzâ Yusuf Han en önemli eseri *Yek Kelime*'yi 1878'de yayınlamıştır. *Yek Kelime*'nin yazımında Batının aydınlanma ve ekonomik gelişmelerin büyük etkisi olmuştur. Bkz. Mehdi Bamdad, *a.g.e.*, IV. s. 490-493. Yahyâ Aryanpur, *Ez Sabâ Tâ Nimâ*, c. I. s. 280-286. Mehrdad Kia, "Constitutionalism, Economic Modernization and Islam in the Writings of Mîrzâ Yusef Khan Mostarshar od-Dowle", *Middle Eastern Studies*, Vol. 30 (1994), s. 751-777.

veremezdi. Kral, fakir, çiftçi ve asker herkes ona bağlıdır. Ne kadar güçlü olursa olsun bir kimse kanun kitabına muhalefet yapamaz. Bilmelisiniz ki kanuna Fransızlar “Loi” derler. Birkaç kitaptan meydan gelmiştir ve her birini “code” diye adlandırırılar. O kitaplar (code) Fransız halkı nezdinde Müslümanların şerî kitabı yerindedir.³⁴⁹

Egemenlik kaynağı olarak milleti kabul eden Mîrzâ Yusuf Han politik söylemde “Allah hâkimiyeti”nin merkezî konumuna vurgu yapmış ve sonuçta devletin meşruiyetinin esaslarını ortaya koymuştur. “Allah”, hâkim söylemde gücün yayıldığı merkez kavram olarak konumlandırılırken, buna karşı geliştirilen söylemde halk, iktidarın nihai kaynağı olarak tasarlanmıştı. Bu görüş sadece Şah’ın sembolik iktidarına değil, aynı zamanda din adamlarının fonksiyonlarına da bir meydan okumaydı. Egemenliğin halka ait olduğu düşüncesi politik algıyı da radikal bir şekilde değiştirdi. Mîrzâ Yusuf, “Yek Kelime” adlı risalesinde İslâm’ın Avrupa hukukunun tüm yaklaşımlarına sahip olduğu iddia etti. Ancak onun dile getirdiği “Tek kelime”den kastı laik hukuktur. Böyle bir hukukun olmaması ona göre Müslümanların ve özelde İran’ın geri kalmasının tek sebebidir.³⁵⁰

Mîrzâ Yusuf, 1889 yılında Muzaferuddin Şah’a henüz daha prens iken gönderdiği ve gelecekte olabilecek olaylar konusunda uyarı niteliği taşıyan bir mektubunda şunları diyordu:

Şayet yetkili otoriteler, anayasal bir hükümet kurmaz iseler tarihi olaylar bunu bizim üstlenmemizi mecbur edecektir. Çok zor durumlarda ve mecburiyetler karşısında bulunan İran halkı, bu ülkeyi dünyanın anayasal sistemle yönetilen milletleri arasına katacaktır. Gelecekte ister Müslüman olsun ister olmasın

³⁴⁹ Risalenin tamamı <http://shareh.net/persian/magazine/hawzah/128-129/index.htm> (Erişim tarihi 20. Haziran 2008).

³⁵⁰ Abdul-Hadi Hairî, *Shi’ism and Constitutionalism in Iran*, s. 31; Mehrdad Kia,, “Constitutionalism, Economic Modernization and Islam in the Writings of Mîrzâ Yusef Khan Mostashar od-Dowle”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 30, No. 4 (Oct. 1994), s. 751-777.

hiçbir milletin, etnik gruplara kanunen ifade özgürlüğü ve eğitim fırsatı hakkı vermediği sürece gerçek bir millet özelliği taşıması mümkün olmayacaktır.³⁵¹

Mîrzâ Yusuf Han Avrupalı güçlere karşı İslamî bir cephe kurulması ve üç kardeş devlet olan Osmanlı, İran ve Afganistan arasında tek çatı altında bir birlik oluşturulması fikrini destekledi. Ancak kurulacak bu çatı için Osmanlı'nın hilafetinin gerekli olmadığını ileri süren Mîrzâ Yusuf, Fransa'nın İran'a yaptığı yardım konusunda da çelişkiye düşmüştür. İran'ın Avrupa'nın bu büyük gücünün yardımıyla Rus ve İngilizlerin sömürgeci planlarına karşı çıkılabileceğini iddia ederken, Osmanlı hâkimiyetindeki Kuzey Afrika'da Fransız sömürge planlarını izah etmekte sessiz kalmıştı.³⁵²

Mîrzâ Yusuf'un risalesi, Osmanlı'da 1867'de Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e gönderdiği ve anayasal hükümetin tek meşru hükümet olacağını iddia ettiği -liberallerin manifestosu olarak bilinen- mektuba benzetilebilir³⁵³. Mîrzâ Yusuf 1870'de söz konusu risalesini yazarken, Mustafa Fazıl'ın üç yıl önce kaleme aldığı bu mektup İranlı aydınlar arasında tartışılıyor olmalıdır. Daha sonra broşür haline getirilip Yeni Osmanlılar tarafından dağıtılan bu mektubunda Mustafa Fazıl, Osmanlı'daki ekonomik, mali kriz ve memur yolsuzlukları gibi sorunlara değinerek çare olarak meşrutiyet yönetimine geçilmesinin ve çöküş sürecini durdurmak için kurumsal değişiklikleri gerçekleştirmenin zorunlu olduğunu ileri sürmüştür. Mektup 1890'larda Yeni Osmanlıların faaliyetlerini yineleyecek olan Jön Türklerin ilham aldığı kaynaklardan biri olarak görülmüştür.³⁵⁴ Mektupta ifade edilen

³⁵¹ Mektup için bkz. Nâzımî'l-İslâm Kirmânî,, *Târîh-i Bidâri-yi Îrânîyân*, c. I. s. 172-177.

³⁵² Mehrdad Kia, "Pan-Islamism in Late Nineteenth-Century Iran", *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, No. 1 (Jan. 1996), s. 34.

³⁵³ Niyazi Berkes, *The development of secularism in Turkey*, London, 1998, s. 208-209. Mohammad Tavakoli Targhi, *Formation of Two Revolutionaray Discourse*, s. 80.

³⁵⁴ Şerîf Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1.baskı, İstanbul 1996, s. 307-314. Mektubun tamamı için bkz. "Mustafa Fazıl Paşanın Sultan Abdülaziz'e Mektubu", *İktisat İşletme ve Finans*, İstanbul 1996, c. XI., sy 127, s. 14-29.

sorunlar İran’da yaşanan sorunlarla örtüşmektedir. Bu açıdan Mîrzâ Yusuf’un risalesini kaleme alırken Osmanlı’daki benzer sorunlarla ilgili tartışmalardan habersiz olduğu düşünülemez.

IV. 2. 3. Osmanlı’daki Reformların İranlı Devlet Adamı ve Seyyahların Aracılığıyla İran’a Aktarılması

Her iki ülke arasında elçiliklerin kurulması, diplomatik ve entelektüel iletişimin getirdiği karşılıklı etkileşimi artırıcı bir işlev görmüştür. Bu etkileşim birçok yolla gerçekleşmiştir. Bunların ilk görünür şekli, İran’da saltanatı ele geçirmek iddiasıyla hareket eden şehzadelerin zaman zaman Osmanlı’yı sığınmaları ve orada uzun yıllar kalarak Osmanlı’nın siyasî ve kültürel atmosferinin etkisinde kalmalarıyla meydana gelmiştir. Kaçar şehzadesi Abbas Mîrzâ Melikârâ (ö.1898), Meşrutiyet öncesinde Osmanlı’ya böyle bir nedenle sığınmak zorunda kalmıştı. Nasiruddin Şah’ın üvey kardeşi olan Abbas Mîrzâ genç yaşta hapse atılmış ve İngiliz elçisinin aracılığıyla haptisten kurtularak Irak’a gitmek istemişti. Bağdat valisinin “Burası İran’ın hapishanesi olmuş” diyerek önce ikametine müsaade etmemiş, ancak daha sonra İngilizlerin ve Tahran’daki Osmanlı elçisi Vefik Efendi’nin araya girmesiyle Osmanlı topraklarında ikametine izin verilmişti. Abbas Mîrzâ yıllarca Osmanlı topraklarında kalmış, Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemlerine şahit olmuş ve dönemin siyasî ve kültürel yapısını yakından tanımıştır. 1871 yılında Bağdat’tan İstanbul’a gelen Abbas Mîrzâ, buradaki kısa süreli ikametinde sarayın özel ilgisine mazhar olmuş ve şehirdeki modern okulları incelemeye fırsat bulmuştur. Ancak İstanbul’a gittiğini öğrenen İran hükümeti bu şehzadenin tekrar Bağdat’a gönderilmesini sağlamıştır.

Abbas Mîrzâ’nın Bağdat’ta kaldığı süre Mithat Paşa’nın valiliği dönemine rastlar. Bağdat’ta özellikle Mithat Paşa’nın özgürlük ve reform ideallerine eğilim gösteren Abbas Mîrzâ, Bağdat’tan 27 yıl sonra 1878’de İran’a dönmüş ve

Nasiruddin Şah tarafından “Melikârâ” lakabıyla taltif edilmiştir.³⁵⁵ Şah, 1890’da Meclis-i Şura-yı Kübra’yı kurduğunda onu meclis üyeliğine ve kanunları hazırlayan komisyonun başına getirmiştir. Bu sırada Osmanlı Kanuni Esasiyesi’ni tercüme etmiş ve Meclis-i Şura’da okumuştur. Bu davranışı meclisin diğer üyeleri tarafında hoş karşılanmayınca görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır.³⁵⁶

Osmanlı’daki ikametleri sırasında İstanbul’un kültürel ve siyasî atmosferini teneffüs eden diğer bir İran devlet adamı da Osmanlı’da elçilik yapmış Müînü’l-Mülk Hacı Şeyh Muhsin Han’dır. Tebriz doğumlu olmasına rağmen eğitimi İstanbul’da alan Müînü’l-Mülk babası gibi burada ticaretle meşgul olmuştur. 1873’de elçi olarak İstanbul’a tayini çıkmış ve bu göreve 18 yıl boyunca devam etmiştir. Elçilik sırasında Osmanlı sarayındaki itibarı o derece yükselmiştir ki, kendisi Şeyhu’l-Süfera olarak anılmıştır. Sultan Abdülhamid’in itibar ve dostluğunu kazanacak kadar Osmanlı devletiyle ilişkileri en üst düzeye çıkarmıştır. Hacı Pîrzâde’ye göre bu dönem Müînü’l-Mülk İstanbul’da bulunan bütün ülke elçilerinin en saygını olmuştur.³⁵⁷ Han Melik Sasanî ise onun saraydaki konumunu “Sultan Abdülhamid’le haftada birkaç gün birlikte akşam yemeği yiyebilecek kadar dosttu” şeklinde ifade etmiştir.³⁵⁸ Osmanlı’ya ve saraya bu yakınlığı ona I. Meşrutiyet tecrübesini başından sonuna kadar tanıma fırsatını sağlamıştır. Malî sıkıntı çeken Ahter gazetesine Abdülhamid’in desteğini sağlamada da yine onun rolü olmuştur. Osmanlı reform düşüncelerini aktaran bu gazetenin onun elçiliği sırasında desteklenmesi, İran’a meşrutiyeti getiren reformları tanıtmadaki payını açıklar.

XIX. Yüzyıl boyunca İran’da bir edebiyat türü olarak gelişen seyahatnameler, özellikle Avrupa’ya giden seyyahların gördüklerini, duyduklarını ve öğrendiklerini

³⁵⁵ Biyografisi için bkz.Mehdi Bamdâd, *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i İran*, c. II. s.222-227.

³⁵⁶ Reisniyâ, Rahîm, *İrân ve Osmânî der Âsitân-i Karn-ı Bistom*, c. II. s. 271.

³⁵⁷ Pîrzâde, *a.g.e.*, c. II. s. 82-83.

³⁵⁸ Hân Melik Sâsânî, *Yâdbûdhâ-yı Sefîr-i İstanbul*, s. 261.

İran toplumuna aktarmada üstlendiği rolden dolayı, yeni düşünce ve görüşleri her yönüyle tanıtan önemli bir araç olmuştur. Birçok İranlı aydın ve yazarın Osmanlı'ya yaptıkları seyahat ve gezilerde bu ülkedeki gelişmeleri yakından görmeleri ve seyahatnameleriyle kendi ülkelerine aktarmaları, ülkelerinde yeni düşünce ve görüşlerin tanınmasına büyük katkı sağlamıştır. Seyyahların bu eserlerinde çok etkili bir dil kullanmaları görüşlerinin tesirini daha da artırmıştır.

1838 Eylülünde diplomatik misyonla Avrupa'ya gönderilen Mîrzâ Abdulfettah Han Germûdî, gezi ve gözlemlerine yer verdiği seyahatnamesinde İstanbul'a uğradığında II. Mahmut tarafından kabul edilmesini ve imparatorluğun siyasî durumunu ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Yazılarında yenilik karşıtlarının endişelerini taşıyan Germûdî, eserinin Devlet-i Osmanî başlığındaki bölümünde şunları yazmaktadır:

Sultan ülkede hem ordu mensubu hem de sivil vatandaşların Avrupai tarzda giyinmesini sağlamış ve Müslümanların genelde karşılaştıklarında söyledikleri “Selam aleyk ve aleyke selam” sözlerini yasaklamıştı. Kullanılan bazı unvanları da değiştirmişti. Halk bu nedenle bütün Avrupai tarzlardan şikâyet etmeye başlamıştı. Eğer böyle giderse İslâmî adetlerin gittikçe kaybolacağını, dinin ve peygamber sünnetinin zayıflayıp sonunda ortadan kalkacağını söylüyordu.³⁵⁹

Germûdî seyahatnamesinde Osmanlı'daki yeni düzen taraftarlarının görüşlerini atlayıp sadece karşıt olanların görüşlerini kaydetmiştir.³⁶⁰ Bu açıdan çok kısa süre kaldığı İstanbul'da bu tip insanlarla karşılaşmış onların görüşlerini yansıtmış olabilir. Nitekim selamın yasaklandığı şeklindeki iddiasının tarihi hiçbir gerçekliği

³⁵⁹ Germûdî'nin *Sefernâme-i Mîrzâ Fettâh Hân Germûdî bi-Urûpâ* (nşr Fethuddin Fettâhî, Tahran 1347/1968, Dânişgâh-ı Tahran) adlı eserinden nakleden Anja Pistor Hatam “İran and Reform Movement in The Ottoman Empire”, *Proceedings of The Second European Conferance Of Iranian Studies*, Roma 1995, s. 564.

³⁶⁰ Anja Pistor Hatam, a.g.e., s. 564.

yoktur. Yeni düzen muhaliflerinin her iki ülkedeki modernizme karşı ileri sürdükleri temel argümanları, dinin sosyal ve politik alanda etkisini kaybedeceği endişesiydi. Bu kaygı onları selamın yasaklandığı gibi itham edici görüşlere sürüklemiş olabilir. Muhtemelen bu görüşlerin amacı İran toplumunda Avrupai tarzda giyinmenin dini bakımdan olumsuz karşılanmasının sağlanmasına yöneliktir.

Germüdi'nin modernizm endişelerini yansıtan görüşlerinin zıddını Kaçar sarayının görevlisi olarak Osmanlı'ya giden Abduhalil Han Edibu'l Mülk ortaya koymuştur. Seyahat için gittiği Bağdat'ta Osmanlı valisine misafir olan Edibu'l-Mülk, Bağdat Valisi Gözlüklü Mehmet Reşit Paşa³⁶¹ ile aralarında geçen konuşmayı ayrıntılı bir şekilde aktarır. Edibu'l-Mülk'ün "Sefername-i Edibu'l-mülk be- 'atabât" adlı gezi izlenimlerini anlattığı eserine göre Reşit Paşa bu görüşmelerde konuğuna Tanzimat reformlarını anlatmış, İran sarayına mensub bu kişiyi Osmanlı ordusunda gerçekleşen reformlar konusunda aydınlatmaya çalışmıştır. Vali, bu anlattıklarıyla Edibu'l Mülk'ü İran'daki ordunun da başarılı olması için aynı yollardan geçmesi konusunda ikna etmeyi düşünmüştür. İran ordusu gibi Osmanlı ordusu da önceden donanım ve eğitim açısından geri ve güçsüz bir orduydü. Yapılan reformlar sayesinde Osmanlı ordusunun Avrupa'daki benzerleri gibi iyi bir donanım ve eğitime sahip hale geldiğini söyleyen Reşit Paşa, Edibu'l-Mülk'le yaptığı sohbetlerde İran ordusunun da aynı reformlara ihtiyacı olduğu üzerinde ısrarla durmuştur. Böylece Reşit Paşa konuğuna İran'ın zayıflığını gördüğünü, ülkeyi tembelliğin esaretinden kurtarmak gerektiğini söyleyerek bunun

³⁶¹ Gözlüklü Mehmet Reşit Paşa, Avrupa'da eğitim görmüş dönüşünde Tophane-i Amire'de görev başlamış bir devlet adamıydı. 1256/1840'da Daru's- Şura-yı Askeriye üyesi olmuştur. Muharrem 1264/Ocak 1848'de Anadolu vezareti rütbesiyle müşir olan Reşit Paşa, Şevval 1267 /Ağustos 1851'de Tophane-i amire müşiri olup o yıl Bağdat valiliğine ve Irak ve Hicaz Müşiri oldu Valiliği vefat edinceye kadar yani 13 Muharrem 1274/3 Eylül 1857 kadar sürmüştür. Bağdat valiliği sırasında şehirde bozulan ekonomiyi ve sosyal hayatı ıslah etmek için yaptığı başarılı çalışmalarla anılır. Muhammed Süreyya, *Sicili Osmani*, Matba'a-i Amire, 1311, c. II. s.393. Kerem Kayı, *Bagdad, 1831-1869*, Peter Lang. Berlin 2005, s. 170-172.

için modern standartlarda bir yapılanmaya gidilmesinin zorunlu olduğuna onu ikna etmeye çalışmıştır.³⁶²

İranlı bir devlet adamı olan Mîrzâ Muhammed Hüseyin Ferehanî de seyahat ettiği Osmanlı topraklarında özellikle siyasî durumu ve gelişmeleri yakından görmüş ve bu izlenimlerini Sefername adlı eserinde anlatmıştır. II. Abdülhamid zamanındaki bu gezilerinde Osmanlı döneminin geri kalmış durumunu ve bu duruma Avrupa'nın bakışını şöyle yansıtmıştır: “Bugünlerde Osmanlı devletinin durumu ölü bir hayvanın cesedine ve bu ceset etrafında dolaşan bir sürü azgın köpeğin durumuna benzemektedir. Ancak bu köpekler birbirlerinden korktuklarından dolayı bir türlü cesede saldırıp onu kendi taraflarına çekme cesaretinde değillerdir. Eğer onlar arasında bu korku olmasaydı bu cesedi bir günde ortadan kaldıracabileceklerdi.” Ferehanî, geleneksel otokratik düzenin değişmesi için yapılacak her girişime karşıdır. Ancak dönemin birçok İranlı devlet adamı gibi düzeni değiştirmeden yapılacak bir değişikliğe taraftar olan muhafazakâr bir yenilikçidir. Bundan dolayı ancak monarşi yönetimini tehdit etmeyecek siyasal reformları onaylar. Osmanlı devletinin nasıl bir yapı üzerine kurulduğunu merak eder ve okuyucularını meşrutî hatta cumhuriyet hükümetlerinin zararları konusunda ikna etmek için çeşitli ülkelerden örnekler verir. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşını doğrudan Osmanlı'nın 1876'daki I. Meşrutiyet Anayasası'nı kurma girişimlerinin sonucuna bağlar. Bu savaş esnasında II. Abdülhamid'in parlamento dağıtıp anayasayı rafa kaldırma şansını elde ettiğini iddia eder. Sonuç olarak Sultanın geleneksel yapıya dönerek doğru olanı yaptığını söyler.³⁶³

Bu dönemde 1886-1889 yıllarında Avrupa'ya seyahat eden ve Osmanlı ülkesine de uğrayan diğer bir seyyah Hacı Muhammet Ali Pirzade'nin tavrı ise daha

³⁶² Anja Pistor Hatam “İran and Reform Movement in the Ottoman Empire”, *a.g.e.*, s. 566.

³⁶³ Anja Pistor Hatam, *a.g.e.*, s. 567.

çok reformları övücü ve teşvik edici yöndedir. Pirzade on iki yıl kaldığı İstanbul'da yaşayan İranlıların yaşamına büyük bir ilgi duymuş, hatıralarında onlar hakkında çok detaylı bilgiler vermiştir.³⁶⁴ Seyahatnamesinde verdiği bilgilere göre, İstanbul'da çalışan ve oturan İranlı diplomat ve tüccarların yanı sıra, İstanbul'da Abdülhamid'in Mekteb-i Ulûm ve Funûn-î Harbiye'de okumak üzere İran'dan çağırdığı altı öğrenci de yaşamaktaydı.³⁶⁵ Pirzade, İstanbul şehrini ve halkın özelliklerini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Özellikle Sultan Abdülhamid'e ve sarayda edindiği izlenimlere uzunca değinir.

İran'ın İstanbul büyükelçisi Mîrzâ Rıza Han Erfau'd-devle döneminde (1901-1910) İstanbul'u ziyaret eden Yahyâ Devletabadî (ö.1939), dönemin en önemli kaynaklarından sayılan "Hayat-ı Yahyâ" adlı tarihî hatıratında İstanbul'un siyasî havasını ve oradaki çalışmalarını anlatırken Jön Türklerle (Turkân-ı Civân) dost ve arkadaş olduklarını ve onların düşünce ve görüşlerinden yararlandıklarını söyler.³⁶⁶ Devletabadî, Sultan Abdülhamid'in II. Meşrutiyet öncesi "hürriyet, müsavat, vatan ve hukuk gibi sözcüklerin kullanılmasının yasaklandığı ve basına sansür uygulandığı bir İstanbul'da yaşadı. Jön Türklerin millî bir hükümet ve anayasal bir yapı düşündükleri sırada İran'da beklenmedik bir şekilde gerçekleşen meşrutiyetin onları heyecanlandığını söyler.³⁶⁷ Osmanlı'da II. Meşrutiyet'in ilanının İran'da Şah'ın Meclis'i bombalayıp dağıtması ile aynı tarihe denk düşmesinin sonucunu Devletâbâdî şöyle açıklamıştır:

"Eğer Osmanlı'da Meşrutiyet ilan edilmemiş olsaydı, İran saray yönetimi meşrutî millî hükümetine tekrar mübtela olcıklarını aklına bile getirmeyeceklerdi.

³⁶⁴ Cemşid Behnam, "Menzilgâhî der Râh-i Teceddüdi-i İrân: İslâmbûl", *İran Nâme*, XI /2. 1372 hş/ 1993. s. 273.

³⁶⁵ Pîrzâde, *a.g.e.*, c. II.s. 111-112.

³⁶⁶ Yahyâ Devletâbâdî, *Hayat-ı Yahyâ*, c. III. s. 24.

³⁶⁷ Yahyâ Devletâbâdî, *a.g.e.*, c. III. s. 26.

Ancak, Osmanlı Meşrutiyeti her iki ülkedeki meşrutiyet taraftarları arasında bir akit yapılmasına neden oldu. Bu durum, memleketimizin geleceği ve din kardeşimiz olan bir milletin bağımsızlığı için faydalı oldu.”³⁶⁸

İstanbul’da bir süre yaşayan ve İran Meşrutiyeti’nin önemli simalarından biri olan Seyid Hasan Takizade³⁶⁹ (1878-1970), İstanbul’da bulunduğu sırada zamanının çoğunu Beyoğlu’ndaki kitapçılardan kitap alıp okuyarak ve özellikle Namık Kemal gibi yazarların yasaklanmış eserlerini inceleyerek geçirmişti. İstanbul’da İran’daki rejim karşıtı meşrutiyetçi basın ve edebi çevrelerle temasa geçen Takizade, onlarla da fikir teatisinde bulunmuştur.³⁷⁰

³⁶⁸ Yahyâ Devletâbâdî, *a.g.e.*, c. III. s. 27.

³⁶⁹ Takizade 1295/ 1878’de Tebriz’de doğdu. Babası Seyyid Taki, genç yaşta Tebriz’e gelmiş ve önce bu şehirde daha sonra Necef’te dinî eğitim almış bir din adamı idi. Takizâde de eğitimini Tebriz’de aldı. Önce geleneksel *mekteb*’de ilk eğitimini bitirdikten sonra mantık, Arapça, Fıkıh ve usul dersleri okudu. 1897’de babasını kaybeden Takizade, medrese eğitimini bırakarak modern eğitim aldı. 1899’da birkaç arkadaşıyla birlikte Terbiyet adıyla modern eğitim veren bir okul kurdu. Ancak muhafazakâr çevrelerden gelen baskı yüzünden kısa bir süre sonra okul kapandı. Arkadaş grubuyla bu sefer aynı adla edebiyatçı ve aydınların oturup sohbet ettiği yer haline gelen bir kitapevi açtı. 1908’de Kitabevi yakıldı. 1905’de çıktığı İstanbul, Kafkasya, Mısır, Beyrut, ve Şam seyahatinde meşhur müsteşrik Corgi Zeydan ve Mısır Müftüsü Muhammed Abduh gibi ilim adamlarıyla tanışma imkanı buldu. Bir yıl sonra Tebriz’e döndüğünde kendini İran’da istibdadı yıkmak ve meşrutiyet rejimi getirmek isteyen faaliyet ve çalışmaların içinde buldu. 1906’da meşrutiyet ilanından sonra Meclis-i Şura-yı Millî’de yer aldı. Mecliste anayasanın hazırlanması ve düzenlenmesine büyük katkılar yaptı. Ancak Muhammed Ali Şah’ın meclisi dağıtmasıyla bir yıl süren ilk meşrutiyet döneminden sonra İngiltere büyük elçiliğine sığınan Takizade, daha sonra Kafkasya üzerinde Paris’e gitti. Edward Browne’nin daveti üzerine Londra’ya geçti. 1908’de İran’da II. Meşrutiyet kurulduğu günlerde İran’a döndü. 1909’da onun liderliğinde *Fırka-i Demokrat-i İran* kuruldu. Partisiyle iktidar arasında çıkan ihtilaf nedeniyle ulema tarafından düşünceleri yüzünden dinden çıkmakla suçlanması üzerine ülkeden ayrılmak zorunda kaldı. Devlette aldığı bir dizi görevin ardından rahatsızlığı nedeniyle ömrünün son yıllarında eskisi gibi seyahate çıkamadı. 1970’de Tahran’da vefat etti. Seyyid Hasan Takizade, *Zindegi-yi Tufânî Hâtirât-ı Seyyid Hasan Takizâde*, haz. İrec Afşâr, Tahran 1372 hş.; Yahyâ Aryanpûr, *Ez Nimâ tâ Rûzgâr-ı Mâ*, Tahran 1376 hş, III. 112-121; Mahmud Tulû’î, *Bazîgerân-ı ‘asr-ı Pehlevî, ez Furûğî, tâ Firdüst*, Tahran 1374 hş. I. 111-167; Rıza Kurtuluş, “Takizâde Seyyid Hasan”, *DİA*, c. XXXIX (2010), s. 459.

³⁷⁰ Seyyid Hasan Takizâde, *Zindegi-yi Tufânî: Hâtirât-ı Seyyid Hasan Takizâde*, nşr. İrec Afşâr, Tahran 1372 hş. s. 42-44.

Osmanlı'yı ziyaret eden İranlı seyyahların bir kısmı, özellikle Batı düşüncesinin Osmanlı'daki izlerini ve modern okullarda gördüğü eğitim hakkındaki gözlemlerini naklederek İran'da konuya ilgi duyan çevrelerin bunlardan haberdar olmasını sağlamıştır. Bu seyyahların Osmanlı'daki reformlara ilişkin hatırat ve seyahatnamelerde dile getirdikleri olumlu veya olumsuz gözlem ve değerlendirmeler İran'da da yankı bulmuştur.

İranlı aydınların İstanbul'da ikamet ettikleri müddetçe İttihat ve Terakki Cemiyeti çevreleriyle yakın temas kurduğu, konuyla ilgilenenler tarafından iyi bilinmektedir. Çoğunlukla yayın ve matbaa işleten İranlıların aracılığıyla Jön Türklerle temasa geçen aydınlar bu iletişim sayesinde Osmanlı'daki meşrutiyet fikrini daha yakından tanıma fırsatı bulmuşlardır. İstanbul'daki İranlı matbaacılarla Jön Türkler arasındaki ilişkiler, onların kitaplarını matbaalarında basacak ve dağıtımlarını yapacak kadar ileri gitmiştir.³⁷¹ Mesela Nasreddin Şah'ı vuran Mîrzâ Rıza Kirmani³⁷², İstanbul'da kaldığı sürede seyyar kitap satışıyla uğraşmış, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkez kadrosundan tıbbiye kökenli Jön Türklerle temasa geçerek yurt dışında yayınlanan İranlı aydınların kitaplarını ve ülkeye girmesi yasaklanmış diğer kitap ve dergileri onlara temin etmeye çalışmıştır.³⁷³

³⁷¹ İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, Haz. Bülent Demirbaş, İstanbul, Arba Yayınları, 1987, s. 44-45.

³⁷² Encümen biraderan-ı İran üyesi Naci bey, İstanbul'daki konferansta Kirmani hakkında şunları söyler: “Mîrzâ Rıza kendini feda ederek Nasiruddin'i ,o insaniyet lekesini sahife-i alemden bir kurşun darbesiyle sildi. Ve biçare İranlıları o katilin pençelerinden hulasa etti. Mîrzâ Rıza bu hizmet-i vatanpervaneyi ifadan sonra arkadaşları gibi Müslüman olduğu halde Babi denilerek bilâ muhakeme idam olundu”. Naci Bey, *Heykel-i istibdad Muvaffak Olacak mı?*, İstanbul, Değirmenciyan Edeb Matbaası, 1326/1908, s. 6.

³⁷³ “Bugünlerde Babilerden kitapçı Acem Rıza, acem şahını öldürdü. Babi inancına mensup olan Acem Rıza'yı Kuleli mektebinde iken bana İshak Sükuti tanıtmıştı. O vakit Beyazıt Camii Şerifinin millî kütüphaneye karşı duvarına yerleştirilmiş bir kitap dolabına dizdiği eski ve bazı nadir kitapları satar ve arasıra eline geçirdiği ve idare-i şahiye aleyhine Londra'da neşr olunan Acemce gazeteleri gizlice bize verirdi”. İbrahim Temo, *a.g.e.*, s. 59.

Avrupa’da faaliyet gösteren İranlı meşrutiyetçiler, diğer ülkelerin reformcu ve anayasa yanlısı aydın ve yazarlarıyla temasa geçerken sürgündeki Jön Türklerle de ilişki kurmuşlardır. Mesela Jön Türk liderinden Ahmet Rıza ile böyle bir fırsatta Paris’te tanışmışlardı. Londra ve İstanbul’da Ahmet Rıza ile karşılaşan Seyyid Hasan Takizade, hatıratında Onun hakkında övgü dolu sözler söyledikten sonra Paris’te çıkardığı Şura-yı Ümmet adlı derginin etkili olduğunu, kendisinin bile gençken Tebriz’de bu gazetenin bazı sayılarına el altından ulaştığını ifade etmiştir.³⁷⁴ Takizade’nin bu son ifadesi, Jöntürk yayınlarının İran’a kadar ulaştığını ve İranlı aydınlarca da okunduğunu açıkça göstermektedir. Avrupa’da İranlı meşrutiyetçilerle Jön Türkleri bir araya getirmeye ilk teşebbüs eden Edward Browne’dır. Bu şahsın her iki ülkenin meşrutiyetçileri arasında karşılıklı olumlu ilişkilerin kurulmasındaki payı büyüktür. Browne’nin iki ülkenin meşrutiyetçileriyle doğrudan dostluk kurmuş olması, her iki tarafı birbirleriyle tanıştırmasına vesile olmuştur.³⁷⁵ Böylece meşrutiyet öncesinde Osmanlı ve İran meşrutiyetçileri arasında kurulan bu iyi ilişkiler iki taraf arasında bir dostluk köprüsü kurulmasını sağlamıştır. Daha sonra Şah’ın Meclis’i topa tutup feshetmesiyle zor duruma düşen İranlı meşrutiyetçiler, bu dostluk sayesinde Jön Türklerin desteğini elde etmişlerdir.

IV. 2. 4. Osmanlı Devletinin Meşrutiyet Sürecinde Şii Ulema ile İlişkileri

Meşrutiyet süreci başladığında Necef, Kerbela, Kâzimeyn ve Samarra’daki ulema Osmanlıların İttihad-ı İslâm davasına olumlu cevap verdi. Mesela Aga Necefi İsfahanî’nin diğer İsfahan ulemasıyla birlikte Osmanlı Şeyhülislam’ına gönderdiği telgrafta İtalyanların Trablusgarp’a, Rusların ve İngilizlerin de İran’a

³⁷⁴ Seyyid Hasan Takizâde, *Zindegi-yi Tufânî*, s. 158-159.

³⁷⁵ Mansour Bonakdarian, “Iranian Constitutional Exiles and British Foreign-Policy Dissenters, 1908-9”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 27, No. 2 (May, 1995), s. 183-184.

saldırmalarının Peygamber'in hadisindeki gibi "İslam'ı garib duruma" düşürdüğü, bu nedenle Müslümanlar arasında güçlü bir birlik kurarak İslam'ın ruhunu güçlendirme yolunda şahsi adımların atılmasını temenni ettikleri ifade edilmişti.³⁷⁶ Bu tip destekler Jön Türklerin İranlı meşrutiyetçilere daha dostça davranmasının yolunu açmıştır. İran uleması, Osmanlı'nın Pan-İslamist politikaları çerçevesinde Şah'ın İranlı Müslümanların katili gördükleri Ruslarla ittifak etmesine kızarak Osmanlı Sultanı'na müracaat etmeyi politik bir çözüm olarak düşündü. Burada Şif ulemanın geleneklere aykırı olarak Sünni bir devlete müracaat etmesini Şiilerin geleneksel tavırlarıyla çelişik görmek mümkündür. Bu nedenle, Şif ulemanın o döneme kadar siyaseten hiçbir işbirliğine girmediği Osmanlı'ya bu yeni yaklaşımı, Şia mezhebi içinde bir reform sayılabilecek bir gelişme olmuştur.

Osmanlı ve İranlı ulemanın Pan-İslâmizm adına işbirliği yapması bölgedeki yabancı nüfuzuna karşı çok etkili bir girişim oldu. Ulemanın Osmanlı devlet yönetimine müracaatı bu dayanışma ruhunun bir sonucudur. Rusları İran İslâm topraklarından çıkarmak ve Muhammed Ali Şah'ı devirmek için Osmanlı'nın yardım etmesini isteyen ulema, İttihad-ı İslâm düşüncesini kendileri için de siyaseten iyi bir yol olarak görüyordu. Bu birliktelikten yararlanılarak ülkenin içine düştüğü durumdan kurtulmasının sağlanabileceğini umuyorlardı. Bundan dolayı Necef ulemasından Horasanî ve Mazenderanî, Şah'ı kastederek "Şu anda Müslümanların en önemli görevi kan dökücü adamın ortadan kaldırılması ve hükümete vergi ödenmemesidir" şeklinde fetva vermişlerdi.³⁷⁷ Bu fetva kısa zamanda bütün gazetelerde yayımlanarak bütün İran'da duyuruldu. Atebat'taki müctehitlerden Muhammed Kazım Horasani ve Abdullah Mazenderanî, Şevval

³⁷⁶ Takî Süfî Niyârki, "Usul-İ Endîşe-İ Siyâsî-yi Âkâ Neceffî Ve Nakş-I Vey Der Cünbeş-İ Meşrûtiyet", *Faslnâme-yi Mutâlaât-ı Târihi*, Tahran 1384 hş , sy. 8, s. 137.

³⁷⁷ Kesrevî, *Târih-i Meşrûte-i İran*, s. 730.

1326/Kasım 1908'de Muhammed Şah'ın devrilmesine yardım talep etmek üzere II.

Abdülhamid'e bir telgraf gönderdiler:

Devlet-i Aliyye için duacı, mübarek zat-ı şahanelerinin şefkati için ümitvar olan bizlerin bu ma'rûzâtı öncesinde üzerimize farz olan dualar ve yerine getirmemiz gereken medihler, tüm mevcudat üzerinde Allah'ın gölgesi olan, İslâm âleminin koruyucusu, Emirü'l-müminin içindir, Allah gölgesini tüm Müslümanlar üzerine yaysın. Âmin.

Şerîat-ı Garrâ'nın hizmetkarları olan ve Büyük (Osmanlı) Devletinin himayesine sığınan bizler her zaman zat-ı mukaddesleri ve hakimiyetinin yücelmesi için dua eden erleriz. Zira inancımız odur ki, ancak bu hükümlerle İslâm'ın korunması ve insanların en üstünü olanın (Hz. Muhammed) –salat ve selam onun üzerine olsun- Şerîatının doğru olarak uygulanması mümkündür. Aksi takdirde kâfirlerin hâkimiyetinde tüm İslâm eserleri yok olacaktır. Bizler aynı zamanda Yüce İran Devleti'ne tüm samimiyetimizle bağlı iken ve O'nun izzetini gözetmekteyken kötü ve sapkın kişilerin çabaları sonucunda devlet ve halk arasındaki ilişkilerde bozukluk ve zayıflık başladığını, düzenin bozulduğunu görmekteyiz. Öyle ki, Müslümanların kadınları ve çocukları kâfirleri taklit etmeye başladılar. Yabancı güçlerin etkisiyle neredeyse İslâm ve İman ortadan kaldırılma durumuna gelince insanlar panik halinde, Şerîat'a ve ehline bağlı olduğunu iddia eden devlet nezdinde aracı olmamız talebiyle bize başvurdu. Millet ahvalinin düzeltilmesi ve devlete sadakatlerinin devamı için bir taraftan halka etkili vaaz ve doğru nasihatlerde bulunurken diğer taraftan devlet başkanlığı makamından -Allah ebediyete kadar hükümlerini baki etsin!- ricacı olduk ve müşriklerin söz sahibi olmalarına son verilerek halkın dinin korunması yolundaki taleplerini yerine getirmesini istedik. Kendisi muvafakat ederek bu talepleri kabul ettiğini kesin bir sözle bildirdi ve beraberce Allah'ın Kitab'ı hatmedilerek insanlar ikna oldu ve biz de Din-i Mübîn'in ortadan kaldırılmayacağı konusunda ümitvar olmuş idik. Ancak

günler geçtikçe verdiği ahit ve sözleri bozdu, itaatkâr halkın dokunulmazlığını hiçe saydı ve Allah'ın Kitabı'nı terk ederek zat-ı mukaddeslerinizin de bildiği yanlış eylemlerde bulundu. Biz sebep olduğu bu büyük musibet için Allah'a şikâyetinde bulunuyor ve siz Müslümanların sultanından benzeri olmayan bu büyük felakete karşı yardım talep ediyoruz. Zira mukaddes makamınızdan başka sığınacak yer bulunmamaktadır. Bu makamdan ricamız, yangını söndürmesi, azgın fitne hareketini yok etmesi, ümmetin sıkıntılarını gidermesi, Müslümanların haklarını talep etmesi, saldırı için hazır olan müşriklerin hükmü altına girmekten onları korumasıdır. Hakkınızda bildiklerimiz sizin gibi merhamet sahibi bir sultanın bu taleplerin üstesinden gelebileceği yönündedir. İşte bu mübarek makamın şefkatine ve Devlet-i Aliyye'nin merhametine nail olmak için dua eden bizlerin istirhamı yabancıların müdahale ederek ülkemiz ve halkımızı her yönden perişan etmelerinden önce lütfedip yardım etmenizdir. Allah nurunuzla karanlıkları aydınlatsın, yardımlarınızla sıkıntıları gidersin! Takdir Sultan (Veliyyü'l-Emr) Hazretlerindedir. Vesselamü aleyküm ve rahmetullahi ve berekatüh, Devlet-i Aliyye'nin Duacıları Mîrzâ Halil Muhammed Hüseyin'in Oğlu, Muhammed Kazım el-Horasânî, Abdullah Mazenderânî.³⁷⁸

Mektup Meclis-i Vükela'da tartışılmış ve gereğinin yapılması üzerinde bir karara varılmıştır.³⁷⁹ Bu telgrafta Şî'î ulemanın tarihte ilk defa Sünni bir Sultan'a "Emirülmüminîn" diye hitap etmesi çarpıcı ve manidardır. Bu farklılık Bağdat'taki İngiliz diplomatlarının dikkatinden kaçmamıştır.³⁸⁰ Fakat bu işbirliğini yadırgayanlar bir gerçeği göz ardı etmişlerdi. Şî'î ulema yardım ve işbirliği için Osmanlı ulemasına başvurmuş değildi. Sadece Sünni bir sultandan ortak politik

³⁷⁸ Telgraf Arapça'dır. Nâzımu'l-İslâm Kirmanî, *a.g.e.*, c. IV. s. 232-233.

³⁷⁹ BOA DH.MKT. Dosya 2881, Gömlek 26 (Tarih: 02/B /1327 (Hicrî)).

³⁸⁰ Abdul-Hadi Hairî, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran*, s. 88-89.

hedefler üzerinden bir siyasî istekte bulunmuşlardı. Üstelik istekte bulunanlar Osmanlı topraklarında yaşayan Osmanlı tebaasının mensuplarıydı. Burada Şîî dinî liderler güçlü ve özerk bir konumdaydılar. Osmanlı'daki meslektaşlarının aksine güçlerini büyük ölçüde devletten değil, dinî kurumlardaki ve mahalli yönetim seçkinlerinin nezdindeki konumlarından gelmekteydi. Telgrafta sözü edilen yardım talebi böylesi bağımsız bir grubun isteğiydi. Şii ulemanın bu tür sistem değişikliklerinde izlediği yol Sünnilere göre her zaman farklılık arz etmiştir. O nedenle bu yardım talebinin arkasında dinî değil siyasî istekler vardı.

Osmanlı Meşrutiyeti'nde din adamlarının oynadığı role bakıldığında, bu rolün İran'daki örneklerinden tamamen farklı olduğu görülür. 1876'da Mithat Paşa'nın öncülüğündeki Osmanlı Meşrutiyeti'ne destek veren softalar kısa bir süre sonra meşrutiyetin seküler bir görüntü verdiğini düşünerek Mithat Paşa'ya çekincelerini bildiren bir mektup göndermişlerdi. Ahmet Cevdet Paşa başkanlığında anayasayı hazırlayan ve sayılarının yirmi sekizi bulduğu belirtilen heyetin içinde on civarında üst düzey din adamı da vardı. Heyetteki ulemadan bazıları Ahmet Esat Efendi (Uryânizade, Rumeli Kazaskerî), Halil Efendi (Fetva Emîni,) Mustafa Hayrullah Efendi (Yesarizâde, Hukuk Mahkemesi Reisi), Ömer Efendi (Meclis-i Tetkikat Üyesi), Ramiz Efendi (Mahkeme-i Temyiz Azası), Asım Efendi (Sudûr'dan), Esat Efendi ve Seyfettin Efendi idi.³⁸¹ Bu sayıya rağmen I. Meşrutiyet'te ulemanın bu komisyondaki etkinliği üst düzeyde değildi.

Din adamlarının 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'teki rolü ilkindeki kadar da olmamıştır.³⁸² Şeyhülislâm Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi (1838-1910) II. Meşrutiyet'i destekleyen Osmanlı ulemasının en önde gelenidir. Mehmed Sâhib

³⁸¹ Selda Kaya Kılıç, "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", *A.Ü.Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ankara 1993, sy, 4, s. 568-569.

³⁸² Robert Devereux, *The first Ottoman constitutional Period*, Baltimore : The Johns Hopkins University, 1963, s. 36-40.

Efendi siyasî tartışmalarda taraf olmaktan ve gerektiğinde görüşlerini beyan etmekten çekinmemiş, Mithat Paşa'nın idamına karşı çıkanlar arasında yer almış ve muhalefeti sebebiyle II. Abdülhamit tarafından hoş karşılanmamıştır. 31 Mart Vakası'na katılanlara açıkça karşı çıkmış, Hareket Ordusu'nun kurduğu mecliste II. Abdülhamit'in hal edilmesi için yapılan oylamaya katılmıştır. Meşrutiyet'in ilânı ile 3 Eylül 1908'de Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi ikinci başkanlığına ve aynı yıl Hey'et-i A'yân üyeliğine getirilmiş, 31 Mart olayını müteakip 6 Mayıs 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci kabinesinde Ziyâeddin Efendi'nin yerine şeyhülislâm olmuştur. Meşrutiyet'le ilgili tartışmalar esnasında meşrutiyet idaresinin dine uygunluğunu savunan ulema tarafında yer almış, şeyhülislâmlığı sırasında bu konudaki görüşlerini bir beyanname ile ilân etmiştir. Bu beyannamede Hareket Ordusu'nun gerçekleştirdiği işin gerekçeleri anlatılarak bunun dinî açıdan meşru ve gerekli olduğu ifade edilmekte, devr-i sâbıkta pek çok zulüm ve kötülüğün yapıldığı, bu sebeple padişahın hal edildiği ve yerine V. Mehmet'in getirildiği bildirilmektedir. Sırât-ı Müstakîm dergisinin 10 Şâban 1327 (14 Ağustos 1325 r.) tarihli (II/51, s. 385-387) sayısında neşredilen beyannamenin Arapça metni de aynı derginin 1 Ramazan 1327 (3 Eylül 1325 r.) tarihli (III/54, s. 17-19) sayısında yayımlanmıştır³⁸³. Meşrutiyeti kuran irade olan İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde İslâmi düşüncüyü savunanlar olmasına rağmen, cemiyet genel olarak ilerlemeci ve yenilik taraftarıydı. Cemiyet daha ziyade Osmanlı vatandaşlığı bağlamında daha milliyetçi ve Batıcı bir söylem geliştirmiştir. Oysa muhalif dinî kesimler sert bir şekilde meşrutiyet sistemine karşı çıkmışlardır. Meşrutiyetten sonra yer yer bazı camilerin imam ve müezzinleri, halkı şeriatın uygulanmasını

³⁸³ Tahsin Özcan, "Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi", *DİA*, c. XXXIV. s. 290-291.

istediği yönünde harekete geçirip ayaklandırmışlarsa da³⁸⁴ etkili olamamışlardır. Olaylar kısa sürmüş ve mahalli kalmıştır.

³⁸⁴ Olaylarla ilgili geniş bilgi için bkz Hülya Küçük Sevil, *İttihat Ve Terakki Döneminde İslâmcılık Hareketi (1908-1914)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 330-334.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İRAN MEŞRUTİYETİNDE İSTANBUL'UN YERİ VE OSMANLI'NIN TUTUM VE POLİTİKALARI

V. 1. İSTANBUL'DAKİ İRANLILARIN MEŞRUTİYETE YÖNELİK FAALİYETLERİ

V. 1. 1. İranlıların Meşrutiyet Öncesi Faaliyetleri

1906 İran Meşrutiyet hareketi İranlı diasporadan en etkili ve güçlü desteği Osmanlı Devleti'nde ikamet eden İranlılardan görmüştür. Osmanlı'daki ikametleri XV. Yüzyıl'a kadar uzanan İranlılar özellikle tüccar olarak Erzurum, Tokat, Halep, Bursa, İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlere yerleşmişlerdi. Önceleri dönemin gözde uğraşısı ipek ticaretiyle meşgul oldular. İlk yerleştiklerinden itibaren İran'da Tebriz ile Osmanlı'da Bursa arasında ipek ticaretinde faaliyetlerini artırmaya başladılar. Nitekim XV. Yüzyıl'ın ikinci yarısında Tebriz ile Bursa arasındaki ipek ticaretinin ağırlıklı olarak İran vatandaşı Azeri Müslüman tüccarların elinde olduğu tespit edilmiştir.³⁸⁵ Bu ticari ilişkiler sonucunda Osmanlı'ya yerleşmeye başlayan İranlı tüccarlar, zamanla birçok şehirde yerleşik hale geldiler. Buna bağlı olarak nüfusları hızla arttı. Nitekim Meşrutiyet öncesinde İstanbul'daki İranlı tüccarların sayısı önemli bir miktara ulaşmıştı. Diğer işlerle uğraşan İranlıların Osmanlı'ya yerleşmeleri ise ya doğrudan göç ederek ya da Osmanlı sultan ve komutanlarının Doğu'ya düzenledikleri seferler sırasında gerçekleşmişti.

XVI. Yüzyıl'da Osmanlı-İran savaşları ve Sultan Selim'in İran ticaretini bloke etmesi, iki devlet arasındaki ticaret hacmini dalgalı bir seyre iterek İranlı göçmenlerin Osmanlı topraklarına gelişinde belirgin bir duraklamaya sebep oldu. Osmanlı yönetimi bu ticari kısıtlamalar çerçevesinde İran ipeğine ithal yasağı koymuştu. Yasağı ihlal edenlere para cezası getirilince Bursa'daki İranlı tüccarlar İstanbul'a göç etmek zorunda kaldılar. Daha sonra İranlı tüccarların Tebriz-Halep

³⁸⁵ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 210.

yolunu kullanarak ipek ticaretini tekrar başlatmalarına rağmen bu durum genel ticaret hacminin artmasında ciddi bir gelişme sağlamaya yetmedi.³⁸⁶

İki ülke arasındaki ticari ilişkiler, 1578-1639 yıllarında meydana gelen İran-Osmanlı savaşlarıyla ikinci kez darbe alınca Safevi Şahı I. Abbas ipek ticaret merkezini Tebriz'den İsfahan ve Basra Körfezine kaydırarak ticaret üzerinde güçlü bir devlet tekeli kurdu. Bunun sonucunda Tebriz ve Bursa arasındaki ipek ticareti büyük bir kayba uğramış oldu. Üstelik Şah'ın İsfahan yakınlarına Ermeni nüfusu yerleştirerek Müslüman tüccarlar yerine Ermeni tüccarları tercih etmiş olması, Tebriz'in ticaretteki önemini İsfahan'a geçmesine neden oldu. Ayrıca 1616'da İngiliz Doğu Hint Şirketine verilen ayrıcalıklar da İranlı tüccarların transit ticaretteki etkisini iyice azalmıştı.

XVIII. Yüzyıl'ın ikinci yarısına gelindiğinde Azeri kökenli İranlı tüccarlar, Osmanlı-İran arasındaki ticarete tekrar ağırlıklarını hissettirmeye başlamışlardı. 1830'da Trabzon-Tebriz transit yolunun açılışıyla Tebriz'in ticaretteki yeri tekrar önem kazandı. Bu yol ilişkilerin daha gelişmesine ve İranlıların İstanbul'da bir koloni oluşturacak kadar büyümesine etki eden bir faktör oldu.³⁸⁷ XIX. Yüzyıl'ın ortalarına gelindiğinde İranlı Müslüman tüccarlar sadece İstanbul'da değil, İzmir, Trabzon ve Erzurum gibi diğer büyük şehirlerde de güçlü topluluklar oluşturmuşlardı.

XX. Yüzyıl'ın başlarında İstanbul'da İran elçiliği yapmış Han-ı Melik Sasânî, hatıralarında bu ilk gelenlerin çoğunun o günlerde Osmanlı vatandaşlığına geçerek çeşitli görevlerle yaşamlarını sürdürdüklerini anlatır. Han-ı Malik Sasânî, 1888/1889 yıllarına ait kayıtlara dayanarak İran tebaasına mensup olanların sayısını 14

³⁸⁶ Halil İnalçık, "Harîr :The otoman Empire", *EF*², c. III. s. 213.

³⁸⁷ Fariba Zarinebaf-Shahr, "The Iranian (Azeri) Merchant Community in the ottaman Empire and Constitutional Revolution", *Les Iraniens D' Istanbul*, İstanbul 1993, s. 204.

000'den fazla göstermiş ve bunların yaklaşık on bininin yani %80'inin Azeri olduğunu belirtir.³⁸⁸

İstanbul'un dışarıdan İran'ın modernleşmesi ve meşrutiyet hareketinin bir merkezi haline gelişi tarihi olarak iki süreçte tamamlanmıştır. XIX. Yüzyıl'ın ilk yarısında İstanbul'a gelen İranlılar, Tanzimat Fermanı'yla yapılan reform ve ıslahatlarla tanışmışlar ve bu tanışma onları kendi ülkelerindeki Kaçar iktidarının baskı ve istibdatını da bu yolla ıslah edilebileceği düşüncesine ulaştırmıştır. Pek çoğu Kaçar istibdadından kaçarak İstanbul'a sığınmış İranlılar olduğu için ülkelerinde gerçekleşmesini istedikleri meşrutiyet hareketinin hazırlıklarını burada başlatmak istiyorlardı.

İkinci yerleşim süreci ise Muhammed Ali Şah'ın 1908'in yaz mevsiminde Meclis'i ilga edip "istibdat-i sağır" denilen yeni bir baskı dönemi başlattığı günlerden itibaren başlamıştı. Bu süreçte I. Meşrutiyet (1906) sonrası İstanbul'a kaçan aydın ve gazetecilerin meşrutiyetin tekrar kurulması yönündeki yaptığı faaliyetleri içermektedir.³⁸⁹

İkinci süreçte İstanbul'u ve Osmanlı'yı İranlılar için cazip kılan birçok sebep vardı. Bu sebeplerin başında İstanbul'un coğrafi açıdan merkezi bir konumda

³⁸⁸ Tsutomu sakamoto, "Istanbul and The Carpet trade of Iran since The 1870", *Les Iraniens D' Istanbul*, İstanbul 1993, s. 225. XX. yüzyılın başına doğru İran'dan yurt dışına göç edenlerin sayısındaki büyük artışla birlikte Osmanlı topraklarında da buna paralel artış olması gerekir. Ayrıca Osmanlı ülkesindeki İranlıların büyük çoğunluğunu Azeri Türklerinin oluşturması; Osmanlı vatandaşlığına geçmekte istekli davrandıkları ve hatta birçoğunun Osmanlı devlet hizmetinde buldukları gözden uzak tutulmamalıdır. Özellikle Irak'taki Şii kutsal merkezlerine eğitim için ziyarete gelenler ve Osmanlı-İran sınır bölgelerinde geçici ve sürekli iş ve ticaret için kalanların verilen sayılara dâhil edilmediği bir gerçektir. İstanbul'daki İranlıların meşrutiyet öncesi ve sonrası kurdukları muhalif örgütlenmelerde esnaf ve tüccarların çoğunluk oluşturması iki sebep düşünülebilir: ya İranlılar arasında esnaf ve tüccar sayısında bu dönemde büyük artış meydana gelmiştir; ya da bu tür örgütlerin kurulmasında kullanılan siyasî muhaliflerin iadesini engellemeye yönelik bulunduğu ülke vatandaşlığına geçme önlemiyle açıklanabilir. Fariba Zarinebaf-Shasr, "The Iranian (Azeri) Merchant Community in the Ottoman Empire and the Constitutional Revolution", *Les Iraniens D' Istanbul*, s. 209 -210.

³⁸⁹ Cemşid Behnam, "Menzilgâhî der Râh-i Teceddüdi-i İrân: İslâmbûl", *İran Name*, XI /2. 1372 hş/ 1993. s. 273.

bulunması yer alır. İstanbul'un bir İslâm toprağı (Daru'l-İslâm) olması da Müslüman İranlılar için burayı Hıristiyan bir ülkede yaşamaktan daha avantajlı kılan ikinci bir sebepti. Bu dönemde İstanbul'un sahip olduğu avantajlardan yararlanan birçok İranlı tüccar, aydın, yazar ve şair, kendilerine ait sivil örgütler (encümen) kurarak burayı faaliyet merkezleri haline dönüştürdüler. Böylece İstanbul'da, reform ve modernizm düşüncelerinin İran'a geçişini sağlayacak entelektüel bir birikim meydana gelmiş oldu. Kısa sürede bu merkezden İran'a doğru bir düşünce akışı başladı.

İran Meşrutiyeti öncesi İstanbul'da muhacir statüsünde yaşayan birçok aydın, yazar ve din adamı meşrutiyete giden yolda yeni projelere imza atmışlar ve bunları İran halkına ulaştırmaya çalışmışlardı. Mîrzâ Aka Han Kirmanî'nin Malkom Han'a gönderdiği mektuplar, İstanbul'daki bu hummalı çalışmalarında ortaya çıkan sıkıntılarının yanı sıra ülkesi için duyduğu heyecanı da yansıtmaktadır.³⁹⁰ Mîrzâ Habib İsfahani, Cemaleddin Afgani, Zeynelabidin Merağı, Fethali Ahundzade gibi birçok İranlı düşünür ve aydın, meşrutiyet öncesi İstanbul'u Kaçar muhalefetinin merkezi haline getiren şahsiyetlerdi.

Ülkeler arasındaki diplomatik, ticari ve kültürel ilişkilerin temeli İstanbul ve Tebriz'de atılmıştır.³⁹¹ İstanbul'a yerleşen İranlıların çoğunun Azeri kökenli olması, iletişim ve bağların da daha fazla Tebriz üzerinden gerçekleşmesini sağlamıştır.

Eğitim yoluyla meydana gelen yakınlık ve etkileşim İstanbul'daki İranlılar için önemliydi. Çocuklarını eğitmek üzere kurdukları okullar ve burada ders veren Osmanlı aydınları İranlıların reform ve değişim düşüncelerine önemli ölçüde etki etmiştir. El-Hacı Şeyh Muhsin Han Muinu'l-Mülk tarafından 1884'de Valide Han

³⁹⁰ Cemşid Behnam, a.g.e., s. 274.

³⁹¹ Fariba Zarinebaf, "From Istanbul to Tabriz: Modernity and Constitutionalism Ottoman Empire and Iran", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Vol. 28, No. 1, 2008, s. 155-156.

içerisinde iki odadan müteşekkil olarak kurulan Debistan-ı İraniyan'da (İranlılar Mektebi) İranlıların yanı sıra Osmanlı hocaları da ders vermiştir. Muallim Feyzi Efendi ve Hüseyin Daniş Nazimu'l-İslâm Kirmani, Habib İsfahani, Ahter gazetesinin sahibi Mîrzâ Mehdi Ahter ve Mîrzâ Rıza Kuli Han gibi Fars dili ve edebiyatında önemli yere sahip edebiyatçı ve entelektüeller, derslerinde yetişen yeni nesil İranlıların düşüncelerine yön vermiştir.³⁹²

Bu çalışmalar meşrutiyet arifesinde İstanbul'daki İranlıları kültürel ve sosyal bakımdan yeni bir harekete eşlik edecek düşünce aşamasına getirmiş ve onları İran'da gerçekleşebilecek toplumsal ve siyasî değişime destek verecek düzeye ulaştırmıştır. Özellikle genç neslin 1909'da İkinci Meclis'in kurulmasında sonra buradan yaptığı faaliyetler daha öne çıkmıştır.

V. 1. 2. İstanbul'da Reformu Taşıyıcı İranlıların Basın Organları: Ahter, Şems ve Suruş

İran meşrutiyetçileri o günün bütün iletişim araçlarını İstanbul'daki kültürel ve edebi ortamın kendi davalarına hizmet etmesini sağlayacak şekilde kullanmışlardır. İstanbul'daki İranlı aydın ve gazetecilerden oluşan çevre meşrutiyet öncesi başlayan bir süreçte bu dinamikleri en iyi şekilde harekete geçirmişler, çıkardıkları Farsça kitap ve gazetelerle meşrutiyet öncesi ve sonrasında İran'daki gelişmelere büyük katkı sağlamışlardır.

³⁹²Okul İranlı çocukların Farsça öğrenmeleri için Yıldız Hanında iki oda kiralayıp çocukları bir araya getirilmişti. Bir yıl sonra Kadırga'da bir ev kiralamışlar ve okul oraya taşınmıştı. Bir kaç yıl bu evde eğitim veren okulun idarecisi, ticaretle uğraşan Hacı Rıza Kulî Horasanî idi. Daha sonraları şimdiki hastane binası okul olarak kullanıldı ve 1318 (1900) yılında bina hastaneye tahsis edilince okulu oraya taşındılar. 1318 yılında adı geçen bina hastane olunca okulu bu kez Beyazıt'da Eminbey Mahallesindeki Hacı Mîrzâ Hasan Han Habirülmülk'un evinde dokuz yıl boyunca eğitime devam etti. Bu ev 1327 (1909) yılında yanınca Beyazıt'ta aynı mahallede bir ev kiralandı. Bir buçuk yıl burada hizmet veren okul 1911'de Dizdariye Mahallesindeki satın alınan eve yılında taşındı. Han Melik Sâsânî, *Yâdbûdhâ-yi Sefâret-i İstanbul*, s.103-105.

V. 1. 2. 1 Ahter³⁹³

İstanbul'daki İranlı aydınlar, İran Büyükelçisi Muhsin Han Muinu'l-Mülk himayesinde 16 Zilhicce 1292 (13 Ocak 1876) yılında ilk sayısı yayınlanan Ahter (Yıldız) gazetesi haftalık idi ve sekiz sayfa olarak çıkıyordu.³⁹⁴ Editörlüğünü Muhammed Tahir Tebrizî'nin yaptığı "Ahter" gazetesi etrafında zamanla entelektüel bir grup toplanmaya başladı. Gazete 61 sayı sonra malî imkânsızlıklardan dolayı yayınına son vermek zorunda kaldı. İstanbul'da Farsçanın Osmanlı matbuat dünyasının bir parçası olarak görülmesi, gazetenin Babialî tarafından da destek görmesini sağlamıştı. Nitekim II. Abdülhamit gazetenin kapanmasına üzülmüş ve İran'ın İstanbul elçisi Muhsin Han'a "İstanbul'da Türkçenin temeli ve dillerin süsü olan Farsça bir gazetenin bulunamamasının üzüntü verici" olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine gazete yetkilileri Sultan'ın teşvikiyle Ahter gazetesini yeniden yayımlamaya başladılar. Bu yeni dönem yayınının 28 Muharrem 1294 (12 Şubat 1877) tarihli ilk sayısının bir nüshası da Sultan Abdülhamit'e gönderildi. Sultan Abdülhamit, teşvik ve destek amacıyla gazeteye tam 55 abone kaydetmiş, abone bedellerini de bizzat kendisi ödemişti. Bu abonelerden 20'sini Hariciye Nezaretine, 20'sini Maarif Nezaretine, 10'unu Bâbıalî'ye ve 5'ini de şehzadelere taksim etmişti.³⁹⁵

³⁹³ İstanbul'da yayınlanmasına rağmen bu gazetenin İstanbul kütüphanelerinde yaptığımız araştırmalarda tam bir koleksiyonuna ulaşamadık. Sadece birkaç nüshası bazı kütüphanelerde mevcuttur. Gazete İran'da İran Milli Kütüphanesi tarafından toplu olarak basılmıştır (Tahran 1380 hş). İran'da Sistan ve Belucistan Üniversitesinde Azer Celîliyân'ın *İn'ikâs-ı Revâbit-i İrân ve Osmânî der Ruznâme-i Ahter* adlı tezi İstanbul'da yayınlan Ahter gazetesinde birinci Osmanlı meşrutiyetinden İran meşrutiyetine kadar olan sürede iki ülke arasında ilişkilerin yansımalarını konu edinmiştir (Danişgâh-ı Sistan ve Belucistan, yayınlanmamış master tezi, mihr mah 82).

³⁹⁴ Edward G. Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia*, Cambridge 1914, s. 37.

³⁹⁵ Hân Melik Sâsânî, *Yâdbûdhâ-yı Sifâret-i İstânbûl*, s. 205-206.

Etki ve çevresi gün geçtikçe büyüyen gazetenin çevresinde toplanan gruba bir sivil topluluk algısıyla “Ahterî Mezheb” (Ahter Ekolu)) denilmeye başlandı.³⁹⁶ İran’da Şah ve vezirler de Osmanlı başkentinde Farsça bir gazetenin çıkarılmasını destekleyerek bunun iyi bir girişim olduğunu söylemişlerdi.³⁹⁷ Gazete geniş bir düşünce yelpazesinde birçok görüşe yer vermiş, Gerek Pan-İslâmist görüşler gerekse İstanbul’daki İran muhalifi Babi mezhebi mensuplarının düşünceleri dahi bu gazetede yer bulabilmişti. Ahter, yayınlarında Osmanlı’daki iktisadi, siyasî, sosyal ve kültürel şartların tenkidine de yer vermiş ve bu yönüyle diğer Osmanlı gazeteleri gibi davranmıştır.

Ahter gazetesinin Osmanlı’da I. Meşrutiyet’in ilan edildiği yıl yayınlanmaya başlaması ilginçtir. Gazetenin temel hedefi, Osmanlı siyasî düşüncesinin İran’a ve İranlılara taşınması ve tanıtılması görevini üstlenmektir. İranlıların dikkatini Osmanlı Meşrutiyeti’ne çekmek için Ahter’in 7 Şubat 1877 (23 Muharrem 1294) tarihli sayısında Osmanlı Anayasası Farsçaya çevrilerek yayınlanmıştır³⁹⁸. İstanbul’da basılmasına rağmen Ahter’in okuyucu kitlesi İran, Rusya ve diğer ülkelere uzanacak kadar geniş bir alana yayılmıştı. Özellikle çok sayıda abonesiyle elden ele dolaştığı Tebriz ve Tahran çarşılarında büyük bir ilgi odağı olmuştu.³⁹⁹ Hatta Nasiruddin Şah bile Ahter’in iyi bir okuyucusu haline gelmişti. Ahter, yayınlarında okuyucularına Osmanlı Meşrutiyeti ile ilgili görüşleri aktararak meşrutiyetin şeriatla bağdaştığına dair okurlarını ikna etmeye çalışmıştır. Ahter’e

³⁹⁶ Cemşid Behnam, *a.g.e.*, s. 275. Bu terimi İlk defa kullanan Edward G. Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia*, Los Angeles: Kalamat Press, 1983. s. 17.

³⁹⁷ Anja Pistor-Hatam, “The Persian Newspaper *Akhtar* As a Transmitter of Ottoman Political Ideas,” *Les iraniens d’istanbul*, ed. Thierry Zarcone, Shahr Fariba Zarinebaf. Paris: Institut Français de Recherche, 1993/1373,141-142. Edward G. Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia*, s. 17-18, 36-37. Sâsânî, Hân Melik, *Yâdbûdhâ-yı Sifâret-i İstânbûl*, Tahran 1345 hş, s. 205-207.

³⁹⁸ Rahîm Reisniyâ,, *Îrân ve Osmânî der Âsitân-i Karn-ı Bistom*, 1382 hş, c. I. s. 326-327.

³⁹⁹ .Anja Pistor-Hatam, "The Persian Newspaper *Akhtar*", s. 142.

göre İslâm kurumları adalet, hürriyet, insaniyet ve doğruluk ilkelerinden oluşmuştu. Gazetenin bu yaklaşımı Osmanlı'da çok bilinen Mustafa Fazıl Paşa, Namık Kemal ve Mithat Paşanın ileri sürdüğü yaklaşımlarla benzerlik gösteriyordu. Onlar da bu yönde Kuran ve Hadisten alıntılar yapmışlar ve Osmanlı Meclisinin kuruluşuna destek olmak üzere İslâm'ın şura prensibine atıfta bulunmuşlardır.⁴⁰⁰

Ahter gazetesi bir ara Abdülhamit döneminin sansür uygulamalarına takılmış ve gazetede yayınlanan bir makaledeki “Netice-i Alî-yi Osmanî” terkibinden dolayı kapatılmıştır. Buradaki “netice” kelimesi sansür memurları tarafından Osmanlılığın sonu olarak algılanmıştır. İran elçisi konuya açıklık getirerek buradaki netice kelimesinin “son” anlamı taşımadığını, Farsçada “hülasa” kelimesi manasında kullanıldığını ifade ederek gazeteyi kapatmanın yanlış bir anlamadan doğduğunu ileri sürmüştü. Aslında sansürün aslı “netice” kelimesini denetleyen memur tarafından konunun şahsî bir meseleye dönüştürülmesiydi. 10 Nisan 1889'da gazetenin yayınına tekrar izin verilmiştir.⁴⁰¹ Ancak İran'daki “Tütün Boykotu” (1890-1891) meselesi hakkında Ahter'de yayınlanan bir makale Şah'ı kızdırmış ve gazetenin İran'a girişi yasaklanmıştı. Tütün meselesi Osmanlı'yı da ilgilendirdiğinden, 4 Ağustos 1896'da Ahter'in yayını tekrar süresiz olarak durdurulmuştur.⁴⁰²

Ahter, başlangıçtan itibaren daha çok Osmanlı'da ikamet eden İranlıların sorunlarını anlatmak ve İran'dan Osmanlı'ya gelenlere burayı tanıtmak, genel olarak da dünyadaki gelişmelerden İranlıları haberdar etmek gibi bir yayın politikası benimsemişti. Ahter'in kendine yüklediği misyon ise Osmanlı örneğine uygun bir Batılılaşma modeli için İran'da da adım atılmasını savunmaktı. Önceleri

⁴⁰⁰ Anja Pistor-Hatam, *a.g.e.*, s. 143.

⁴⁰¹ BOA. Yıldız Parekende, Dosya. 15, Gömlek 46.

⁴⁰² Cemşid Behnam, *a.g.e.*, s. 276. Fatma Demirel, II. *Abdülhamid Döneminde Sansür*, İstanbul 2007, Bağlam Yayınları, s. 59.

bir tüccar gazetesi olarak çıkmaya başlayan Ahter, olayların gelişmesiyle İran modernleşmesinin düşünsel alt yapısına Osmanlı üzerinden önemli katkılar yapan bir basın kuruluşuna döndü.

İstanbul'da bu gazete etrafında kümeleşen İranlıların fikir ve düşünce dünyasına tercüman olmak, önde gelen aydın ve yazarlarının yaşamlarından kesitler vermek Ahter gazetesinin İstanbul'daki işlevini daha iyi açıklar.

Ahter gazetesini 1292/1875 yılında şahsi gayretleriyle yayınlamaya başlayan Tebriz doğumlu tüccar Mîrzâ Muhammed Tahir Karacadağı (ö.1907), İstanbul'da işlettiği matbaa ile zaten yayın dünyasının içindeydi. Gazeteye gerekli sermayeyi vermesinin yanı sıra, birçok Farsça kitabın da basılmasını sağladı. Ahter çevresinde Farsça öğretim kitapları basarak İstanbul'da yabancıların Farsça öğrenmesine yardımcı oldu. Meşrutiyet'ten önce 22 yıl boyunca İranlılar arasında etkili bir aydın olarak bu yönde faaliyetler icra etti. Bir matbaacıdan çok, düşünceleriyle değişimde rol alan entelektüel bir aydın olarak tanındı. Meşrutiyet'le ilgili hatıralarında encümenlerde yaptığı hitabeleriyle tanınan Mîrzâ Cevad Han Natık, Mîrzâ Muhammed'in kendi düşünceleri üzerindeki etkisini şöyle dile getirir:

“İnanç ve ruhumun gelişimini, zihnimin siyasî ve sosyal meselelere karşı uyanmasını ve istibdat rejiminin meşrutiyetle değişmesi gereğini ilk defa algılayışımı, gençlik yıllarımda Ahter müdürü ile yaptığım mülakata borçluyum.”⁴⁰³

Ahter çevresinin diğer bir İranlı siması Mîrzâ Necefali Han Daniş Tebrizî'dir. İyi bir eğitim almış olan Mîrzâ Necefali İstanbul'da 1883'de İran elçiliğinde Türkçe mütercim olarak çalışmaya başladı. 1889'da Stockholm'de yapılan 8. Şarkiyat Kongresi'nde İran'ı temsil etti. Bir süre sonra elçilikteki görevinden ayrılarak Ahter gazetesinin başmuharriri oldu. Osmanlı–Rus ilişkilerine dair kaleme aldığı Rus

⁴⁰³ Nakleden Nusretullah Fethi, *Suhangûyân-ı Se Gûne-i Encümeni-i Azerbaycan Der İnkılâb-ı Meşrutiyet*, Tahran Emir Kebîr, 1356 hş, s. 135.

karşısı yazısı nedeniyle tepki çekti. Zira o sırada Ruslar Tahran'da İran'ı ikna edip Osmanlı ile savaşa sokmak için müzakereler yapmaktaydı. Ne var ki, Mîrzâ Necefali'nin söz konusu yazısına tepki gösteren Ruslar bu müzakerelere son verdiler. İstanbul'daki İran elçisi sırf bu yazıdan dolayı Ahter yönetimini azarladı. Bunun üzerine gazete yönetimi Mîrzâ Necefali'nin işine son verdi.⁴⁰⁴ 1891'de Tahran'a geri dönen Necefali aynı yıl vefat etti.

Mîrzâ Necefali'den sonra başmuharrir olan Mîrzâ Mehdi Han, bir süre İstanbul'daki İranlılar Mektebi'nin müdürlüğünü de yapmıştı. Onun faaliyet alanlarından biri de birçok İranlı gibi matbaacılık ve kâğıt ticareti idi. Hurşîd adıyla bir matbaa işletiyordu. Ahter gazetesinde keskin ve aydınlatıcı görüşleriyle kaleme aldığı yazılarını imzasız olarak yayınlıyordu. Aynı zaman bir şair olan Mîrzâ Mehdi, Ahter'de Osmanlı Sultanını öven şiirler de yazmıştı.⁴⁰⁵

İstanbul'daki İranlılar Mektebi'nde birçok İranlı aydın hocalık ve müdürlük yapmıştı. Onlardan biri de Hacı Rıza Kulî Han Horâsanî'dir. Horâsanî, Farsça Hablu'l Metin gazetesine makaleler yazdığı gibi, İran Mektebinde okutulmak üzere matematik ve Coğrafya ders kitapları da yazıyordu.

Bu çevrenin diğer bir aydını ise Şeyh Ahmed Ruhi'dir. Mîrzâ Aka Han-ı Kirmânî'nin yakın dostu olan ve İran hürriyetçilerinin Kaçar hükümeti karşısında başlattıkları mücadeleye katılan Şeyh Ahmed-i Ruhî 1886 yılında onunla birlikte İran'dan Türkiye'ye gelmiştir. İstanbul'da Seyyid Cemaleddin Afgani'den etkilenen Ruhî, onun İttihad-ı İslam düşüncesinin savunucusu olmuştur.⁴⁰⁶

Ahter gazetesi Osmanlı Meşrutiyet Anayasası'nın tamamını yayınlamaktan başka meşrutiyete yönelik başka yayınlar da yapmıştır. İran basın tarihinde

⁴⁰⁴ Hân Melik Sâsânî, *Yâdbûdhâ-yı Sifâret-i İstâbul*, s. 216.

⁴⁰⁵ Menuçîhr Bahtiyârî, "İstâbul ve İraniyân Yârân ve Müessesin-i Ahter," <http://www.yadgar.ca/history/fa/pages/matlab.php?article=92> (Erişim Tarihi 10 Mayıs 2010).

⁴⁰⁶ Menuçîhr Bahtiyârî, a.g.e., (Erişim Tarihi 10 Mayıs 2010).

meşrutiyetten bahseden ilk gazete Ahter'dir. İkinci yılında 11 Rebiu'l-evvel 1293 (6 Nisan 1876) tarihli 55. sayısında hükümet çeşitlerini konu edinen "Makam-ı Hükümet Mukaddes Est" adlı makalede ikinci hükümet şekli olarak meşrutiyet kelimesini kullanmıştır. İkinci yılında II. Abdülhamit'in Osmanlı devleti hakimiyetindeki Bosna Hersek'te ıslahatlar yapılması için yayınladığı fermanı tercüme ederek yayınlamıştır. Ahter üçüncü yılda II. Abdülhamit'in Kanûn-i Esâsî tanzimi için meşrutiyeti ilan eden fermanını tercüme ederek okuyucularını bilgilendirmiştir. Bir başka sayısında (15 rebiulevvel 1294 /31 mart 1877) Osmanlı Meclisi'nin açılışında Abdülhamit'in açılış konuşmasını tercüme ederek yayınladı. Ayrıca Meclis'teki müzakereleri de çeşitli sayılarında özetleyerek yayınlıyordu. Hatta 27 Cemaziyülevvel 1294 /9 haziran 1877) tarihli nüshasından Osmanlı Meclisinin tüzüğünü "Nizamname-i Dahili-yi Heyet-i Meb'ûsân" başlığıyla tercüme ederek yayınlamıştı. Aynı şekilde Meclis-i Ayan tüzüğünü de yayınladı. Ahter, Meclisten doğrudan haberlerin yanı sıra, Osmanlı basınında çıkan Meclis ile ilgili tartışmaları ve Meşrutiyet Kanun-ı Esasisi'nin önemi üzerine yazılan makaleleri de yayınlıyordu. Okuyucularına eğitim alanındaki gelişmeleri aktarmaktan da geri durmuyordu.

Gazetenin Meşrutiyetçileri ilgilendiren diğer bir yanı ise Avrupa'nın parlamenter sistemindeki gelişmelerle ilgili haberleri olmuştur. Bu bağlamda parlamenter sistemin değişik yönleri ve ülkenin bütçe harcamalarındaki kontrolü üzerindeki iradesi ile ilgili haberlere özel bir önem veriyordu. Kısaca Ahter İstanbul'dan yaptığı yayınlarla İran'da meşrutiyet taraftarlarını bilgilendirerek önemli bir fonksiyon yüklenmişti.⁴⁰⁷

⁴⁰⁷ Menûcihr Bahtiyârî, "Ahter ve Meşrûtehâhî",

<http://www.yadgar.ca/history/fa/pages/index.php>, (erişim Tarihi 24 mayıs 2010)

Ahter gazetesi özellikle kendi etrafında toplanan aydın kesimin gayret ve girişimleriyle Osmanlı ve İranlı aydınlar arasındaki etkileşime zemin hazırlamışlardır.

V. 1. 2. 2. Şems

Ahter'den sonra yayınlanan diğer Farsça gazete, ilk sayısı 8 Şaban 1326'de (5 Eylül 1908) İstanbul'da yayınlanan *Şems* gazetesidir. Haftalık sekiz sayfa olarak çıkmaya başlayan *Şems* gazetesi önceleri meşrutiyet inkılâpçılarının bütün faaliyetlerine destek veriyordu. Şems'in Sahibi Seyyit Hasan Tebrizi ve editörü Osmanlı tebaasından İranlı Muhammed Tevfik Basravî idi. Bunun sebebi Osmanlı matbuat yasasına göre derginin sorumlusunun bir Osmanlı vatandaşı olması zorunluluğuydu. Muhammed Tevfik bir müddet İranlılar Mektebi'nin müdürlüğünü de yapmıştı. Dergi çalışanları başlangıçta Encümen-i Saadet'in mitinglerine katılmışlar ve bu encümenin faaliyetleriyle ilgili haberleri Şems'te yayınlamışlardı.

Şems'te yayınlanan makaleler üçe ayrılabilir: İlki İran İnkılâbı ve Osmanlı-İran ilişkileriyle ilgiliydi. İkincisi liberalizm, demokrasi ve meşrutiyetle ilgili felsefi ve ideolojik konuları ihtiva etmekteydi. Üçüncüsü ise İstanbul'daki İranlılar ve Encümen-i Saadet'in faaliyetleriyle ilgili olanlarıydı. Ancak bir süre sonra gazete yönetimi ile Encümen arasında kişisel bir ihtilaf çıktı. Bu ihtilaf Nisan 1909'dan itibaren Şems gazetesini encümene karşı cephe almaya ve encümenin özgürlük isteyen faaliyetlerini açıkça eleştirmeye sevk etti. Şems'in Encümen-i Saadet'e yaklaşımı çok iğneleyici ve bazı noktalarda encümene zarar verecek kadar sertti. Şems gazetesinin önceki yayın çizgisinden ayrılıp encümen karşıtı olmasının nedeni gazete sahibi Hasan Şems'in karakterine bağlanmıştır. Hasan Şems'in kandırılabilir bir karakterde ve sıkıştırıldığında farklı yazabilecek bir gazeteci olduğu

söylenmiştir.⁴⁰⁸ Şems gazetesi 1909 Temmuz’unda çıkan 48. sayısına kadar yayınına devam etti.⁴⁰⁹

V. 1. 2. 3. Surûş

Ali Ekber Dihhuda yönetiminde çıkan *Surûş* gazetesi İstanbul’daki meşrutiyet yanlısı İranlıların diğer bir sesiydi. Dihhudâ, Muhammet Ali Şah’ın Meclis’i kapatmasından (15 Temmuz 1906) sonra Avrupa’ya sürgüne gönderildi. Paris’te İranlı aydınlardan Muhammet Kazvînî ile tanıştı. Daha sonra İsviçre’ye geçerek Iverdon’da daha önce İran’da yayınladığı *Sûr-i İsrâfil*’i yeniden çıkardı (1909). Burada gazetenin sadece üç sayısı yayımlandıktan sonra İstanbul’a gitti ve İranlıların da yardımıyla orada *Surûş*’u on beş sayı daha yayımlayabildi. Diğer ülkelerde ve özellikle İngiltere’de oturan İranlı hürriyet taraftarları *Surûş* ile bağlantı kurarak O günlerde Times ve Morning gibi İngiliz basınında İran’la ilgili çıkmış makaleleri tercüme edip *Surûş*’a gönderdiler. Gazetede Encümen-i Saadet’e gönderilen ve “İstibdat-ı Sağır” döneminde şah güçlerinin Tebriz’i kuşattığı sırada haberleşmeyi sağlayan telgraflar yer alıyordu⁴¹⁰.

İstanbul’da yayımlanan bu gazeteler, meşrutiyet öncesi ve sonrasında İran’ı Osmanlı’daki gelişmelerden haberdar eden bir iletişim ağı kurdular. Bunlar vasıtasıyla İran, Osmanlı’daki meşrutiyet düşüncesi yönündeki faaliyet ve reform çalışmalarından haberdar oldu. Bu sayede her iki ülke aydınları arasında düşünce ve görüşlerin paylaşılması için ortak bir zemin kuruldu. Ancak bu gazetelerin asıl

⁴⁰⁸ Sâsânî, Hân Melik, *Yâdbûdhâ-yı Sifâret-i İstânbûl*, Tahran 1345 hş, s.207-208. Muhsin Mîrzâyî, “Rûznâmehâ ve mecellât-ı Fârisî-yi Zebân der İmparâturî-yi Osmânî”, *İran*, 24 Aban 1388/10 Kasım 2009, yıl XV.sy. 4362, s. 15.

⁴⁰⁹ Gazetenin geniş bir değerlendirmesi için bkz. Atallah Hasenî, “Tahlîl-i Muhteva-yi “Şems” İstanbul”, *Mecelle-i Danişkede-i Edebiyyat ve Ulûm-i İnsânî*, Tahran 1387 hş, sy 185, s. 37-59.

⁴¹⁰ Muhammed İsmail Rıdvani, “Surûş-i Rum ve Surûş-ı Rey”, *Ayende*, Tahran 1358 hş, c. V. sy 7. s. 9; Mehdi Melikzâde, *a.g.e.*, c. V. s. 1141-1142.

işlevleri yurt dışında İran muhalefetine resmi organı gibi davranmış olmalarıdır. Gazetelerin merkezleri bu açıdan meşrutiyetçilerin toplandıkları yerler haline dönüştü. Özellikle meşrutiyetçilerin çok zor durumda kaldığı Şah'ın Meclis'i feshetmesinden sonraki dönemde Şems ve Suruş'un bu işlevleri daha fazla üstlendikleri görüldü.

V .I. 3. Kaçar Muhalefetine Dış Merkezi Olarak İstanbul

Muhacirler ve siyasî nedenlerle sürgüne gönderilen İranlılar, İstanbul'da modern ve yeni düşüncelerin İran'a intikali safhasında önemli roller üstlendiler. Bu açıdan XX. Yüzyıl'ın başından itibaren İstanbul, Kaçar iktidar karşıtlığının coşkulu direnme figürlerine ev sahipliği yaptı. Bu muhalefete ilk ciddi işaretleri, 1896 yılında Nasirüddin Şah'ın Mîrzâ Rıza Kirmani tarafından öldürülmesi üzerine, İran hükümetinin suikastla irtibatı olduğu iddiasıyla Osmanlı devletinden sınır dışı edilmesini istediği kişilerin varlığıyla ortaya çıktı. Ancak Osmanlı Devleti bunlardan sadece Mîrzâ Aga Kirmani, Şeyh Ahmed Ruhi ve Habiru'd-Devle'yi gönderirken sınır dışı edilmesi istenen Seyyid Cemal Afganî'yi İstanbul'da tutması, Kaçar muhalefetine burada filiz vermesine yetti.⁴¹¹ Bu tarihten sonra Afganî'nin İran'a yönelik muhalif görüş ve faaliyetleriyle İstanbul'da İran monarşisini bitirecek hareketin alt yapısının temelleri atılmış oldu.

İstanbul'daki İranlıların oluşturduğu muhalefet cephesi, II. Meşrutiyet öncesinde Osmanlı yönetimini benzer inkılâp hareketlerini tetikleyeceği endişesine sevk etmiş, bu nedenle cephenin faaliyetleri zaman zaman yasaklanmıştı. Bu çerçevede 1907'de Osmanlı Sadrazamı, İran büyükelçiliğine başvurarak İranlı meşrutiyetçilerin kurduğu encümenlerin faaliyetlerini önleyemedikleri takdirde

⁴¹¹ İran Şah'ını katleden şahsı teşvikten şüpheli görülen Cemaleddin Efendi'nin İran tabiiyetli olmasından dolayı İran'a teslim edilmesi talep edilmiştir. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzâtı, Dosya 7 Gömlek 60, Tarih: 23/Z /1313 (Hicrî).

Osmanlı hükümetinin onlara karşı tedbir alacağına ve faaliyetlerine izin vermeyeceğine dair bir uyarıda bulundu. Bir başka seferde Tahran'daki Osmanlı elçisi, İran hükümetinden İranlıların İstanbul ve Trabzon'da encümen kurmalarını önlemek için tedbir alınmasını istemişti. Osmanlı devleti, böyle bir hareketin Osmanlı şehirlerini de etkileyeceği endişesini taşıyordu. Bu nedenden dolayı İran hükümetinden bu encümenlerin yasaklanmasını, İran elçiliğinin müdahale etmemesi halinde Osmanlı hükümetinin kendisine düşen görevi yerine getirip yasak ve engelleme kararını uygulayacağını bildirdi.⁴¹² Ancak 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi, Osmanlı devletinin aldığı bu kararın uygulanma şartlarını ortadan kaldırmış ve İranlıların kuracağı encümenlerin önünde hiçbir engel kalmamıştı. İstanbul'daki Meşrutiyet taraftarı İranlılar 1908 yılından itibaren değişen politik ortamın getirdiği serbestlikle faaliyetlerini daha rahatça yapmaya başladılar.

XIX. Yüzyıl'ın son on yılına girildiğinde, Ahter gazetesinin yasaklanması ve Mîrzâ Aka Han ve Şeyh Ahmed Ruhî gibi önde gelen aydınların ülkeden çıkarılması gibi sert Osmanlı tedbirleri sonucu İranlıların İstanbul'daki siyasî faaliyetleri iyice kısıtlanmış durumdaydı. Fakat ilan edilen II. Meşrutiyet, bu durumu tamamen tersine çevirdi. I. Meşrutiyet sonrasında İran'dan İstanbul'a kaçan aydınlar burada diğer İranlılarla birlikte faaliyetlerini iyice yoğunlaştırdılar. Bu tarihten sonra İstanbul, meşrutiyetçi İranlılar için stratejik bir destek merkezi halini aldı. Böylece İstanbul, İranlı aydınların II. Meşrutiyet hareketinden doğrudan etkilendikleri bir yer oldu.

Bu etkileşme yolunun İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara gelmesinden önce Tebriz üzerinden kurulduğu anlaşılmaktadır. İran Meşrutiyeti'nin önderleri Seyyid Hasan Takizâde, Muhammed Ali Terbiyet ve arkadaşları, Tebriz'den ayrılmadan önce kurdukları bir kitapevi vasıtasıyla, Paris'te yayınlanan ve Jön

⁴¹² Pardis Minucheheh, *Homeland From Afar: The Iranian Diaspora and the Quest for Modernity* (1908-1909), Colombia Universtiy Dissertation 1998, s. 76.

Türklerin özellikle Ahmet Rıza Bey'in yönettiği *Şura-yı Ümmet* adlı dergiyi takip etmişler ve meşrutiyet konusuyla ilgili Batıda yayınlanan legal veya illegal bütün yayınlara ulaşmaya çalışmışlardı. Bu kitapevini bir cemiyete döndüren aydınların çoğu, Muhammed Ali Şah'ın İran Meclisi'ni bombalatmasıyla başlayan "İstibdad-i Sağır" yönetiminden kaçarak İstanbul'a gelmişlerdi. Geldikten sonra daha önce İran'dayken iletişim kurdukları Osmanlı meşrutiyet çevreleriyle bu kez doğrudan tanışma fırsatı bulmuşlardı. Hatta bu dönemde Jön Türklerle olan bu iletişim ve işbirliği, Batılıların İranlı aydınlara *Jön İraniyun* tabirini kullanıracak kadar açıkça ortaya çıkmıştı⁴¹³

İstanbul'daki İranlı meşrutiyetçilerin en önemli faaliyetlerinden birisi, Osmanlı devleti sınırları içerisinde kalan ve Şiflerce kutsal sayılan Atebât-ı Aliye diye bilinen Kerbela, Necef, Kazimeyn ve Samara şehirlerindeki ulema ile iletişim ve haberleşme içinde bulunmalarıydı. Bu şehirlerdeki Meşrutiyet yanlısı ulemanın gönderdiği fetvalar, İstanbul'da irtibat halinde oldukları meşrutiyet taraftarı encümenlerin temsilcileri vasıtasıyla İstanbul'daki topluluğa ulaştırılıyordu. Böylece Irak'taki Şîî din adamları, İstanbul'daki İranlı meşrutiyetçilerin faaliyetlerine desteklerini açıkça ortaya koyuyorlardı.⁴¹⁴

II. Meşrutiyetin ilanı ve ardından Abdülhamit'in tahtan indirilmesi, İranlı meşrutiyetçiler için bir umut olmuş ve onları ülkelerindeki değişim için cesaretlendirmişti. Padişaha yapılan bu darbenin benzer şekilde İran'da da uygulanabileceği ihtimali kuvvetlendirmişti. Zira Fransız devriminin aksine Osmanlı'da monark (hükümdar) öldürülmemiş ve sadece tahtan indirilip

⁴¹³ Cemşid Behnam, a.g.e., s. 277. Özellikle Seyyid Hasan Takizade, Hacı Ağa Ferşacı, Muhammed Ali Han Terbiyet ve Muizuddun Saltana gibi İran dışında sürgünde bulunan aydın ve devlet adamları için Liberal İngiliz basını *Young Persians* (Jön İraniyun) ismini öne çıkarmıştır. Bk Mansour Bonakdarian "The Persia Committee and the Constitutional Revolution in Iran", *British Journal of Middle Eastern Studies*, vol. 18, no. 2 (1991), s. 190.

⁴¹⁴ Pardis Minuchehr, a.g.e., s. 55.

sürülmüştü. İstanbul'daki bu hareket İran'daki şartlara da uyduğundan, aynı hedef ve stratejilerin uygulanması halinde bu tür bir hareketin İran'da da başarılı olabileceği düşünülüyordu.⁴¹⁵

Özellikle Şah'ın 23 Haziran 1908'de Meclis'i bombalamasından sonra meşrutiyetçiler için İstanbul'un cazibesi daha da öne çıkmıştı. Şah'ın Meclis'e karşı yaptığı darbe sırasında çok sayıda meşrutiyetçi ölmüş veya yaralanmıştı. Bu durum geride kalan meşrutiyetçileri sığınacakları emin bir yer aramaya itmiş ve faaliyetlerini kolayca yapabilecekleri dış merkezlere hareket etmişlerdi. Bu arayışta İstanbul, anayasacı görüşlerin iktidara gelmesi ve İranlı sürgünlerin düşüncelerini serbestçe ifade edebilecekleri bir ortama sahip olması açısından en iyi alternatif olarak düşünülüyordu.

İstanbul'un İranlı meşrutiyetçilerce bulunmaz bir muhalefet merkezi olarak seçilme nedenlerinin başında 1908 II. Meşrutiyeti'nin getirdiği devrimci bir havanın yaşanması geliyordu. Osmanlı meşrutiyetçileri, özellikle 1908 ve 1909 yıllarındaki anayasa çalışmalarına yakından şahit olan İran meşrutiyetçilerini derinden etkilemişti. Osmanlı meşrutiyetçilerinin yani İttihat ve Terakki mensuplarının İstanbul sokaklarında sürekli düzenledikleri gösteri ve protesto hareketlerinin yoğunlaştığı Babiâli aynı zamanda İran elçiliğinin de bulunduğu bir yerdi. Bu yakınlık İranlı meşrutiyetçilerin gösterilere bizzat şahit olmalarını sağlamıştı. Hatta İran'da meydana gelen olayları protesto ettikleri ve seslerini yükselttikleri yer de yine Babiâli olmuştu. Böylece iç içe oldukları bir hareketin görüş ve davranış örnekleri sürekli gözlerinin önünde duruyordu.

Bu etkileşimin İran'a da yansdığı görülmektedir. Osmanlı'da meşrutiyet ilan edildikten sonra Sultan'ın meşrutiyeti millete hediye ettiği şeklindeki bir haber Tahran'da duyulunca, İran'daki meşrutiyetçilerin de benzer bir rejim kurma istek ve

⁴¹⁵ Pardis Minucheher, *a.g.e.*, s. 59.

şevkleri iyice artmıştı. Şah, kendisi için duyduğu kaygıdan dolayı, Tahran'a yeni tayin edilen Osmanlı sefiri Nasuhi Bey'i huzuruna kabul ettiğinde, ona Sultan'ı bu duruma zorlayan sebebin ne olduğu sorusunu yöneltme ihtiyacı hissetmişti.⁴¹⁶ Zira ülkesindeki meşrutiyetçilerin İran'daki sistem değişikliği için Osmanlı'yı bir alternatif olarak örnek alacaklarını biliyordu. II. Abdülhamit'in tahtan indirilerek Selanik'e sürülmesi ve monarşi yönetiminin yerine meşrutiyet idaresinin getirilmesi, İran'daki benzer ortam içinde Muhammet Şah'ın tahtan indirilmesi ve yerine oğlu Ahmet Şah'ın getirilmesi anlamını taşıyordu.

İran ve Osmanlı devletleri arasında bu sistem değişikliğiyle meydana gelen benzerliklerin yanı sıra, aynı ortak tehditle karşı karşıya bulunuyor olmaları da iki ülke arasında diplomatik işbirliği kurma düşüncesini güçlendiren bir faktördü. Zira Rus askeri birlikleri her iki ülke topraklarını da sürekli tehdit ediyordu. 1907'deki Rus-İngiliz Antlaşması'nın getirdiği şartlar, İran'ın kuzeyini Rus nüfuz sahasına bırakmıştı. Bu durum Rusların sürekli olarak ülkenin üzerinde bir tehdit unsuru olmasını sağlıyordu. Bu sebeple her iki devlet de bu ortak tehdide karşı diplomatik işbirliği yapma ihtiyacı hissediyordu.

Ancak iki ülke arasındaki sınır ihtilafları muhtemel bir işbirliğine engel olacak gibi gözüküyordu. Bu ihtilaflar yüzünden Osmanlı ve İran sınır bölgelerinde zaman zaman çatışmalar meydana geliyordu. 1908 yılı başında çıkan çatışmada Osmanlı komutanı Feris Paşa, Savojbulağ şehrine yaptığı müdahaleyi Sünni tebaayı Şîî Kürtlerin saldırısından korumak amacıyla gerçekleştirdiğini ve toprak ihlali olmayacağını ileri sürmüştü⁴¹⁷. Şubat 1908'de Osmanlı birlikleri hem Savojbulağ şehrini terk etmiş, hem de aynı yılın yazında iktidara gelen Jön Türkler İran topraklarından uzak duracaklarını, her hangi bir hak iddia etmeyeceklerini ve

⁴¹⁶ Reisniyâ, Rahîm, *Îrân ve Osmânî der Âsitân-i Karn-ı Bistom*, 1382 hş, c. I. s. 867.

⁴¹⁷ Pardis Minucheher, *a.g.e.*, s. 71.

İran'ın toprak bütünlüğüne saygı göstereceklerini taahhüt etmişlerdi. Osmanlı'da II. Meşrutiyet'in ilanı bu çatışmaların da azalması umudunu doğurdu. Zira Osmanlı'nın yeni rejimi iki ülke arasındaki sınır ihtilaflarının suhuletle çözülmesi yolunu açmıştı.

Osmanlı Devleti II. Meşrutiyet'ten sonra sınır ihtilaflarında çözüme giden süreçte İranlıların sınırdan geçmelerini de kolaylaştırmıştı. Özellikle bu politika sonucunda İran Meclisi'nin bombalanıp feshinden sonra İstanbul'a kaçan meşrutiyetçilerin sınır geçişleri daha da kolay bir hale gelmişti. Hatta daha önce Avrupa'ya kaçmış olan bazı göçmenler bu yumuşama üzerine İstanbul'a gelerek İran'da tekrar meşruti bir idare kurabilmek için Osmanlı başkentinin bir üs haline getirilmesi yönündeki çalışmalara da katılmışlardı. Avrupa'dan İstanbul'a gelen İranlılar arasında düşünce ve görüşleriyle öne çıkan Ali Ekber Dihhuda, *Surûş* adlı haftalık gazetenin ilk sayısında İranlıların İstanbul'a gelişlerinin sebeplerini analiz ederken şunları yazıyordu:

Adet, gelenek, edebiyat ve dillerindeki benzerlikler dolayısıyla Doğu ve İslâm toplumları çizgisinde İran ve Osmanlı milletlerinin liderleri epey zamandır birbirleriyle münasebetlerini artırmaya çaba göstermişlerdi. Özellikle İran'da Meclis'in bombalanmasından sonra dünyanın her yerine dağılan hürriyet öncülerinin son aylarda Osmanlı topraklarında doğan özgürlük ateşinden sonra İstanbul'da toplanmaya başlamışlardı. İranlılar, kendilerini hoş karşılayan Osmanlı liderlerini bir kez daha bu sıcak dostluktan dolayı minnettar olmuşlardır.⁴¹⁸

İstanbul'da faaliyet gösteren İranlı meşrutiyet taraftarlarının bu sırada daha çok Prens Sabahattin grubu ile işbirliği arayışı içinde oldukları görülmektedir. Bunda Prens Sabahattin'in Hüseyin Daniş ve Muallim Feyzi gibi İranlı hocalardan ders alması ve onlardan etkilenmesinin payı vardı. Ayrıca Prens Sabahattin'in Jön

⁴¹⁸ *Surûş*, İstanbul, 30 Haziran 1909, no. 1'den nakleden, Pardis Minuchehr, *a.g.e* .s. 59.

Türk düşüncesi içinde özgürlükçülere daha çok destek veren bir şahsiyet olması da bu yakınlaşmayı sağlayan diğer bir faktördü. 1908 Jön Türk devriminin yakından tanınmasını sağlayan bu bağlar, İranlıların İstanbul’u direniş ve reform söylemlerini geliştirebilecekleri uygun bir coğrafi ve tarihsel bir zemin olarak benimsemelerine yol açtı. Bu zeminde yaptıkları faaliyetler, rahat çalışma ortamı bulan encümenleriyle daha da etkili hale geldi.

V. I. 4. Valide Han: İranlı Rejim Muhaliflerinin İstanbul Karargâhı

İstanbul’daki Kaçar iktidarı muhalifi İranlıların bu dönemde faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları mekân, Kapalı Çarşı arkasında bulunan Valide Han (Han-ı Valide) idi. Geniş bir avlusu ve etrafında iki katlı dükkânlar bulunan bu hanın ortasında özellikle İranlıların Muharrem ayı gibi dinî merasimlerini yaptıkları bir cami yer almaktadır. Bu hanın inşası XVII. Yüzyıl’a dayanır⁴¹⁹. İranlı tüccarlar

⁴¹⁹Büyük Vâlîde Hanı, Sultan IV. Murad’ın (1632-1640) saltanat yılları içinde padişahın annesi Vâlîde Kösem Sultan tarafından başta Üsküdar’daki Çinili Cami olmak üzere çeşitli yerlerdeki hayratına gelir sağlamak gayesiyle yaptırılmıştır. Evliya Çelebi’nin yazdığına göre hanın yerinde evvelce Cerrah Mehmed Paşa’nın sarayı bulunuyordu. Yıkılmış veya yanmış olan bu sarayın yerinde inşa edilen bu “şeddâdî” hanın bir tarafında da dört köşe bir cihannümâ kule yükseliyordu. Naîmâ’nın ifadesine göre Kösem Sultan’ın yirmi sandık florin altını olan şahsî serveti bu kulede saklanıyordu. Sultanın ölümünden sonra bu muazzam hazine devlete kalmıştır. Büyük Vâlîde Hanı’ndaki odalarda genellikle bekârlar yaşıyordu. Bunlardan bazıları sonradan Osmanlı tarihinin tanınmış kişileri olmuşlardır (Lârî Mehmed Efendi, Yeğen Mehmed Paşa gibi). Fakat handa büyük ölçüde İranlılar ve Şîî Azerîler barınıyordu. Bunların arasında bazı Ermeni tüccarların da varlığı bilinmektedir. *Jean de Thévenot*’dan öğrenildiğine göre İstanbul’a gelen bazı yabancılar da XVII. yüzyılda bu handa kalıyorlardı. 1652 yılında, yani Vâlîde Hanı’nın inşasından pek az sonra İstanbul’a gelen Fransız seyyahı, padişahın annesi tarafından yaptırılan bu hanın şehirdekilerin en güzeli olduğunu belirterek yabancı tüccarların burada daima barınacak ucuz bir oda ile mallarını koyacak bir ardiye bulduklarını yazar. Burada o yıllarda her yolcuya bir yatak, örtüler, halı ve yastıklar verilmekteydi. Ancak İranlı Şîîler Büyük Vâlîde Hanı’nı bir merkez yapmışlar ve muharrem âyini bu hanın birinci avlusundaki Mescid-i Îrâniyân’ın etrafında cereyan eden büyük bir gösteri durumuna girmişler. Hatta kanlı ve sert bir mahiyeti olan, bu sebeple bilhassa yabancıların görmeye gittikleri bu gösteri seyahatnâmelerde ve seyyah rehberlerinde önemle yer almıştır. Büyük Vâlîde Hanı basını tarihi bakımından da önemli bir yerdir. R. Ekrem Koçu’nun Cevdet Paşa’dan naklen işaret ettiğine göre İranlılar ilk Kur’ân-ı Kerîm baskılarını kaçak olarak Büyük Vâlîde Hanı’ndaki basım evlerinde yapmışlardır. Yine burada bulunan matbaalarında çok tutulan kitapların korsan baskıları gerçekleştirilmiş ve

burayı bir ticaret merkezi olarak kullanmanın yanı sıra diğer sivil örgütler için de bir çalışma karargâhı olarak değerlendirmekteydiler. İranlılar Encümen-i Saadet'e ev sahipliği yapan Valide Han'ı aynı zamanda bir baskı grubunun merkezi haline dönüştürmüşlerdi. Nitekim zaman gelmiş, buranın onayı olmadan İran başkonsolosu bile tayin edilememişti. Han, Encümen-i Saadet'in Alman İmparatoru II. Wilhelm'e doğrudan telgraf çektiği ve elçilik işlerinin yürütülmesi hakkında Necef âlimlerinden emir alındığı bir yer oldu. Yine bu han, kişilere lakap verildiği ve başkonsolosların tayinine karar verildiği bir resmi merkez gibi çalıştı. Şayet istenilmeyen bir konsolos tayin edilmiş ise konsolosluk işleri hemen Valide Han'a intikal ederdi.⁴²⁰

Handaki tüccarların çoğunluğunun İranlı olması yılın belli zamanlarında burasının dinî bir mekâna dönüşmesini sağlamıştır. Özellikle çoğunluğu Şii olan İranlılarının Muharrem ayı merasimlerinin yoğunlaştığı yer Valide Han ve içindeki camii idi. İran'daki politik gelişmeler hemen bu merasimlere yansırı.⁴²¹ Ülkelerinin istikrarını tehdit ettiği zamanlarda handaki İranlı tüccarlar protestolarını açıkça dile getiriyorlardı. Özellikle İranlı vatandaşların çoğunluğunu teşkil eden Azeriler, 1908'den sonra meşrutiyet karşıtlarının Tebriz'i kuşattıkları sırada kadın ve çocukların açlıktan ölmelerine karşı tepkilerini bu merkezden seslendirdiler. Böylece tüccarların bir iş yeri olan Valide Han, duruma göre siyasî bir merkeze de dönüşüyordu. Valide Han, XX. Yüzyıl boyunca İranlılar için İran'da meydana

İstanbul'da ilk olarak resimli dinî kitap ve levhâlârı da burada basmışlardır. Hanın Çakmakçılar Yokuşu kenarında bulunan birkaç Ermeni kitapçı dükkânı ise Batı'dan özellikle Fransa'dan getirilen kitapları satıyorlardı. Bunlardan son ikisi 1950'li yıllara kadar mevcuttu. Hanın büyük avlusu ortasında bulunan ve Mescid-i İrâniyân adıyla tanınan fevkanî ahşap mescid 1950'li yıllarda bir yangın sonunda tamamen harap olmuş, 1951'de İranlılar Yardım Derneği tarafından şimdiki biçimiyle yeniden yaptırılmıştır. Semavi Eyice "Büyük Valide Han", *DİA*, c. VI. s. 506.

⁴²⁰ Han Melik Sasani, *Yâdbûdhâ-yı Sefâret-i İstanbul*, Tahran : Şirket-i Sehami, 1966 , s. 23.

⁴²¹ Rahîm Reisniyâ, *a.g.e.*, c. II. s. 817-822.

gelen birçok toplumsal harekette benzer işlev gören bir merkez olma konumunu korumaya devam etmiştir.

V. I. 5. İstanbul'daki İranlıların Sivil Toplum Örgütleri: Encümenler

İstanbul gibi çalışma şartları uygun bir şehirde ikamet eden İranlılar, faaliyetlerini daha düzenli hale getirmek üzere sivil olarak örgütlenmeye gittiler. Meşrutiyet öncesinde bu amaçla Encümen-i Saadet-i İraniyan, Encümen-i Biraderân-ı İranî, Komite-yi Nisvân-i İranî-yi Mukîmîn-i İstanbul ve Encümen-i İttihad ve Terakkî-yi İraniyân gibi örgütler kurdular. İstanbul'da yaşayan her mesleğe mensup İranlıların çoğu bu örgütlerde faal olarak yer almıştır. İstanbul'a seyahat eden Hacı Pîrzâde, seyahatnamesinde bu encümenlerin faaliyet ve çalışma merkezi olan Valide Han hakkında da bilgi vermiştir.⁴²² XIX. Yüzyıl'ın sonlarında İstanbul'da yaşayan İranlıların sayısının 14 000'ni bulması, bu encümenlerin o dönemde ne kadar faal olduğunu göstermektedir.

1. 5. 1. Encümen-i Sa'âdet

Tam adı *Encümen-i Sa'âdet-i İraniyân-ı Mukîm-i İstanbul*'dur. İranlıların hangi tarihte bu örgütü faaliyete geçirdikleri tam belli değildir. Ancak Şah'ın Meclis'i bombalamasından sonra faaliyetlerini artırdığı bilinmektedir.⁴²³ On tanesi tüccar, yirmisi ise diğer esnaftan olan ilk kurucular Valide Han'da gizlice bir araya gelerek encümen faaliyetlerine başlamışlardı. Encümenin ihtiyacı olan mali finansı muhtemelen burada yapılan toplantılara katılanlara sattığı biletlerle sağlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar haklarında kesin bilgi yoksa da, üyelerinin

⁴²² Hacı Muhammed Ali Pîrzâde, *Sefernâme-i Hacı Pîrzâde, trc. Hafız Ferman Fermaniyân*, Tahran: Danişgah-ı Tahran, 1343 hş/1965. c. II. s. 86-87.

⁴²³ Pardis Minucheher, *a.g.e.* s. 77.

isimleri Şems gazetesinde çıkan makalede verilmekteydi. Bu konuda öne çıkan isimler arasında Ali Ekber Dihhuda, Muazzidu's-Saltana, Ahmed Agaev (Ağaoğlu) ve Hacı Zeynelabidin Meraği gibi aydın ve entelektüel kişilerin olması dikkat çekicidir.

Encümen-i Sa'âdet'in çok güçlü bir örgütlenmesi yoksa da, İran'ın içinde ve dışındaki çeşitli meşrutiyet merkezleriyle aktif bir iletişimde olması açısından önemli bir fonksiyonu vardı. Mesela Berlin'deki Millîyun-i İranî (İranlı Milliyetçiler) komitesiyle bağlantıları vardı. Encümen, İran'ın iç ve dış merkezleri arasındaki iletişimi sağlamak üzere telgraflar göndermiş ve inkılâp çalışmalarına katılmak üzere temsilciler yollamıştı. Bunun yanında kitlesel gösterileri de organize eden encümenin faaliyetleri hakkında aktif üyesi olan Yahyâ Devletabadî şunları yazmıştır:

Encümenin faaliyetlerini genişlettik. Özellikle merkezi İstanbul'da olan İttihat ve Terakki ile ilişkileri artırdık. İranlı tüccarların birkaçının gayretiyle Surûş adlı bir gazete kurduk. Encümen vasıtasıyla Ali Ekber Dihhudâ'nın müdür ve başyazar olduğu Surûş İran milletinin yoğun ilgisiyle dağıtım yapılıyordu.⁴²⁴

Gün geçtikçe Encümen-i Sa'âdet'in siyasî yaptırım gücü arttı. Nitekim Mart 1909'da Tahran eski valisi Alau'd-devle Azerbeycan Valiliğini üstlenmek istediğinde Encümen'in kendisine karşı bir yaptırım uygulanmasından endişe etmiş ve encümenin onayını almak için araya soktuğu kardeşi İhtişamı's-Saltana'nın girişiminden de bir sonuç alamamıştı. Bir başka olayda ise pasaport vergilerini almak üzere Şah tarafından resmen atanan Müfettihi'l-Mülk, Şubat 1909'da İstanbul'a geldiğinde bu görevi İran büyükelçisi ve Valide Han'daki İranlılar tarafından tanınmadı. Valide Han'daki tüccarlar o gelince dükkânlarını kapattılar ve

⁴²⁴ Yahyâ Devletâbâdî, *Hayat-ı Yahyâ*, III. s. 101.

bir misafir olarak kendisini hoş karşılayabileceklerini ancak Şah'ın bir memuru olarak emirlerini tanımadıklarını söylediler.⁴²⁵

Encümen-i Sa'âdet Irak'taki Şîf ulemayla yakın ilişki içerisindeydi. Özellikle Necef'te Şeyh Abdullah Mezandaranî ve Molla Muhammed Kazim Horasanî'nin meşrutiyet için çıkardıkları fetvaları bastırıp dağıtıyordu. İstanbul'da Encümen ile Necef arasında bağlantıyı müçtehit Esedullah Memakani sağlıyordu.⁴²⁶ Necef uleması fetvaların birini encümene ve dolayısıyla Osmanlı yönetimine ulaştırmak üzere 24 Şaban 1326 (21 Eylül 1908) tarihli şu telgrafi gönderdi: "Encümendeki muhterem kardeşlerimizden İranlıların geneline karşı yapılan zulüm ve istibdattan kurtulmaları için din adamları olarak hakkı yerine getirmek üzere Devlet-i Aliye-yi Osmanî'den hayırlı işlere katılıp yardımını isterken bu arzumuzu insaniyet nâmına bütün medenî ülkelere ve parlamentolarına bildirmelerini talep eyeriz."⁴²⁷ Bu fetvalar İstanbul gazetelerinde zaman zaman yayınlanmıştı⁴²⁸. Bu fetvalar yine encümen aracılığıyla ve bir programı dâhilinde gizlice kuşatma altındaki Tebriz'e de ulaştırılıyordu.⁴²⁹

Encümen-i Sa'âdet'in temel amacı İran'da ülkenin toprak bütünlüğünü korumak, istikrar ve düzeni sağlamaktı. Encümene ait ilk dokümanlar tehlikede olan vatanın korunması için halkı uyanmaya ve gösterilere daveti içeriyordu. İran içinden böyle bir çağırışı yapmak mutlakiyetçi yönetimin sansürü yüzünden pek mümkün değildi. Bu yönde Encümen, İstanbul'da iki büyük gösteri düzenledi.

⁴²⁵ Pardis Minucheher, *a.g.e.*, s. 79.

⁴²⁶ Hamid Algar, "Anjoman-e Sa'âdet", *Elr*, c. II, s. 89.

⁴²⁷ Nâzımu'l-İslâm Kirmânî, *a.g.e.*, c. IV s. 225.

⁴²⁸ *Beyanu'l-Hak* gazetesinde Abdullah Mazenderanî ve Muhammed Kazım Horasanî'nin Horasan'daki bir *best* eylemini duyuran bir telgrafi Farsça olarak yer alır. 4 Zilhicce 1326/ 10 kanunievvel 1324, sy. 13 .s. 292.

⁴²⁹ Hucetullah Cudeki, "Encümen-i Sa'âdet-i İraniyân-ı İstanbul", *Nâme-yi Ferheng*, Tahran 1370 hş. sal-ı devvom, sy. 1-2, s.119. Ahmed Kesrevî, *a.g.e.*, s. 724.

1908'in Ekim ayındaki ilk gösteride İstanbul'daki İranlılara vatanlarının toprak bütünlüğünü korumak için birlik ve beraberliğe ihtiyaç olduğu mesajı verilmeye çalışıldı. Dükkânlarını kapayan birçok İranlı esnaf ve iş adamı Valide Han'daki gösteriye katıldılar. Çoğunluğu Azeri olan bu topluluk Azeri Türkçesi'yle: *Yaşasun İran, Gebersun Hainler, Yere Geksur müstebidler!*⁴³⁰ şeklinde sloganlar atarak ses getirdiler.

Encümenin ikinci mitingi ise İran'dan gelen ve daha sonra yalan olduğu anlaşılan bir telgrafa tepki olarak düzenlemişti. Ekim 1908 tarihinde Tebriz encümeninden gelen ve Rus ordularının Azerbaycan'a girdiğini bildiren bu uydurma telgraf, İstanbul'daki İranlılar arasında büyük bir infial meydana getirmişti. Bu haberin yalan olduğu ortaya çıkmasına rağmen İranlılar yine de tepkilerini göstermeye devam ettiler. Haberin doğru olduğunu var sayan Encümen, aynı yılın Ramazan ayında bir miting düzenlendi. Büyük bir kalabalığın katıldığı mitingdeki en ilginç durum, katılımcıların İran, Osmanlı, Fransız, İngiliz ve Alman bayraklarını taşımaları idi. Göstericiler İngiliz, Alman ve Fransız elçiliklerine doğru yürüdüler. Onlara protesto mektupları yazdılar ve konuşma yaptılar. Fransız büyükelçisi ise göstericileri haberin doğru olmadığına ikna etmeğe çalıştı.

21 Şevval 1326 / 16 Kasım 1908'de Encümenin yine Tebriz kuşatmasına tepki olarak yaptığı önemli bir toplantısı Beyoğlu'nda Odeon sinemasında düzenlendi. Toplantıya katılan Yahyâ Devletabadî kendisine gelen iki İranlı gencin Beyoğlu'ndaki bu toplantıda temsilcileri olarak konuşmasını istediğini ve kendisinin de bu teklifi kabul ettiğini söyler. O gün Valide Han'dan yola çıkan İranlı gruplar Osmanlı ve İran bayraklarıyla Beyoğlu'nda toplanmaya başlamışlardı. Prens Sabahattin başkanlık yaptığı toplantıya İstanbul'da oturan çok sayıda İranlı tüccar, esnaf ve eşrafının yanı sıra diğer azınlıkların temsilcileri de katıldı. İlk

⁴³⁰ Pardis Minuchehr, *a.g.e.*, s. 80.

konuşmayı yapan Prens Sabahattin, özgürlük taraftarı ulemeden övgüyle söz etmiş, konuşmasını İranlıların özgürlük davasının güzel sonuçlanmasını Allah'tan temenni ederek bitirmiştir. Diğer grupların temsilcilerinin de konuşmasının ardından İran adına Yahyâ Devletâbâdî bir konuşma yapmış ve İranlıların meşrutiyet mücadelesindeki görüşlerini açıklayarak sözlerini “Zinde bâd âzadî! Morde bâd İstibdâd” (Yaşasın Özgürlük! Kahrolsun İstibdat!) sloganıyla bitirmiştir. Toplantıya katılan Fransız temsilcisi de bir konuşma yapmıştır. Toplantı sonunda Prens Sabahattin, Müslümanların milletlerin birliği ve özellikle İslâm milletlerin dayanışması, İran'ın bağımsızlığının korunması, meşrutiyet davası ve meclisin açılması gibi konularda ittifak ettiğini söyleyerek toplantıyı kapatmıştır.⁴³¹ Bu toplantı, encümenin İttihat ve Terakki cemiyetiyle olan güçlü bağları sayesinde ve onların himayesinde gerçekleşmiştir.

İstanbul'daki İranlıların hepsi de Encümen-i Sa'âdet'e üye değildi. Hacı Zeynelabidin Meragî gibi önde gelen bazı İranlılar Encümen-i Sa'âdet'ten memnun olmamışlardı. Yahyâ Devletâbâdî de bu gibi ihtilafları ortadan kaldırmak için çalışmalarında bulunmuş ve tarafları güçlerini birleştirmeleri halinde Encümenin hedefine daha kolay ulaşacağına ikna etmeye çalışmıştır.⁴³²

Encümen-i Sa'âdet'in İran'da Meşrutiyetin ikinci defa kurulmasındaki etkinliği daha öne çıkar. Meşrutiyet zaferini telgraflarla bütün dünyaya bildirerek İran'daki sistem değişikliğinin duyulmasına çalıştı. Encümenin 7 Recep 1327 (25 Temmuz 1909) tarihli Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na gönderdiği mektup, meşrutiyetin geri getirilmesi münasebetiyle her iki ülkenin birlik ve beraberliğine

⁴³¹ Yahyâ Develetabadi, a.g.e., III. s. 38-50.

⁴³² Yahyâ Devletâbâdî, a.g.e., c. III. s. 33. Bu Encümenin faaliyetleriyle ilgili daha geniş bir açıklama için bkz. Muhammed Rıza Alam, “Mubârazât-ı Meşrutehahân-ı Meclis-i Evvel der Osmâni”, *Târîh-i Muâsır-ı İrân*, c. XI. s. 105-119.

vurgu yaptığı gibi, Osmanlı meşrutiyetinin yıldönümünü kutlayan bir tebrik niteliği de taşıyordu:

Milleteyn-i Osmaniyye ve İraniyye'nin istidâme-i istiklal ve temin-i ikbal maksadıyla tarik-i siyaset ve muhadenette dest be dest-i vifak olarak kat'-ı merâhil etmeleri emniyesi müddet-i medîdeden beri tarafeynin ricâl ve fuzalâsının pîrâmengird i hâtırı idiye de şimdiye kadar gerek İran gerek Türkiye'de istibdâdın mevcudiyeti ve o istibdadın idameyi masruf olan kuvvetleri kahru şiddeti bu emel-i hâtırpesendîn icrasına hail olmakta idi. Fakat bilahare her iki memleket mücadele-i hürriyetinde zaferyab olarak kal'ü hak'ı istibdada muvaffak olmuş olduklarından yek diğerinden müteferrik yaşamalarına hiçbir sebep-i makul mevcut olmayan ve bilakis şahrah-i terakki ve tealide müttehiden ve müştereken rehyab olmaları birçok nukat-ı nazardan matlup ve elzem bulunan bu iki kavmin hurşit ve hilalin iktiranı gibi birbiriyle kucaklaşmasına artık ortada hiçbir mani kalmamıştır. Binaberin beynelmilleteyn revabit-i uhuvvet ve muhadeneti terhin ve teşyid hususunda hidemat-ı uzması müşahede edilmiş olan Meclis-i Mebûsan-ı Osmaniyye istirdad-ı hürriyet ve meşrutiyetin sene-i devriyesinin şeref-i hulusu halisâne tebrik etmekle beraber millet ve devlet-i Osmaniyye'nin tezayüd-i ikbâl ve tevafür-i şan ve şevket-i dergah-ı kadiyü'l-hacâttan iltimas ve milletin atiyen devamını, ittihad ve tealisini temenni ve ümit ederim.⁴³³

Bu mektubun Meclis'te okunmasından sonra Kastamonu vekili Ahmet Mahir Efendi, Encümen-i Sa'âdet'e teşekkür ederek bütün milletvekillerinin onayını almıştır. Görüldüğü gibi encümen İstanbul'da İran meşrutiyetçilerinin bir temsilciliği gibi çalışmayı sürdürmüştür. Ancak İran'daki meşrutiyet haberi İstanbul'daki sürgün aydın ve gazeteciler için bir müjde olmuştur. Bunun üzerine birçok encümen üyesi aydın ve gazeteci geri dönmek üzere İran Elçiliğine müracaat

⁴³³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Ankara : T.B.M.M., 1324-1334., V. s. 507-508.

etmişlerdir.⁴³⁴ Encümen-i Sa'âdet'in faaliyetlerinin bundan sonra yeniden ortaya çıkışı Rusların 1911'de İran'a müdahalesi esnasında görülmüştür. Encümen 21 Aralık 1911 ve 3 Ocak 1912 arasında E. G. Browne'a Tebriz'de sekiz meşrutiyet liderinin asılmasıyla sonuçlanan Rus vahşetini haber veren telgraflar göndererek İngiliz kamuoyunun desteğini almaya çalışmıştır.⁴³⁵

1. 5. 2. Komite-yi Nisvân-ı İranî-yi Mukîmîn-i İstanbul

İstanbul'da oturan İranlı kadınlar da Tebriz'deki kadın komitesinin bir şubesini Komite-i Nisvân-ı İranî-yi Mukîmîn-i İstanbul adıyla İstanbul'da kurdular.⁴³⁶ Dünyanın dikkatini İran'a ve İranlıların kötü haline, özellikle de İranlı kadınların durumuna çektiler. Encümen gelecek yardımlar için bir fon kurmayı ihmal etmedi. Bu örgütün başkanlığını yapan Aliye Hanım kadınların durumunu daha iyi anlarlar diye diğer devletlerdeki kraliçelere mektup yazarak İran'ın bağımsızlığının gerçekleşmesi için destek verilmesi talebinde bulunmuştu. İngiltere ve Prusya kraliçelerine yazılan mektuplara alınan cevaplarda İngiltere'nin hatta Rusya'nın İran'ın bağımsızlığına bir zarar veremeyeceğine dair ikna etmeye yönelik sözler sarf edilmiş, İran'ın istikrarı konusunda çalışılacağı ifade edilmiştir.⁴³⁷

1. 5. 3. Encümen-i Biraderân-ı İranî

⁴³⁴ Hucetullah Cudeki, "Encümen-i Sa'âdet-i İraniyân-ı İstanbul", *Nâme-i Ferheng*, Tahran 1370 hş, II. Sy 1-2 s. 120.

⁴³⁵ H.Algar, "Anjuman-e Sa'âdat", *Elr*, II. s. 89.

⁴³⁶ Abdülhüseyin Nâhîd, *Zenân-ı Irân der Cünbiş-i Meşrûte*, Tebriz, İhya, 1360 hş, s. 63

⁴³⁷ G.Martin Bradford, *German-Persian Diplomatic Relations 1873-1912*, Mouton and Co. S-Gravenhage The Hague 1959, s.152. Pardis Minuchehr, *a.g.e.*, s. 68. Encümenin gönderdiği telgraflar için bkz.Biancamaria Scarcia Amoretti, "Dames Persanes de Constantinopole," *Les Iraniens d' Istanbul* (ed T.Zarcone- F.Zerinbaf-Shar), İstanbul 1993, s. 91-93.

İstanbul'daki İranlıların özgürlük hareketi içinde faaliyet gösteren diğer bir encümen de İranlı Kardeşler Birliği (Encümen-i Biraderân-ı İranî) idi. Encümen bu doğrultuda halk konferansları düzenliyor, bildiri ve broşürler yayınlıyordu. Yayınladığı risaleler arasında İranlı diplomatlardan Hüseyin Kazımzade'nin (1884-1962), "Taziyâne-i Gayret" ile Mîrzâ Malkom Han'ın "Usul-i Ademiyyat" risaleleri de vardı. Ancak encümenin en önemli faaliyeti, İran meşrutiyet tarihinin başlangıcından meclisin bombalanmasına kadar olan dönemi konu edinen bir tiyatro oyununu sahneye koyması idi. Akıcı bir Türkçe ile Hasan Naci tarafından kaleme alınan bu temsil İstanbul tiyatrolarında profesyonel oyuncular tarafından oynandı. ⁴³⁸ Encümen üyesi Naci Bey, Şah'ın Meclis'i bombalamasından sonra İstanbul Ferruh tiyatrosunda kamuoyunu bilgilendirmek üzere "*Heykel-i İstibdat Muvaffak Olacak mı?*" adıyla Meşrutiyet öncesi ve sonrası olayları anlattığı ve İran meşrutiyetinin başarılı olup olmayacağını sorguladığı bir konferans vermişti. ⁴³⁹

V. 2. OSMANLI TOPLUM VE DEVLETİNİN İRAN MEŞRUTİYETİYLE İLGİLİ TUTUMLARI

V. 2. 1. İran Meşrutiyetine Osmanlı Basını ve Kamuoyunun Bakışı

Osmanlı devletinin 1878-1908 yılları arasında basına uyguladığı sansürden İran'daki meşrutiyet olaylarıyla ilgili haberler de nasibini almıştır. Bu uygulamada gazetelerde yer alan birçok isim, kelime ve terimin kullanılması sansüre takılmış, tahttan indirme, savuşturma, anayasa, özgürlük, vatan, eşitlik, Bosna-Hersek, Girit,

⁴³⁸ Pardis Minucheher, *a.g.e.*, s. 88-89.

⁴³⁹ Naci Bey, *Heykel-i İstibdat Muvaffak Olacak mı?* İstanbul, Değirmenciyan Edeb Matbaası, 1326/1908.

Kıbrıs, Makedonya, Yıldız, Büyük burun, Murat, istibdat, uluslararası, veliaht, cumhuriyet, milletvekilleri, ayan azası, bomba, Mithat Paşa, Kemal Bey, devrim, grev, suikast, ihtilal, anarşi, sosyalizm, dinamit, infilak ve kargaşalık gibi, siyaset ve diplomasiyle ilişkili birçok isim ve kavramlara yasak getirilmişti.⁴⁴⁰ Hükümet kararlarıyla⁴⁴¹ basın sıkı bir denetim altına tutulduğu bu dönemde bazı Batılı gözlemci ve seyyahların belirttiği gibi basın talimatları⁴⁴² çerçevesinde ülke dışında meydana gelen birçok siyasi olayın haber yapılmasında bu sansürün izleri açıkça görülmüştür. Bu dönemde özellikle İstanbul'da yayınlanan gazetelerde sadece İran'da meşrutiyetin ilan edilmesiyle ilgili değil, Rusya'da Duma meclisinin kurulduğuna dair gelişmeler de yasak haberler kapsamına girmişti. Bu tip haberlere uygulanan sansürün Osmanlı iç politik dengeleriyle ilgili olduğu ve Osmanlı toplumunda benzer hareketlere emsal teşkil etmesi kaygısından kaynaklandığı açıktır. Dolayısıyla herhangi bir ülkede gerçekleşen rejim değişikliği ile ilgili haberlerin sansüre takılması kaçınılmaz bir durumdur.

Bunun en bariz örneğini İran'da Muhammed Ali Şah'ın Meclis'i bombalaması olayı ile ilgili haberlerde gözlemek mümkündür. Başlangıçta İran'da meşrutiyetin kuruluşuyla ilgili hiçbir habere izin vermeyen II. Abdülhamit yönetimi, Şah'ın meşrutiyetçilere yaptığı meclis baskınıyla ilgili haberlerin meşrutiyetçilerin başına gelenleri göstermek ve bundan ders alınmasını sağlamak

⁴⁴⁰ M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul 1978, s.249. Hamza Çakır, *Osmanlı'da Basın-İktidar İlişkileri*, Ankara, Siyasal Kitabevi 2002, s. 58.

⁴⁴¹ 1864 tarihli matbuat nizamnamesi ve daha sonra 17 Mart 1867 tarihli Alî kararname ile yönetim basına karşı alınacak tedbir ve uygulanacak yaptırımlarla ilgili her türlü yetkiye sahip olmuştu. Fatma Demirel, II. *Abdülhamid Döneminde Sansür*, İstanbul 2007, s. 34.

⁴⁴² Özellikler kesin bir belge sunulmamasına rağmen bu matbuat talimatlarında bir madde konumuz açısından niye İran meşrutiyet olayını sansüre uğradığını düşündürmektedir: “Yabancı hükümdarlara karşı yapılan suikast denemelerinin ve yabancı ülkelerde hangi koşullar altında olursa olsun vuku bulan isyan teşebbüslerinin yayınlanması yasaklanmıştır. Çünkü böyle haberlerin bizi yasalar uyan ve barış içerisinde yaşayan halkımızca duyulması iyi değildi.” Paul Fesch, Abdülhamid'in *Son Günlerinde İstanbul*, çev. Erol Üyepazarcı. İstanbul, 1999, s. 25-53.

üzere yayınlanmasına izin vermesi ilginçtir. İran meşrutiyet hareketleriyle ilgili haberlere böyle bir sansürün uygulandığı, o dönemde bir müddet İstanbul'da bulunmuş ve olaylara yakından şahit olmuş İranlı devlet adamı ve yazar Yahyâ Devletabâdî'nin ifadelerinde de yer alır. Yahyâ Devletabâdî İran'da meşrutiyet olayları devam ederken kendisinin İstanbul'da bulunduğu sırada gazetelerin İran olaylarına yaklaşımı hakkında çok ilginç bir iddiada bulunmuştur:

İran'daki olaylar sırasında iki yıl boyunca Osmanlı gazeteleri oradaki gelişmeler hakkında bir tek kelime dahi yazı yazmadılar. Ancak 23 Cemaziyülâhır 1326/23 Haziran 1908 Pazar günü Meclis'in Şah'ın birlikleri tarafından topa tutulduğu haberine bütün Osmanlı gazeteleri hemen yer verdiler. Açıktır ki, bu yayın Sultan'ın emriyle olmuştu. Böylece İran meşrutiyetçilerinin akıbetini gören İstanbul'daki Osmanlı meşrutiyet taraftarları umutsuzluğa düşüp özgürlük hayaline kapılmasınlar.⁴⁴³

Buna rağmen İttihat Terakki basını yayın yasağına rağmen bu haberleri kendi görüşleri açısından değerlendirmeye çalıştı. Zira Osmanlı basını için İran Meşrutiyet Devrimi Osmanlı'nın anayasal ve meşrutî yönetim deneylerine örnek teşkil etmişti. Eğer İran'daki meşrutiyet başarısız kalırsa, Osmanlı Meşrutiyet Devriminin de aynı akıbete uğrayabileceğini düşünülüyordu. Bu yüzden de Osmanlı'daki meşrutiyet yanlısı basın, İranlı meşrutiyetçilerin yardım talepleri karşısında duyarsız kalınmamasını istiyordu.⁴⁴⁴ Ne var ki, bu isteklerini ancak kendi ülkelerindeki meşrutiyetten sonra yerine getirebildiler. Nitekim İttihat Terakki yanlısı *Tanîn* gazetesinin 1908 Osmanlı Meşrutiyeti'nden sonra İran'daki olaylarla ilgili haber yaparken kullandığı ifadeler Devletâbâdî'nin gözlem ve iddialarını

⁴⁴³ Yahyâ Devletâbâdî, *a.g.e.*, c. III. s. 27.

⁴⁴⁴ Abdul-Hadi Hairi, "The Debates over the Constitutional Revolution", *Expectation of the Millenium: Shi'ism in History*, Ed. Seyyed Hossein Nasr ve dğr, Albany, Suny Press, 1989, s. 318-321.

doğruladığı gibi, kendilerinin meşrutiyet öncesi içinde buldukları zor durumu da açıkça ifade etmekteydi:

İran’da hürriyet ve Kanun-i Esâsî taraftarları zalim Şah’la uğraşıyorlar. Cihanın her tarafından inzar-ı teveccüh kendilerine matuftur. Herkes kalben onların muvaffakiyetini temenni ediyorlar. Bütün hürriyetperver zatlar bu hürriyet kahramanlarını teşci’ ediyorlar. Dün İran’ın şu halinden bahsetmek, muvaffakiyetleri temenniyatı zikrelemek bizim için gayr-ı kabildi. Oysa bu gün bu temenniyatı yüksek sesle tekrar edebiliyoruz.⁴⁴⁵

Sultan Abdülhamit’in İran’daki olayları yakından takip ettiği ve bunların meydana getirdiği tepkilerin Osmanlı’ya yansımaları endişesiyle haberlere sıkı sansür uyguladığı anlaşılmaktadır. Sansürün bu tip kaygıları engelleyebileceğini düşünerek toplumu bu konuda bilgisiz bırakmayı uygun görüyordu. Bu yüzden Osmanlı gazeteleri İran’da ilk meşrutiyetin meydan gelişiyi ilgili hiç bir şey yazmaya cesaret edememişti. Bu çerçevedeki haberler daha çok gizli ve el altından dağıtılan broşür ve yayınlarla duyurulmuştu. Böylece gizlice dağıtılan broşür ve el ilanlarında sadece İran Meşrutiyet İnkılâbına değil, Rus ve Japon İnkılâbı örneklerine de sık sık dikkat çekilmiş ve basın sansürüne rağmen İttihatçılara siyasal cesaret sağlayacak haber ve gelişmeler halka böyle aktarılmaya çalışılmıştır. Temmuz 1907’de Mithat Paşanın sürgündeki oğlu Ali Haydar Mithat Bey, anayasal yönetim biçimini başarıyla gerçekleştiren Rusya, Japonya ve İran örneklerinin dikkatle izlenmesi ve bu olaylardan gerekli dersin çıkarılması gibi konuları anlattığı bir bildiriye İstanbul’a yasa dışı yollardan sokarak gizlice dağıtmıştı.⁴⁴⁶ Yine Abdullah Cevdet, benzer yollarla dağıttığı bir broşürde Müslüman olan ve olmayan tüm halklara seslenerek Rusya ve İran’da anayasal düzenin değiştirilmesiyle ilgili olayların Türkiye’ye de örnek olmasını istiyordu: “Birleşin, yoksul, varlıklı, güçlü,

⁴⁴⁵ *Tanîn*, 7 Recep 1326/ 22 Temmuz 1324, sy. 4, s. 2.

⁴⁴⁶ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul 1995. s.104.

güçsüz, kadın, erkek, genç, yaşlı hepiniz birleşin! Trabzon halkı, Erzurum halkı, Kastamonu halkı ilk adımını atmış bulunuyor. Rusya ve İran'a bir göz atınız.”⁴⁴⁷

Yahyâ Devletâbâdî'nin de dikkat çektiği gibi, Osmanlı basınında İran'daki olaylarla ilgili haberlere konan sansür engeli ancak Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile aşılabildi. Böylece Osmanlı basın ortamının getirdiği rahatlığı fırsat bilip hem İran'daki istibdat yönetiminden hem de Avrupa emperyalizminden çok çekmiş İranlı meşrutiyetçilerle bir sempati bağı kurulmuş oldu. Temmuz 1908 İttihat Terakki iktidarıyla başlayan dönemden sonra basın, Muhammed Ali Şah'ın “İstibdat-ı Sağır” döneminde yaşayan İran'la genel olarak üç şekilde ilgilenmişti: 1) Yabancı şahsiyetlere ve dünya olaylarına dair haberler arasında genellikle kısa ilanlar ya da resim ve resim altı yazılarla; 2) Şah ve despotik yönetimin hicvedilmesi şeklinde; 3) İran'ın Avrupa emperyalizminin kurbanı olarak görülmesi, ortak zaafının yönlendirdiği dostça bir tarzla hicvedilmesi şeklinde.⁴⁴⁸ Ancak Osmanlı basınının İran'la ilgili bütün haberleri Avrupa'daki yabancı basın yoluyla alması bir handikapı. Bu, çok eleştirdikleri Avrupa'nın emperyalist süzgecinden geçen haber ve yorumlarla İran'a bakmak demektir. Bunun anlamı, Osmanlı halkının ve aydınlarının Avrupa basınının kendi devletlerinin bakışını yansıtan bu haberlerden masun kalamayacağıydı. Bu engeli aşmak için bazı Osmanlı gazeteleri İran'daki olayları Kahire'de yayınlanan “*Hikmet*” gibi meşrutiyet yanlısı İran dış basınından takip etmeye çalışıyordu.

Abdullah Cevdet'in Kahire'de çıkardığı *İctihâd* gazetesi bu durumu açıklarken, İran'daki olaylardan başlangıçta Avrupa gazeteleri vasıtasıyla haber aldıklarını, bu gazetelerin Doğu'yla ilgili haberleri kasten veya hata ile geliş güzel vermeleri yüzünden İran'da meclis açıldığına dair haberi de kuşkuyla

⁴⁴⁷ Aykut Kansu, *a.g.e.*, s. 82.

⁴⁴⁸ Palmira Brummett, *Image and Imperialism in The Ottoman Revolutionary Press 1908-1911*, Albany State University of New York Press, 2000, s. 91.

karşıldıklarını bildirmişti. Bu sebeple *İctihâd* en doğru haberleri Kahire’de çıkan Farsça Hikmet gazetesinin editörü Doktor Mehdi Han’dan aldıklarını belirttikten sonra Şah’ın Meclis’in açılışında yaptığı konuşmayı Türkçeye çevirerek yayınlamıştır.⁴⁴⁹ Daha sonraki olayları da Şah’a ağır ifadeler kullanarak meşrutiyet taraftarı bir bakış açısıyla yayınlayan *İctihâd* gazetesinin haberi şöyledir:

Düşman-ı hürriyet Muhammed Ali Şah’ın “İran Meclis-i Mebusan sarayını mebusların içtima ettiği bir gün topa tutarak İranlıların en güzide adamlarını katlettiğini evvelce yazmıştık. Tebriz ahali ki, bunlar Türkoğlu Türk’tür, bunlar hemen zalim şahın askeri ile müsademeye başlamışlardı.⁴⁵⁰

Yine aynı şekilde Meşrutiyet yanlısı yayın yapan *Beyan’l-Hak* gazetesi de Rus ordusunun Tebriz’e girmesini Şah’ı memnun ettiği şeklinde yorumlarken aynı üslubu kullanmıştır:

Tebriz’i taht-ı işgale almak üzere top ve süvarisiyle beraber altı tabur Rus piyadesi evvelki gün hududu geçmiştir. Tebriz’de büyük bir heyecan hüküm fermâdır. Şah hürriyete karşı olduğu için muharebenin sorunu izhar-ı galebe eylediği için bittabi memnundur.⁴⁵¹

Diğer bir İttihat ve Terakki yanlısı gazete olan *Şurâ-yı Ümmet* ise Tebriz kuşatmasını daha sert bir üslupla öne çıkarmıştır:

Ahrar-ı Tebriz icraat-ı Huda pesandaneleriyle Mülk-i İran’ı ihya ve olayı sarf-ı himmet ederken anud ve hilekâr siyaset-i Bağşah (Şahın ikamet ettiği yer), o mübarek iklimi Farsî mehleke-i fena ve inkıraza sevk ediyor. Muhammed Ali Şah ve mukarrebânı, ilcaat-ı menafi-yi şahsiye ve muhabbet-i saltanat-ı müstebidane ile idare-i meşrutiyete hıyanet-i mehinane ve mütetabileri bütün İran-ı Hazar’dan Umman’a, Tebriz’den Beluc’e kadar

⁴⁴⁹ *İctihâd Gazetesi*, Kahire , 1906 Temmuz sy. 1, s. 2-3.

⁴⁵⁰ *İctihâd Gazetesi*, Kahire, Haziran 1908. s. 8.

⁴⁵¹ *Beyânü’l-Hak*, 30 Ramazan 1326/ 13 Teşrinievvel 1324, sy. 4.s. 74.

tezelzül ve ihtilaca duçar ve bu suretle müdahâlât-ı ecanibi davetle taksim-i mülk-i İran'ı ihzar etmek kudretini haizdir. Şah nahak inat ve ısrarıyla ya mülk-i İran'ı yahut Kisra'yı gaib etmek tehlikesine maruz kalıyor.⁴⁵²

Osmanlı Devletinde Temmuz 1908'de ilân edilen II. Meşrutiyet ile İran'da tekrar meşrutiyetin kurulduğu Mayıs 1909 arasındaki dönemde Osmanlı basını yeni rejimin getirdiği özgürlük ortamında Şah'ı ve istibdat yöntemini sert dille eleştirmekten geri durmamıştır. Onlara göre İran'da meşrutiyet mücadelesi verenler kendileriyle aynı davaya sahip olmalarından dolayı zaten desteklenmeyi gerektirmektedir. İktidar sadece basın yoluyla değil, diğer yollarla da onlara yardım etmekten geri durmamalıdır.

Bunun için Osmanlı'da II. Meşrutiyetin ilanından sonra Tebriz, Kazvin, Kirmanşah ve Tahran'daki İranlı meşrutiyetçiler birer dilekçe yazıp Osmanlı konsolosluklarına kendilerine destek olunması ve bazılarının da elçiliklere sığınmasının kabulü için telgraflar çektiler. Tanîn gibi Jön Türk taraftarı gazeteler İran'daki *İstibdâd-ı Sağır* döneminde, karşı devrim nitelemesiyle bahsettikleri Şah güçlerinin Haziran 1908-Temmuz 1909 arasında Tebriz'i kuşatması esnasında İran meşrutiyetçilerine tam destek verdiler. Tanîn, Haziran 1908'de Şah'ın baskısından kaçan meşrutiyetin öncülerinden iki yüz kadarının Osmanlı elçiliğine sığındığını haber veriyordu. Sabah gazetesi ise desteklerini devam ettirerek Tebriz'deki meşrutiyetçilere maddi yardım yoluyla katkıda bulunmak üzere bir kampanya başlatıyordu.⁴⁵³

Osmanlı gazetelerinde dünya haberleri verilirken, İran haberleri diğerlerinden daha fazla yer işgal ediyordu. *Hikmet*, Rusya'nın İran'ı işgali haberiyle ilgili çok mürekkep harcamıştı; günlük *Millet* gazetesi de İran haberlerine her gün yer

⁴⁵² *Şurâ-yı Ümmet*, 22 Şevval 1326 ,sy 140-142, .s.1.

⁴⁵³ Fariba Zarinebaf, "From Istanbul to Tabriz",s. 166.

veriyordu.⁴⁵⁴ *Resimli Kitap* adlı dergide İran meşrutiyet mücadelesine genişçe yer verilmiş, İran'ın iç ve dış durumu ayrıntılı bir şekilde haber yapılmış, İstibdat yönetimi kınanmış ve İran'ın özgürlüklerden yoksunluğu dile getirilmiştir. “Şahların ve çarların istibdatları altındaki İranlılar ebkemiyet-i mutlak içinde imrâr-ı evkât ediyorlar”⁴⁵⁵ ifadesi kullanılarak istibdatta sadece içerdeki Şah'ın değil, dışarıdaki Rusların da rolü olduğuna dikkat çekilmiştir. Dergide mücadelenin birçok fotoğrafı yayınlanmıştır. Bu fotoğraflarda Azerbaycanlı Bakır Han, Settar Han ve Yeprem Han gibi liderler öne çıkmaktadır. Dergi, İran'da I. Meşrutiyet'in ilgasından sonraki “İstibdat-ı Sağır” döneminde İranlıların içine düştüğü durumu göstermek için Ubeydullah Esad'ın kaleme aldığı “Zavallı İran” başlıklı uzun yazısında durumu ortaya koymuştur. Yazıda önce İslam dünyası üzerine çöken Avrupa baskısı ve zulmünün üzerinde durulmuş, İran'daki bu kötü durumun İngiltere ve Rusya arasında imzalanan antlaşmanın bir tezahürü olduğu söylenmiştir.⁴⁵⁶

Osmanlı basın dünyasındaki karikatür dergilerinin bu dönem içerisinde yaptığı eleştiriler, diğer basın organlarında yazılanlardan geri kalmayacak kadar sertti. İstanbul basını Muhammed Ali Şah'ın Ruslarla işbirliği yapmasını nefret ve üzüntüyle değerlendirerek bu bakışlarını yayınlarına da yansıttılar.⁴⁵⁷ Ekim 1908'de *el-Üfürük*'ün yayımladığı bir karikatürde, Muhammed Ali Şah “İstibdat Arabası”nı çekerken gösterilmektedir. Karikatürün ana teması ise üzerinde “Hürriyet” yazan bir otomobilin at arabası şeklindeki İstibdat Arabası'na çarpıyor olmasıydı. At

⁴⁵⁴ *Hikmet*, I, 8 Nisan 1326/21 Nisan 1910. *Millet* adında iki gazete vardı. Burada zikredilen, Ağustos-Kasım 1908 arasında İbrahim Hilmi tarafından yayımlanmıştır.

⁴⁵⁵ *Resimli Kitap*, cilt 4 sayı 21 Haziran 1326, s. 760.

⁴⁵⁶ Ubeydullah Esad, “Zavallı İran” *Resimli kitab*, cilt VI, sayı 34, Teşrin-i Sani, 1327, s. 788-798

⁴⁵⁷ *Yeni Geveze*, İstanbul 1 Teşrin Sani 1324, I / 84.

arabası ile otomobilin yan yana gösterilmesi, despotizmin geride kaldığı, özgürlüğün modern çağa damgasını vurduğu görüşünü kuvvetlendiriyordu.⁴⁵⁸

İran’da II. Meşrutiyet’in yeniden kurulmasından sonra Muhammed Ali Şah’ın tahtan indirilmesi olayı da Osmanlı basınında hiciv konusu olarak çizgilere taşındı. Şah tahttan indirildikten sonra *Kalem* dergisi hem Şah’ın acınacak halini hem de İran’ın Avrupa’dan alınan borçlara muhtaç oluşunu hicvetmişti. “İran’ın Yeni Borcu” başlıklı bu taşlamada, Avrupalı olduğu çok belli bir rehinciye Şah’ın üniformasını, başlığını ve kılıcını giydiren bir İranlıyı gösteriyordu. Yandaki masada Muhammed Ali Şah eli kolu bağlı ve çıplak yatarken çizilmiş, kesik başıyla avret yeri örtülmüştü. Avrupalı rehinci getirilen giysilere hiç etkilenmeden bakmakta ve “Bunlar istediğin parayı karşılamaz” demektedir. Bu söze karşı İranlı da “Eski şahın kafasını versem, ne dersin?” diye cevap vermektedir.⁴⁵⁹ Aynı dergi Muhammed Ali Şah’ın meclis basıp mebusları öldürmesini hicvederken de, Şah’ı, kucağına aldığı meclis binasından çıkanları elindeki kılıçla doğrar vaziyette göstermişti.⁴⁶⁰

İran’dan “haberler” de uydurma diyaloglar, hayalî röportajlar ve sahte haberler aracılığıyla hicvediliyordu. Güya vuku bulmuş birtakım haberleşmeleri anlatan metinler olduğu gibi, bunu ifade eden karikatürler de vardı. *Kalem*’deki bir karikatür Çar Nikola ile Muhammed Ali Şah arasında uydurma bir telefon görüşmesini göstermekteydi. Görüşmenin konusu Abdülhamit’in tahttan indirilmesi hadisesiydi. Çar, telefonda, “Evet, doğru... Tahttan feragat etti” demekte, Şah Muhammed Ali ise cevaben “çok şaşırdığını, bu durumun kendilerine zarar verdiğini” söylemektedir.⁴⁶¹ Aynı dergide yayınlanan bir başka karikatürde ise

⁴⁵⁸ *El Üfürük*, 3: 45, 25 Eylül 1324/8 Ekim 1908.

⁴⁵⁹ *Kalem*, 62 sayı, arka kapak, 5 Teşrin-i sani 1325/18 Kasım 1909.

⁴⁶⁰ *Kalem*, 41 sayı arka kapak, 11 haziran 1325 / 24 haziran 1909

⁴⁶¹ *Kalem*, sayı 34, 16 Nisan 1325/ 29 Nisan 1909, s. 9

Meşrutiyet'in ilanından sonra Şah'ın çıkan karışıklıkları veziriyle birlikte sarayın balkonundan seyrettikleri, vezirin hürriyet için ahalinin birbirlerini kırıp geçirdiğini söyleyerek “Bunu nasıl önleyeyim?” diye sorduğu, buna karşılık Şah'ın da “Hayır, bilakis git, tek fertleri kalmayınca kadar devam etmeleri için onları teşvik et!” cevabını verdiği anlatılmaktadır.⁴⁶²

Bütün bu yazı ve karikatürler, İran Şahının Osmanlı karikatüristleri tarafından da epeyce eleştirildiğini göstermektedir. Osmanlı karikatürlerinde Muhammed Ali Şah'a uygun görülen imaj, monarşinin en kötü temsilcisi olduğu imajıydı. Bu imajla onun II. Abdülhamit'le aynı gruptan bir müstebit olduğu vurgulanıyordu. Kalem dergisi, Muhammed Ali Şah ile II. Abdülhamit arasında geçen hayalî bir telefon konuşmasına da yer vermişti. Güya Şah, tahttan indirildikten sonra aynı akıbeti paylaşmak üzere Osmanlı Sultan'ından kalacak bir yer istiyor, Sultan Abdülhamit de ona “Müstebit misafir kabulüne hamiyetim manidir”⁴⁶³ cevabını veriyordu. Bu karikatüre göre de “Halkını ezen ve katleden Müslüman hükümdar” imgesine Muhammed Ali Şah'tan daha uygun bir hükümdar yoktu. Bu konuda tek rakibi Hıristiyan bir hükümdar olan Rus Çarı Nikola'ydı.

II. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra *Boşboğaz*'da çıkan iki karelik bir karikatürde şah yönetimi düzenbazlık ve gaddarlıkla aynı kefeye konmuştu. Birinci karede Şah'ın “hürriyeti ilanı”nı, namlusundan duman çıkan bir top temsil ediyordu, Şah yerde parça parça edilmiş bir İranlı'nın yanında durmuş, kılıcını kınına sokmaktaydı, ikinci karede ise Şah daire halinde dizili, namluları dışa dönük topların ortasında durmuş herkese “güven” vermekteydi. Coşkun Kalender'de çıkan bir karikatür Settar Han'ı (İranlı meşrutiyet kahramanı) Şah'a güvenmemesi için uyarmaktaydı; Şah ise o sırada anayasayı “bütün samimiyetiyle” kabul ediyor, ama

⁴⁶² *Kalem*, sayı 25, 5 Şubat 1324 / 18 Şubat 1909, s. 11

⁴⁶³ *Kalem*, sayı, 47, 23 Temmuz 1325/ 5 Ağustos 1909, s. 5

kılıcını da arkasında saklıyordu. Bunun gibi birçok karikatürde Şah bir müstebit olmaktan öte, ikiyüzlü, alçak bir cani olarak resmedilmişti.⁴⁶⁴

Osmanlı basınının İran meşrutiyet sürecindeki olayları izleyiş ve yaklaşımı şüphesiz taraf oldukları siyasal düşünce ve görüşe, içinde buldukları politik şartlara göre şekil almıştır. Böylece ülkedeki siyasal ortam ve buna bağlı politik gelişmeler, basının konumunu belirleyen en belirgin faktörler olmuştur. Bu nedenle ki, İran Meşrutiyeti önceleri İttihat ve Terakki yanlısı Osmanlı basını tarafından örnek alınması gereken bir deneyim olarak görülürken daha sonra şartların değişmesiyle destek verilmesi gereken ortak bir dava haline gelmiştir.

V. 2. 2. Osmanlı'nın Meşrutiyetçilerin Diplomatik Temsilcilerine Sığınmaları Karşısındaki Tavrı

Haziran 1908'de Şah'ın Meclis'i feshetmesinden sonra Meşrutiyetçilerin *best* eylemi için mekân seçtikleri Osmanlı elçiliğine sığınmaları, Bâbîâlî yönetimini son derece sıkıntıya düşürmüştü. Gerçi elçiliğin basılacağı duyumlarıyla ilgili bir rapor Bâbîâlî'ye ulaşmıştı ama raporda bu basılma tehdidini yapan ahundların (din adamları) halkı ne için ve hangi amaçla bunu yapmaya teşvik ettikleri belli değildi:

Sıfat-ı seniye'nin basılacağı işâ'ı ile sefaretin tehdit edilmekte ve ahundların halkı bu yolda teşvik etmekte olduğu Tahran sefiri Beyefendi (Şemseddin Bey) Hazretleri tarafından arz ve işar edilmiş olan sefaret-i seniyenin bu yolla tehdiide haiz ehemmiyet olduktan Babîâlî'ce iktiza-yı keyfiyet-i teemmül ve arzı şeref-i sudur buyrulan irade-i seniyye Cenab-ı Hilafet-i Penah'ın icab-ı celileden olmakta ol babda emr u ferman Hazreti Veliyyül'l-emrindir. 14 Şaban 1325⁴⁶⁵

⁴⁶⁴ Palmira Brummett, *a.g.e* ,s. 96.

⁴⁶⁵ .BOA. İ. HUS. Dosya No:158 Gömlek No:1325/Ş-044.

Zira Babialı bu raporu aldığında henüz Şah Meclis'i kapatmamış ve meşrutiyetçiler de iktidarda idi. Ancak Muhammed Ali Şah'ın Haziran 1908'de Meclis'i top ateşine tutarak yıkmasıyla Meşrutiyet Meclisi'nin vekilleri dağılmış ve sığınacak bir yer aramaya koyulmuşlardı. Kimi ülkeyi terk etmiş, kimi de başka şehirlere gitmişti. Ulemanın liderliğindeki Tahran'dakiler geleneksel best eylemiyle direnmeyi düşündüler. Bunun için en iyi mekân olarak da Osmanlı elçiliğini seçtiler. Eylemcilerin Tahran'daki Osmanlı elçiliğini *bestnişin* yeri olarak seçmeleri gerçekten olayların seyrinde yeni bir dönüm noktası olurken Osmanlı-İran ilişkilerinde de önemli bir süreci başlatmıştı. Tahran'da köşe bucak saklanan meşrutiyetin önde gelenleri, Seyyid Ca'fer Sadru'l-Ulema ve Mîrzâ Seyyid Muhammet İmam ile görüşerek Osmanlı elçiliğine sığınmaya (best) karar verdiler. Bu iki dinî liderin öncülüğünde meşrutiyet taraftarı tüccar, esnaf ve eşraftan oluşan bir grup 20 Aralık 1908'de çok zor da olsa Tahran'daki Osmanlı elçiliğine gelerek Best eylemini başlattılar. Aralarında Tahran'ın önde gelen saygın kişilerinin de bulunduğu sığınmacıların sayısı kısa sürede iki yüze ulaştı. Önceleri sığınmacılar bu sığınmada başlarını derde sokacak bir şey göremediler. Ancak Osmanlı hâlâ meşrutiyete sıcak bakmayan ve bu rejimi isteyenlerle mücadele içinde olan bir iktidarın yönetiminde idi. Sultan II. Abdülhamit de kendi ülkesine örnek teşkil edeceği kaygısıyla İran'daki meşrutiyet hareketine mesafeli duruyordu. Hatta bu harekete karşı Muhammed Ali Şah'a yardım etmeyi bile teklif etmişti.⁴⁶⁶ O nedenle olayın ilk sıcaklığında sığınmaya tepki vermeyen Osmanlı yönetimi, işin ciddiyetini anlayınca tepkisini göstermekte gecikmedi.

Mehdi Melikzade'nin Yahyâ Devletâbâdî'ye dayandırdığı habere göre Sultan II. Abdülhamit Tahran Büyükelçiliğindeki sığınma olayını haber alınca çok kızmış ve Sadrazam'a konuyu devlet yönetimine getirmesini ve Osmanlı'nın haysiyetine

⁴⁶⁶ Mehdi Melikzade, *a.g.e.*, c. IV. s. 843.

uygun şekilde sığınmacıların elçilikten çıkarılmasını istedi. Diğer taraftan, sığınma eylemi ticari bir rumuz altında gönderilen bir telgrafla İstanbul'daki meşrutiyet yanlısı İranlıların cemiyeti Encümen-i Saadet'e de bildirilmişti. Encümen, Osmanlı devletinin bu olaya tepki gösterdiğini öğrenince hükümeti bu kararından vazgeçirmek için elindeki bütün imkânları seferber etti. Bu tepkiden haberi olan Yahyâ Devletâbâdî, bizzat hareket geçerek II. Abdülhamit'in bu olaya olan tepkisini yakın dostu Şeyhülislâm Mehmed Cemaleddin Efendi⁴⁶⁷ ile görüşüğünü söyler. Naklettiğine göre, Şeyhülislâm'a elçiliğe sığınan topluluğun bunu dinî liderlerinin öncülüğünde yaptığını ve Tahran'daki tek İslâm ülkesi temsilciliğinin Osmanlı elçiliği olması hasebiyle orayı tercih ettiklerini anlatır. Eylemcilerin Hıristiyan bir ülkenin elçiliğine sığınmayı doğru bulmadıkları için Osmanlı

⁴⁶⁷ Cemaleddin Efendi, 1848'de İstanbul'da doğdu. Önceleri özel hocalardan ve babasından ders aldı. Babasının görevi sebebiyle Kayseri, Sivas ve Mekke'ye gitti. 1871'de Bâb-ı Fetvâ Mektûbî Kalemî'nde vazifeye başladı. Ertesi yıl Anadolu kazaskerliği mektupçuluğuna getirildi. 1878'de meşihat mektupçusu iken yazdığı hususi mâruzatları ile meşihat makamında olup bitenleri saraya bildirerek II. Abdülhamid'in dikkatini çekti. Rumeli kazaskerliği pâyesiyle meşihat mektupçuluğunda bulunduğu sırada kırk üç yaşında iken 4 Eylül 1891'de Ömer Lütfi Efendi'nin yerine şeyhülislâm oldu.. II. Abdülhamid'in karakterini, hassasiyetini, meziyet ve zaaflarını çok iyi bilen Cemâleddin Efendi, son derece dikkatli davranarak onun saltanatının sonlarına kadar on yedi yıl altı ay gibi uzun bir süre bu mevkide kalabildi. Cemâleddin Efendi hükümetin bir üyesi olarak memleket meseleleriyle yakından ilgilenmiş, müzakerelerde farklı görüşler ileri sürdüğü gibi birçok karara da muhalefet etmiştir. Meşihat-ı İslâmiyye Dairesi'ni ilgilendiren konular dışında özellikle iktisadî meselelerde diğer hükümet üyeleriyle ters düşmüştür. Dış devletlerden alınacak borçlar, çıkarılacak hisse senetleri, Ereğli kömür madenlerini işletme hakkının borç karşılığında bir gayri müslime verilmesi konularında ve bütçe müzakerelerinde çok sert muhalefette bulunmuş, Sultan Abdülhamid de şeyhülislâmın rızâsı olmadan kararları onaylamayacağını sadrazama bildirmişti. Cemâleddin Efendi başka konularda da kararlı davranmaktan çekinmemiştir. 21 Temmuz 1905 cuma selâmlığında kendisiyle birkaç dakikalık sohbeti sebebiyle Ermeni tedhişçilerin bomba suikastından kurtulan Abdülhamid'in nezdinde itibarı bir kat daha artan Cemâleddin Efendi 1909'da kabine değişikliği sırasında şeyhülislâmlıktan istifa etti (14 Şubat 1909). Abdülhamid yerine halef göstermesi şartıyla bu istifayı kabul etti. Cemâleddin Efendi daha sonra 22 Temmuz 1912'de altı ay tekrar şeyhülislâmlık yaptı.. Ancak İttihatçılar'la anlaşamadığı, için 1913 Bâbîâli Baskını'ndan sonra siyasî ve idarî hayattan tamamen çekildi. Cemâleddin Efendi'nin İstanbul'da kalması sakıncalı görülerek bir süre Fransa'nın Nice şehrine küçük oğlu Ahmed Muhtar Bey'in yanına gitti, altı ay sonra da Mısır'ın Remle kasabasına yerleşti. Burada memleket hasreti içerisinde sıkıntılı günler geçiren Cemâleddin Efendi 4 Nisan 1919'da vefat etti. Naşı İstanbul'a getirildi. Mehmet İpşirli, "Cemâleddin Efendi, Hâlidefendizâde", *DİA*, c. VII .s. 309-310.

elçiliğine sığınmanın daha uygun olacağını düşünerek böyle davrandıklarını ifade eden Devletabâdî, şayet Osmanlı yönetimi eylemcileri elçilikten çıkarırsa, onların da hiç istemedikleri halde çaresizlikten Hıristiyan bir ülkenin elçiliğine sığınmak zorunda kalacaklarını; bunun da İslâm için iyi olmayacağını belirtir. Dinî liderlerinin öncülüğünde Osmanlı devletinin elçiliğine sığınan Müslüman bir topluluğun oradan çıkarılmasının Osmanlı'nın dünya kamuoyunda prestij kaybetmesine neden olacağını ileri sürer. Yahyâ Devletabâdî, bu sözlerinin Farsça'yı iyi bilen, Fars edebiyatına hâkim ve İranlılara karşı muhabbeti olan Şeyhülislâm'a etki ettiğini söyler.

Şeyhülislâm, Devletâbâdî'ye bu konuda kendilerine yardımcı olacağı ve gücünün yettiğince eylemcilerin çıkarılmasını engellemeye çalışacağı cevabını verir. Hatta bu isteğinin hükümet nezdinde yerine getirilmemesi halinde istifa edeceğini bile ifade etmekten kaçınmaz. Gerçekten de Şeyhülislam'ın bu girişimi Osmanlı yönetimi tarafından reddedilmeyerek sığınmacıların elçilikten çıkarılmasından vazgeçilmiştir. Şeyhülislâm, Devletâbâdî'ye sığınmacıların artık kendi misafirleri olduğunu, bunun Tahran'a da bildirildiğini söylemiştir. Böylece elçilikten her an çıkarılma endişesi yaşayan meşrutiyetçi eylemciler, bu gelişme üzerine nispeten rahat bir nefes aldılar.⁴⁶⁸ Ancak yeni atanan Osmanlı elçisi Nasuhi Bey,⁴⁶⁹ sığınmacılara zorluk çıkarmaya devam etmiştir. Jön Türklerin kısa bir süre

⁴⁶⁸ Yahyâ Devletâbâdî, *a.ge.* c. III. s. 62-64. Elçilikteki *best* için değerlendirme bkz. Venessa Martin, *Islam and Modernism, The Iranian Revolution of 1906*, London 1989, s. 170-171, 173-174.

⁴⁶⁹ Abdülhalik Nasuhi Bey (1837-1912), şair Abdülhak Hamid'in ağabeyidir. Babası Hayrullah Efendi de Tahran elçiliğinde bulunmuştu. Harbiye okulunda eğitimi tamamlayan Nasuhi Bey Paris'te eğitimi devam etmiş ve İstanbul'a gelince askerlik mesleğini terk edip Babıali Tercüme Odasında göreve başlamıştı. Arapça, Farsça, İtalyanca, Almanca, ve Fransızca bilirdi. Abdülhak Hamid onun hakkında "benim ilk defa edebiyata heves edişimi biraderimin Vaulney'in *Tedmur Harabeleri* adlı eserin tercümesi sebep olmuştur" der. Daha sonra Osmanlı devlet kademesinde birçok görevde bulunan Nasuhi Bey, Beyrut valiliği ve Bulgaristan komiserliği ardından Şemseddin Bey'in azl edilmesinden sonra Ocak 1908'de onun yerine Tahran elçisi olarak atandı. 1910 kadar bu görevde kaldı. Son olarak meclisi-i ayan üyeliğinde bulundu. bkz. Gündüz Kınıcı

sonra iktidara gelmesinden sonra durum hemen değişmiş, elçilik mensupları da bundan sonra sığınmacılara iyi davranmaya başlamıştır.

Tanîn gazetesinin olayı haber veriş şekli, meşrutiyet öncesi ve sonrası Osmanlı politikalarını ortaya koyar niteliktedir:

Frankfurt'da çıkan bir gazeteye çekilen telgrafta hürriyet taraftarlarından iki yüz kişinin Osmanlı sefarethanesine iltica etmiş oldukları bildiriliyor. Dün Osmanlılığın duvel-i saire nazarında hiç haysiyeti yok idi. Çünkü zalim ve müstebid bir idare başkalarını korkutabiliyorsa da, onlarda hüsnu muhabbet ve meveddet uyandırmaz. Dün istibdat numunesi diye Osmanlı sefarethanelerinden kaçılırken, bugün hürriyet melcei diye oraya koşuyorlar. Biliyorlar ki, Osmanlı sancağının altında artık habaset, gadr ve zülm müveccihlenmiyor. Osmanlı sancağıyla bütün Osmanlı kalbinin safveti, devleti dalgalanıyor.⁴⁷⁰

İstanbul'da çıkan *Beyanu'l Hak* gazetesi ise Tahran'da gerçekleşen sığınma olayını şöyle haber veriyordu:

Osmanlı sefaretini civarı İran askerleri tarafından işgal edilmiştir. Sefaretin içinde iki yüz kadar mülteci-yi İranî bulunuyor. Asker tarafından bu mültecilere mukteza-i erkânın nakline men olunuyor. İngiliz ve Rus sefirleri Şah'a tekrar müracaat etmişlerdir. Şah verdiği cevapta vaadini incâz edeceğini beyan etmekle beraber ahrarın Osmanlı sefarethanesine iltica ederek kendisini cebr ve tazyik etmek istediklerini makamı-ı şikayette söylemişlerdir. Şah, mültecilerin sefaret-i Osmaniyye'den çıkmadıkça intihabatın icrası hakkında emir vermeyeceğini bildirmiştir. İngiltere ve Rusya sefirleri Şah'ın bu kararını Osmanlı sefirine tebliğ etmişlerdir. Osmanlı sefarethanesine iltica etmiş olan ahrar, Kanun-i Esasi'den evvel

Abdülhak Hamit Tarhan, Türk Tarih Kurum Ankara 1954, s.8. Rahim Reisniyâ, İrân ve Osmâni der Âsitân-i Karn-i Bistom, c. II. s. 787.

⁴⁷⁰ *Tanîn*, 7 Recep 1326/ 22 Temmuz 1324, sy. 4, s.2.

sefarethaneden çıkmayacaklarını bildirmişlerdir.”⁴⁷¹ İstanbul’da yayınlanan gazetelerin çoğu bu haberleri tek haber kaynakları olan Avrupa basınından almak zorunda kaldılar. Mesela Beyanu’l-Hak bu haberi Times’a dayanarak nakletmiştir. Mizan gazetesi aynı haberi “İranlılardan mürekkebe bir cem-i gafir, Saltanat-ı Seniye Sefarethanesi’ne iltica etmiştir. İran hükümetinin vuku bulan müracaatı üzerine sefaretin mültecilerin sefarethaneden çıkamalarını talep etmiş ise de, İranlılar tarafından muvafakat gösterilmedi.”⁴⁷²

Öbür taraftan Şah ve saray yönetimi, İstanbul’daki Rus ve İngiliz elçileri aracılığıyla Osmanlı Hariciye Nezaretine yaptıkları “Tahran’da Osmanlı elçiliğine sığınanların Osmanlı devleti tarafından çıkarılması” taleplerinden bir sonuç alamıyacağını anlayınca, Tahran’daki elçilik binası etrafında hayret verici bir baskıya ve kötü uygulamalara başladılar. Mesela birkaç yılan oynatıcısı tutarak yılanla dolu torbalarını geceyarısı Osmanlı elçiliğinin duvarlarından içeriye boşaltmalarını sağladılar. Sabahleyin sığınmacılar elçiliğin bahçe ve duvarlarını yüzlerce yılanın kapladığını görünce dehşete düştüler. Şah’ın bu kötülüğünü def etmek üzere yılanları yakalayıp öldürmek sığınmacıların bir kaç gününü aldı.⁴⁷³ Bundan başka çok sayıda polis ve askeri Osmanlı elçiliğinin etrafına yığarak içeriye girmek isteyenleri engellediler, oradan çıkanları ise yakalayıp çeşitli cezalara çarptırdılar. Bütün bu yıldırıcı davranışlara rağmen elçilikteki sığınma eylemi Şah’ın Meclis’i açacağına dair fermanın çıktığı Temmuz 1909’a kadar sürdü.

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra, İstanbul’daki İranlıların yoğun çabalarıyla Tahran’daki meşrutiyetçilerin aleyhindeki durum giderek lehlerine dönmeye başladı. Bunda İttihat ve Terakki Cemiyetinin önde gelen mensuplarının büyük

⁴⁷¹ *Beyan’ul-hak*, 11 zilhicce 1326 / 22 Kanuni evvel 1324, sy. 14, s. 314.

⁴⁷² *Mizan*, 12 Rceb 1326/ 27 Temmuz 1324, sy. 11, s. 54.

⁴⁷³ Mehdi Melikzade, *a.g.e.*, c. V.s. 980-981.

etkisi olmuştur. Meclis-i Mebusan reisi Ahmet Rıza ve Meclis-i Ayan reisi Said Paşa, Şah'a gönderdikleri telgrafta İran milletinin taleplerine karşı zorluk çıkarmamasını, bunun sonucunun iyi olmayacağını, Osmanlı milletinin İran'da meşrutiyet ilan edilmesini istediğini bildirdiler.⁴⁷⁴

Sığınma olayından sonra İttihat ve Terakki yönetiminin İran'daki meşrutiyetçilerin yanında yer aldığı en somut kanıtı, Tebrizli meşrutiyet önderlerinin iltica taleplerinin kabul edilmesidir. Rus askerlerinin Azerbaycan'daki baskılarının arttığı günlerde Encümen-i Tebriz mensuplarından gelen Settar Han (Serdâr-ı Millî)⁴⁷⁵ ve Bakır Han'ın (Salâr-ı Millî) emniyet için Osmanlı'nın Tebriz'deki şebkenderliğine sığınma istekleri 25 Mayıs 1909 tarihinde gerçekleştirildi.⁴⁷⁶ Bunun üzerine Osmanlı Devleti'nin Tebriz konsolosluğu, İran hükümeti ve Rus elçiliğine gönderdiği mektupta "Settar Han, Bakır Han ve diğerlerine mahsus emlak-ı menkule ve gayrimenkule taht-ı eminde olduğu gibi, bu adamların canları da Osmanlı bayrağı himayesindedir" demişti. Buna karşı Ruslar

⁴⁷⁴ Mehdi Melikzade, *a.g.e.*, c. V.s. 1026.

⁴⁷⁵ Settar Han, (1868-1914) Azerbaycan'da özellikle Muhammed Ali Şah'ın *istibtad-ı sağır* döneminde (1908-1909) meşrutiyet direnişi sırasında popülerleşmiş Azeri Millî kahramanıdır. "Serdar-ı Millî" olarak da bilinir. Settar Han, 16 Temmuz 1867 tarihinde Karadağ'da doğdu. Babaevi onun çocukluğundan itibaren rejim aleyhtarı hürriyet taraftarlarının uğrak yeri olmuş bu durumda Settar Hanın çocukluğundan itibaren şiddetli bir Meşrutiyetçi olarak yetişmesini sağlamıştır. Gençlik yıllarında uzun müddet haksızlıklara karşı çıkarak dağlarda yaşamış, zalim devlet memurlarına karşı halkı korumuştur. 1908'de, İran'da siyasî sahada yaşanan olaylar üzerine Tebriz'de Meşrutiyet taraftarı kitlenin önderliğini Bağır Han'la birlikte Settar Han yapmıştır. Tahran yönetiminin Tebriz'e müdahalesine kahramanca karşılık veren Settar Han şiddetli çarpışmalardan sonra kontrolü sağlamıştır. Daha sonra, Tahran'da çarpışmalar yaşayan Settar Han Atabek Parkında meydana gelen çarpışmada ağır yaralanmış bunun etkisiyle 28 Zilhicce 1332 (Ocak 1914)'de 48 yaşında iken Tahran'da vefat etti. Bkz. Ali Ekber Dihhudâ, *Lugatnâme*, c. VIII.s.11857-11858. Kerim Tahirzâde Behzâd, *Kiyâm-ı Âzerbâycân der Inkılâb-ı Meşrûtiyet-i İran*, Tahran, Şirket-i Nesebî Hac Muhammed Hüseyin İkbâl ve Şürekâ'i,1363 hş, s. 242-247.

⁴⁷⁶ Devlet-i Aliyye'nin himayesine girmek için Tebriz Başşebkenderliği'ne gelen Settar ve Bakır Hanlar'ın iltica taleplerinin kabulü için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclisi Vükela Zabıtları, Dosya no.128, Gömlek.No 19 Mehdi. Melikzade, , *a.g.e.*, VI. Cilt. S.1302-1303. Behzâd, Kerim Tahirzâde, *Kiyâm-ı Âzerbâycân der inkılâb-ı Meşrûtiyet-i İran*, Tahran, Şirket-i Nesebî Hac Muhammed Hüseyin İkbâl ve Şürekâ'i,1363 hş, s. 299-300, 444.

da “Biz Osmanlı elçiliğinde sığınanları İran tebası olarak tanıdığımızdan onlara karşı ilişkimizi İranlı tebası nokta-yı nazarından icra edeceğiz” şeklinde bir cevap verdiler.⁴⁷⁷

Tebriz'de hayli uzun süren ve birçok çatışmalara sebep olan mücâdeleler hakkında o sırada Osmanlıların Tebriz başşehbenderi bulunan Mehmed Ali Bey, Bâbalî'de Hariciye Nazırına bir rapor sunmuştur. Bu raporda Azerbaycan'daki siyasî durum ve kuşatmayı açıklamıştır:

Samed Han tarafından Muhammed Ali Şah nâmına ta'yin ve Azerbaycan'ın her tarafına gönderilmekte bulunan hâkimlerle, eski hâkimler arasında, Dehhargân vak'ası gibi müsademeler intizâr olunmaktadır. Şahsevenlerin Samad Han ile birlikte hareket eyledikleri söylenmektedir. Tebriz'de bulunan askerlerin, Muhammed Ali Şah yanlısı görüldükleri için, silâh deposunda bulunan cephaneler çıkarılarak fedaî polislerin muhafazasına teslim edilmişti. Şu hâle nazaran Şucaû'd-Devle (Samed Han) üzerine Tebriz'den asker sevki gerektiği takdirde, asker gönderilerek onların katılacağı sanılmaktadır. Şucaû'd-Devle'nin sonra gönderdiği mektuplardan birinde, teklifleri Tebriz ahâlisi tarafından kabul olunmadığı takdirde, şehrin yollarını askerî kuvvetlerle tutarak Tebriz'i teslim mecbur edinceye kadar şehrin erzak ve sâiresini keseceklerini bildirmişlerdir.⁴⁷⁸

Raporda Rus kuvvetlerin durumu hakkında şu bilgiler verilmektedir:

Tebriz'de bulunan Rus askerî kuvvetleri, memlekette karışıklığın genişlemesine meydan vermek üzere asayişin korunmasının mahallî hükümete âid olduğunu açıklayarak kısmen şahsevenler tarafından tazyik olunan Tebriz şehri Samed Han tarafından tamamen kuşatılacak olursa kendilerinin müdahale edemeyeceklerini ilân etmekte ve bu suretle Şucaû'd-

⁴⁷⁷ Cemil Hasanlı, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, çev. Ekber N.Necef, Bağlam Yayınları, İstanbul 2005, s. 27-28.

⁴⁷⁸ Abdolghafour Baghdadi, *a.g.e.*, s.195-196.

Devle (Samed Han) tarafını kışkırtmaktadırlar. Şu esef verici durum evvelce de arz olunmuş olduğu gibi, geniş bir program hâlinde üstüste tatbikten başka bir şey olmayıp İran'a musallat eyledikleri Muhammed Ali, Salârû'd-Devle, Suci'ü'd-Devle gibi, ayaklananların saldırı ve hücumlarını ve kendi nâmlarına hâkimler ta'yin ederek her tarafa gönderme neticeleri kısa zamanda Azerbaycan'da çarpışmalar meydana geleceği zarurî bir keyfiyettir ve bu karışıklıkların ve direnişlerin bertaraf edilmesi vesilesiyle, Rusların büyük asker sevkîyatı yapacakları ve ayrıca hükümeti idare işlerini ellerine almaları emr-i tabîî bir iş gibi görünmektedir.⁴⁷⁹

Tebriz direnişini kıramayan Şah, sorunu diplomatik oyunlarla çözmeyi denedi. Şah ile direnişçiler arasında karşılıklı görüşmeler başladı. Şah yönetimi Settar Han'a çeşitli sözler vererek direnişi kaldırmaya çalıştı. Osmanlı şebenderliğinde yaklaşık bir buçuk ay kadar kalan Settar ve Bâkır Han, buradan çıktıktan sonra evlerinde ikamete mecbur edildiler. Meşrutiyetten sonra Azerbaycan Valisi olması düşünülen Settâr Han bu göreve getirilmediği gibi, kendilerine başka görevler de verilmedi. Meşrûtiyet yönetiminin Tahran'a gelmeleri için yaptıkları daveti önceleri kabul etmediler. Necef'deki dinî ulemanın bizzat Settâr ve Bâkır Hanlara mektup yazarak Tahran'a gitmelerini istemeleri üzerine, hem Tahran halkının hem de İngilizlerin aşırı ısrarı üzerine 1910 Mart'ında Tahran'a gelen Settâr ve Bâkır Han muhteşem bir törenle millî kahramanlar gibi karşılandılar. Ancak daha sonra hükümetle araları açıldı.⁴⁸⁰

İran Meşrutiyet hareketi içinde meşrutiyetçilerin Osmanlı diplomatik temsilciliklerine sığınma eylemleri sonuç vermiş ve sığınmacılar Osmanlı'nın müsbet yaklaşımıyla amaçlarına ulaşmıştır. Sığınmacıların hiç biri bu eylemi iltica

⁴⁷⁹ Abdolghafour Baghdadi, *a.g.e.*, s. 196-197.

⁴⁸⁰ İsmail Emir Heyzî, *Kiyâm-ı Azerbaycan ve Settâr Han*, Tahran 1954, s. 649-670. Behzad, Kerim Tahirzâde, *Kiyâm-ı Âzerbâyçân der Inkulâb-ı Meşrutiyet-i İran*, Tahran 1363 hş, s. 499-300.

etmek amacıyla yapmamıştır. Özellikle Tahran elçiliğindeki sığınmanın dinî bir hüviyetle best özelliği taşıması eyleme bir kutsallık kazandırmış ve elçilik sadece sığınmacıların istekleri doğrultusunda bir araç olarak kullanılmıştır. Bu yüzden elçiliğe sığınan meşrutiyetçiler mülteci olarak değerlendirilmediler.

V. 2. 3. Osmanlı Devletinin İran'daki Meşrutiyete ve Meşrutiyetçilere Karşı Politikaları

Osmanlı devletinin İran'la Kaçar hanedanı dönemindeki ilişkilerinin bir parçası olan Meşrutiyet sürecine bakıldığında, sınır ihtilafları ve oradaki aşiretlerin sorunları dışında ikili ilişkilerin iyi düzeyde seyrettiği görülmektedir. Nasirüddin Şah'ın (1848–1896) Avrupa seyahati dönüşünde 1873'de İstanbul'u ziyaret ettiği günlerde iki ülke arasındaki sınır ihtilaflarının çözümüne doğru yeni ve olumlu bir safhaya girilmişti⁴⁸¹. Onun öldürülmesiyle yerine geçen Muzaferüddin Şah (1896–1907) döneminde de ilişkilerdeki bu olumlu hava devam etti. Muzaferüddin Şah'ın 1900 yılında İstanbul'u ziyareti ilişkileri daha da pekiştirdi.⁴⁸² Her iki devlette yaşanan siyasal sistem değişiklikleri bu devletlerin dış politikalarına da yansdı. Önce İran'da (1906) Meşrutiyet'in, sonra da Osmanlı Devletinde II. Meşrutiyetin (1908) ilanı, iki ülke ilişkilerinde iki farklı diplomatik çizginin ortaya çıkmasına neden oldu. Osmanlı'nın İran'daki rejim değişikliğini tehdit olarak algılaması dış politikasına şekil vermiş ve buna uygun politikaların üretilmesine yol açmıştı. İran'da 1906'da I. Meclis'in oluşumundan önceki olaylara tanık olan Osmanlı'nın Tahran büyükelçisi Şemşettin Bey, olayların en sıcak yerinde Şah ile

⁴⁸¹ Nasirüddin Şah dönemi İran Osmanlı ilişkiler için bkz. Mohammad Reza Nasiri, *Nasireddin Şah zamanında Osmanlı-İran münasebetleri: 1848–1896*. Tokyo: Institute for the Study for of Languages and Culture of Asia and Africa, 1991.

⁴⁸² Bu dostane ilişkiler için bkz. Nejat Göyünç, “Muzafferüddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürüleri”. *İran Şehinşahlığının 2500.Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, MEB, İstanbul, 1971, s. 137-193.

meşrutiyetçiler arasında arabuluculuk yapmıştı. Şemsettin Bey'in bu girişimi devlet politikasının bir sonucu olarak görülebilirse de, dostluktan kaynaklanan şahsi bir girişim şeklinde yorumlamak da mümkündür.

1905 yılının sonlarında Tahran'da Şah Abdülazim türbesinde hükümetten bazı politikalarını değiştirmesi için *best* eylemi yapan topluluğun lideri olan ulemanın istediklerini içeren bir mektubun şaha ulaştırılması için bir yol aranırken Yahyâ Devletabadî, ulemaya mektubun kendisiyle yakın dostluğu olan Şemsettin Bey tarafından Şah'a götürülmesini teklif etti. Osmanlı elçisinin arabulucu olarak rol alması, onun meşrutiyetçilerle yakınlaşmasını da sağlamış oldu.⁴⁸³ Şemseddin Bey, daha sonra bu arabulucuk olayını Babiali'ye gönderdiği raporunda aktarmıştır. Elçi, kendi öncülüğünde gerçekleşen iki taraf arasındaki bu uzlaşma çabalarını söz konusu raporunda şöyle dile getirmiştir:

İki grup arasındaki ihtilafın çözümlenerek Meclis'te uzlaşılmasını tavsiye ettim. Benim bu yoldaki teşebbüsâtımın Şah'a ne kadar tesir edip etmediğini bilemem ancak eğer Şah, meclis taraftarlarını bertaraf etmekte kendisinde yeterli kuvvet görmüş olsa idi, hiç bir nasihate kulak vermeyerek icra-yı maksadını gerçekleştireceğinden kimsenin şüphesi yoktur. Fakat benim bu tavrım ve davranışım Devlet-i Aliye'ye muzır gördüğüm ve zararı olacağı bir hadiseyi engellemeye çalışmam ayrıca Osmanlı Devleti'nin şanı ve azameti hasebiyle İran 'da meydana gelebilecek böyle karışık bir durumu engelleme çabasında oldum. Ayrıca dâhilde ve hariçte iyi tesir ederek sefaretimizin ulvi vazifelerini ispat mevkiî ilan etmiş olması dahi hareketimin mahiyetindendir.⁴⁸⁴

Şemseddin Bey'in Meşrutiyetle ilgisi sadece bu olayla sınırlı değildi. Meşrutiyetin dinî önderleri Tabâtabâî ve Bihbehânî ile de mektublaşması onları

⁴⁸³ Yahyâ Devletabadî, *Hayat-ı Yahyâ*, c. IV. s.21. Develetabadî elçinin konuyla ilgili şah yönetimine yazdığı Farsça el yazma mektubunu aynı eserin 20. sayfasına almıştır.

⁴⁸⁴ BOA, Yıldız Esas Evrakı, Dosya 10, Gömlek 20.

meşrutiyet düşüncesinde ısrarcı olmaları yönünde teşvik edici bir mahiyet taşımaktaydı.⁴⁸⁵

Osmanlı Devleti'nin İran'daki Meşrutiyet hareketi sürecini takip etmesi ve bu harekete karşı tutumu şüphesiz II. Abdülhamit'in politikalarıyla yakından irtibatlıdır. I. Meşrutiyet tecrübesini yaşamış ve o sistemi fazla uygulamadan yürürlükten kaldırmış bir padişahın komşu bir ülkede benzer bir harekete karşı duyarsız kalması beklenemezdi. İran meşrutiyetini bu açıdan değerlendirdiğimizde II. Abdülhamid'in İttihat ve Terakki'yi cesaretlendireceği konusunda kaygı ve endişe taşıdığı görülmektedir.

Osmanlı hükümeti Meşrutiyet öncesi kendi hâkimiyetinde bulunan Atebat'taki müçtehitlerin politik faaliyetlerini kontrol altına almıştı. Rus ve İran hükümetlerinden Irak'taki Şii liderlerin politik faaliyette bulduklarına dair şikâyet alan Osmanlı hükümeti onları bu konuda uyarıcı bir telgraf dahi göndermişti. Nitekim 1904 Mayıs'ında böyle bir şikâyet üzerine müçtehitlerin politikaya karışmaları halinde Osmanlı Devleti tarafından sürülecekleri bilgisini İngilizlerin Kərbela konsolos yardımcısı Hint kökenli Muhammet Hasan Muhsin rapor etmişti. Aynı şahsın bir başka raporuna göre, müçtehitlerin İran hükümetine karşı politik faaliyetlerini sürdürdükleri halinde ülkeden çıkartılacağı konusunda 1904'ün Haziran ayında tekrar uyarılmıştı. Ayrıca İstanbul, Bağdat'ta Osmanlı yetkililerinin Şii müçtehitlerin usul ve amaçlarını tespit etmek ve yabancı misyonlarla her hangi bir iş veya başka bağlantılarının olup olmadığını ortaya çıkarmak üzere çok özel bir araştırma yapılması emrini vermişti. İngilizlerin bu gelişmelerden haberdar olması, onların müçtehitlerle daha yakın ilişki kurma teşebbüslerini kıran bir faktör olmuştu.⁴⁸⁶ Bu politikaların İran'da olup bitenlerin

⁴⁸⁵ Nazimu'l-İslâm Kirmani , *a.g.e.*, I. s.81.

⁴⁸⁶ Nikki R. Keddie, *Iranian Politics 1900-05: Background to Revolution: III, Middle Eastern Studies*, Vol. 5, No. 3 (Oct., 1969), s. 237.

Osmanlı hükümetini tedirgin ettiği için mi izlendiği kesin değilse de, olayların Sultanı II. Abdülhamit'in yakın takibinde olduğu kesindir.

II. Abdülhamit bu olaylarla ilgili olarak Tahran elçisi Şemseddin Bey'in⁴⁸⁷ İstanbul'a gönderdiği raporlarla bilgi almayı sürdürmüştür. Şemseddin Bey ilk raporunda İran'da meşrutiyet ilanından sonra Millî Meclis'in ve ıslahat taraftarlarının verilecek bir muhtıradan korktukları bilgisinin yanı sıra bu konudaki tartışmaları ve meclis taraftarlarının endişelerini de aktarmaktadır:

Meclis-i Millî ve ıslahat taraftarları bu aralık ziyade-i telaş etmekte ve kendileri aleyhinde serzede-i zuhur olabilecek bir muhatarât-ı cedidenin vahameti akıbetinden havf ve endişe ettikleri görünmekte olup şöyle ki mütemadiyen tezayüd eden eden müdahâlât ve tesirat ve iğtişatıyla hükümeti bî tesir ve erbâb-ı devleti mütehayyirine iktisar olan avam-ı nası haiz oldukları sıfat-ı ruhaniye ve kuvve-i maneviye sebebiyle her türlü tekalif ve tazyikten masun kalmış olan ulema ve müctehit dahi era-yı umumiye tabi etmekle say u ikdam ettikleri cihetle bu halde gereği gibi tevehhüs eden ekser ulema zaten müteressid-i fırsat olan erbab-ı hükümetle ittifak ederek

⁴⁸⁷ Şemseddin Bey diğer adıyla Şemseddin Tleseruk Çerkez asıllı devlet adamıdır. 1855 yılında Kuzey Kafkasya'da Kuban'da doğdu. 1864'de yurdunun Rus işgalı yüzünden babası Tleseruk Osman ile Türkiye'ye göç etmiş, önce Samsun'a oradan da İstanbul'a geçtiler. Şemseddin Fatih ve Beşiktaş mülki Rüştiyelerine okuduktan sonra Galatarsaray lisesini bitirmiş ve ardından girdiği Mülkiye mektebini başarılı olarak bitirmiştir. Fransızca'nın yanında Arapça ve Farsça'yı iyi öğrenen Şemseddin Bey, ilk görev olarak Mabeyn Humayun Kâtipliğine atanmıştır. Ondan sonra sırasıyla Atina büyükelçiliği başkâtibi, hariciye Nezareti Şehbenderlik şubesi müdürü ve 1892'de Bükreş ve 1894'de Münif Paşa'nı azl edilmesinden sonra Tahran elçiliğine atanmıştır. Bu görevinden bir yıl sonra Van valiliğeni atandı. Ancak Muzaferuddin Şah'ın İstanbul'u ziyaret sırasında Şemseddin Paşayı Tahran Elçiliğine yeniden istemesi üzerine 1897 de ikinci defa Tahran elçiliğine tayin edildi ve kendisine birinci derece Osmanlı nişanı rütbesi verildi. Bu görevinde iken İran meşrutiyetini teşvik ettiği bahanesiyle 1908'de Abdülhamid tarafından azledilmiş ancak o yıl Osmanlı meşrutiyet rejiminin kurulmasından sonra kabinede Evkaf bakanı olmuştur. 1912 yılında Trablusgarb'ın İtalyanlar tarafından işgali üzerine Osmanlı Hükümeti tarafından vezaret rütbesi verilerek Sultan Mehmet Reşat tarafından sultan naibi olarak Trablusgarb'a gönderildi. Balkan savaşı sırasında Trablusgarb'ın tamamı işgali üzere İstanbul'a döndü. Çerkez dilini iyi bilmesi nedeniyle çerkez dili ve edebiyatıyla ilgili çalışmalar yaptı. 1911'de İstanbul'da vefat etti. İzzet Aydemir, *Muhacerattaki Çerkes Aydınlar*, Ankara 1991, s. 85-86. Türk Ansiklopedisi, c. XXX. s. 251.

ya meclisin külliyyen ilgasına ve bu mümkün olamaz ise onu bitesir bırakmaya azm u niyet ettikleri ve bu aralık meclisin birden bire feshini caiz görmekle beraber başı boş bırakmakta muvafık-ı maslahat olduğundan meclis dâiman ulemanın taht-ı emri teftişinde bulunmak ve ve müfredat-ı meclisin şerîata muvafık olup olmadığını tahkik ve hilaf-ı şerî mukerreratı red etmek üzere ulema tarafından intihab olunacak aynı müctehidin daiman mecliste hazır olması lüzumu tekalif olunmuş ve mesele biddefaat mecliste müzakere edilmiş ise de era-yı umumiye taraftarını bu halde yağmurdan kurtulup doluya tutulan demek olacağından dermeyan ile şiddetli surette itiraz eyledikleri ve ancak ulema ile Meclis-i Millî arası açılırsa ahval-ı cedidenin aleyhinde bulunanlar onlarla birleşerek bütün memleketi iğtişâş vermiye sefk-ı dima ve nehb-i emvâli ve sikke't-ticareti selb-i emniyeti müeddi olmuş olan usul-i cedidenin kal'u kam için ikdamat-ı müessirede bulunabilecekleri mülahazası Meclis-i Millî ve ıslahat taraftarını gereği gibi düşündürmekte idüğü bera-yi malumat-ı hakkındadır. Ol babda emr u ferman Hazret-i men lehu'l-emrindir. 11 Cemaziyulevvel 1325/fi 9 Haziran 1323. Tahran Sefir Muhammed Şemseddin.⁴⁸⁸

Şemseddin Bey, daha sonraki raporu meşrutiyetçilere yakınlığından dolayı elçilikten azlinden sonra kaleme almıştır. Raporun başında iç olayları anlatırken meşrutiyetçilerin İngiliz elçiliğine sığınmalarının nedenini şöyle açıklamaktadır:

Sadrazam Aynü'd-devle'nin hatası yüzünden heyecana gelen ulema Kum şehrinde bir araya geldiler. Tahran ahalisinden bir grup insan da İngiltere Sefaretine iltica ederek Meclis teşkili talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine fazla gücü olmayan ve belki de Avrupa'ya olan seyahatlerinden müteessir bulunan Muzafereddin Şah, ulema ve halkın talebini kabul ederek meclisin kurulmasını emretmiştir.⁴⁸⁹

⁴⁸⁸ BOA, Yıldız Esas Evrakı, Dosya 50, Gömlek 55.

⁴⁸⁹ BOA, Yıldız Esas Evrakı, Dosya 10, Gömlek 20. Bu Rapor Farsça'ya çevrilmiş ve konuyla ilgili açıklamalar yapılmıştır. Bkz. Hadaratî, Hasan, "Güzâreş-i Şemseddin Bîg (Sefir-i Osmanî)

Meşrutiyet Meclisinin açılışından sonra ise raporunda şu bilgilere yer vermiştir:

Yeni oluşturulmaya başlayan Meclis çok kötü bir durumdaydı. Eşraf da Meclis taraftarlarının yanında yer almıştı. Ben de Osmanlı Devleti'nin o dönem Tahran'daki Büyükelçi sıfatıyla bulunan bir kişi olarak, diğer elçilere refaket ederek Şah'ın nezdinde teşebbüse icra ederek eşrafın tenkilinden onu vazgeçirdim. Hatta tebrik ve teşvik ile İran Meclisi'ne yazmış olduğum bir mektup da "Habl-ı Metin" gazetesinde neşredilmiştir.⁴⁹⁰

Şemseddin Bey'in uzun ve detaylı olarak İran'daki gelişmeler hakkında bilgi verdiği bu rapordan Babialî'nin İran olaylarını yakından takip ettiği, bu konuda yeterli bilgi aldığı ve bu bilgiler ışığında İran'la diplomatik ilişkilerine düzen verdiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Meşrutiyetçilere meylettği anlaşılan Şemseddin Bey'in görevden alınmasının arkasında da onun Sultan'ın İran meşrutiyetçilerine karşı yürüttüğü politikalara ters düşmesi yatmaktadır. Meşrutiyet hareketinin liderleri ile yakınlığı olan elçilik müsteşarı Şevket Han aracılığıyla İranlı meşrutiyet önderleri Melikü'l-Mütekillimin ve Hacı Mîrzâ Yahyâ Devletabadî ile dostluk kurmuş olan Şemseddin Bey, devletin politikalarına rağmen meşrutiyet isteyenlere destek vermişti. Nitekim Şemseddin Bey'in İranlı meşrutiyetçilerin isteklerini başlangıçta Muzafferiddin Şah'a ulaştırması bile elçinin bu devlet politikalarından farklı düşündüğünü yansıtmaktadır. Şemseddin Bey'in İran meşrutiyetçileriyle olan dostluğu, onları hem Osmanlı'ya daha yakınlaştırmış, hem de Osmanlı'ya olan güvenlerini artırmıştı. Oysa daha önce İran'da I.

ez tahavvulât-ı meşrute der İrân", *Mecelle-i Danişkede-i Edebiyat ve Ulûm-i İnsani Danişgâh-ı Tahrân*, Tahran 1386 hş (2007), sayı 182, s.63-78. Ayrıca Türkçe olarak Selda Kılıç tarafından rapor üzerine bir makale kaleme alınmıştır. "İran'da İlk Anayasal Hareket (1906 Meşrutiyeti)", *A.Ü.Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2002. c. XX, sy. 32, s. 143-161.

⁴⁹⁰ Raporun tarihi 1 Rebiul evvel 1326 (3 Nisan 1908) tarihidir. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Dosya 10, Gömlek 20. Oysa azledilmesi daha önce 4 Muharrem 1326 (7 Şubat 1908) tarihindedir. BOA, İradeler Hususi, Dosya163, Gömlek 1326/M-88.

Meşrutiyet arifesinde meşrutiyetçiler, Tahran'da tek İslâm ülkesi olan Osmanlı elçiliğine bu güven yokluğundan dolayı sığınmak istememişlerdi. Zira iki devlet arasındaki gergin ilişkiler henüz devam etmekteydi. Bu güvensizliğin temel nedeni, sınır ihlallerinin İran toplumu üzerinde son derece olumsuz etki yapmasıydı.⁴⁹¹ Oysa Şemseddin Bey'in çabaları bu güvensizliği bir nebze olsun ortadan kaldırmıştı.

II. Abdülhamid'in bu dönemdeki diplomatik ilişkileri İranlı meşrutiyetçiler tarafından istibdat yönetimiyle ilişkilendirilmiştir. Muhaliflerine karşı sert yaptırımlarla tanınan II. Abdülhamit yönetiminin, muhaliflerine güç ve moral kazandıracak bir dış destek olarak gördükleri İran'daki meşrutiyetle ilgili gelişmeler karşısında da benzer bir politika uygulaması doğaldır. İran örneğinin başarıya ulaşması, iktidar için mücadele eden İttihat ve Terakki'ye cesaret vereceği ve Abdülhamit yönetiminin yıkılması kaygılarını artıracacağı anlamına geliyordu. İranlı meşrutiyet tarihçisi Mehdi Melikzade, 1906'da İran'da meşrutiyet ilan edildiğinde Osmanlı hükümetinin eldeki bütün imkânlarla meşrutiyet hükümetini baskı altına almaya karar verdiğini ileri sürmüştür. Ayrıca Osmanlı devletinin İran'daki bu inkılâbı kullanarak Azerbaycan'daki nüfuzunu artırmaya çalıştığını da iddia etmiştir. Verdiği bilgiler arasında, Osmanlı ordusunun İran sınırında yaptığı sınır ihlallerinin arkasında meşrutiyet yönetimini zor durumda bırakma isteğinin olduğu iddiası da vardır.⁴⁹²

Muhammed Ali Şah'ın Osmanlı ordusunun ilerleyişi karşısında ciddî bir gayret göstermeyişinin altında da yine İran'daki meşrutiyetçilerin, dolayısıyla Meşrutiyet Meclisinin cezalandırılması arzusunun yattığı iddia edilmiştir. Zaman zaman mektuplaştıkları Sultan II. Abdülhamid'in İran'daki meşrûtiyet hareketine

⁴⁹¹ Mehdi Melikzâde, *a.g.e.*, c. II. s. 369.

⁴⁹² Mehdi Melikzâde, *a.g.e.*, c. III. s. 482

karşı olduğu ve hattâ Muhammed Ali Şah'ı bu saldırılar dolayısıyla desteklediği düşünülürse, Osmanlı Padişahının ülkesindeki İttihâd ve Terakki Cemiyetinin faaliyetlerine mâni olmak için İran'la ilgili sınır ihlallerini neden birinci plâna çıkarttığı da anlaşılabilir olur. İttihat ve Terakki'ye mensup bazı hürriyetçiler ise, Paris'ten Encümen-i Tebriz'e ve Meclis-i Şûrâ-i Milli'ye çektikleri telgraflarda, II. Abdülhamit ile devletin hudut saldırılarını kınamışlardı.⁴⁹³

Mehdi Melikzade'nin ifadesine göre, İran'da Meşrutiyet İnkılâbı gerçekleşir gerçekleşmez Sultan Abdülhamit İran Şahı Muhammet Ali'ye saltanatını bu rejimden kurtarması için kendisine destek vermeye hazır olduğunu söylemişti. Melikzade bu iddiasını şu argümanlarla desteklemeye çalışmaktadır:

1. İran'da Meşrutiyet'in ilanı ile anayasanın yürürlüğe girmesi ve Avrupa devletlerinin bu yönetimi tanımamasından sonra Abdülhamit'in güçlü bir orduyla harekete geçip Azerbaycan topraklarına girdiğini ve topraklarının bir kısmını tasarrufuna aldığını ve hatta İran şehirlerindeki şah yanlısı nüfuzlu valilerle işbirliği yaptığını ileri sürmüştür.⁴⁹⁴ Oysa Ahmet Kesrevî bu sınır ihlallerinin tamamen Muhammed Ali Şah'ın isteği doğrultusunda olduğunu iddia etmiştir.⁴⁹⁵ Her iki iddia doğruysa aslında dönemin sınır ihlallerinin, meşrutiyete karşı olan her iki hükümdarın gizli bir ittifak içinde olduklarını gösterir.

⁴⁹³ Abdolghafour Baghdadi, *Muhammed Ali Şah devrinde Osmanlı İran Siyasî İlişkileri ve İran'da İç Olaylar (1907-1909)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora tezi 1982, s. 48.

⁴⁹⁴ 8 Sefer 1326 (12 Mart 1908) tarihinde İstanbul'daki İran sefiri Osmanlı Hariciye nezaretine gönderdiği mektupta Osmanlı Yaver Bey Miralayın sınırdaki aşiretleri köylerin malların talana tahrik ederken diğer taraftan askerî Urmiye sevk ederek halkın arasında Sünnî şia meselesini yayıyordu. Suvakbulak'ta da Mehmet Fazıl Paşa gizli tahriklerine devam ettiğini bildiren bir mektup vermişti. Belgenin Osmanlıca ve Farsça'sı için *Güzide-i Esnâd-i İran ve Osmanî, 1324-1343 h./1284-1303 hş /m.1905-1924 (Devre-i Kacariyye)*, VI. s. 486-487.

⁴⁹⁵ Bu iddayı nakleden bkz Hüccetullah Cûdekî, "Encümen-i Sa'âdet-i İraniyân-ı İstanbul", *Name-yi Ferheng*, Tahran 1370 hş. II yıl, sy 1-2, s. 119.

2. Osmanlı Devleti İran’da Meşrutiyet’in ilanından sonra meşrutiyetçilere karşı sıcak bakan ve onlara karşı sempatiyle yaklaşan Tahran büyükelçisi Şemsettin Bey’i uyarılmış ve bir süre sonra da onu elçilikten azl etmiştir.

3. Devletabadî’nin dönemin İstanbul’daki İran büyükelçisi Mirzâ Rıza Han Erfâü’-d-devle’den naklettiği gelişmeler, Abdülhamid’in Muhammed Ali Şah’a desteğini daha da ortaya koymaktadır:

Bir gün Sultan Abdülhamid beni çağırdı. Benimle yalnız olarak İran’daki durum hakkında konuştu.⁴⁹⁶ Meşrutiyet hareketinin gerçekleşmesiyle ilgili endişelerini bildirdi. Bana eğer İran’da bu durumun devam etmesi halinde meşrutiyetin kök salacağını ve hızla “müzmin bir hastalık” gibi diğer İslâm ülkelerine sirayet edeceğini ve artık bu aşamadan sonra da engellenmesi için bir çarenin bulunamayacağını söyledi. Sultan bana “Onu kökünden söküp atmak için Muhammed Ali Şah’la birlikte bu tehlike ile ortaklaşa mücadele etmeliyiz” dedi. “Uzunca bir konuşmadan sonra bana Muhammad Ali Şah’a bir telgraf çekmemi ve şu sözlerini ona aktarmamı istedi: “15 000 altın lira ve bir orduyu onun emrine vermeye hazır olduğumu bildir. Bu sayede meşrutiyetçilerle ortaya çıkan karışıklıklar ortadan kalsın ve bu hareket başarısız olsun.”⁴⁹⁷

Melikzade’nin naklettiğine göre Erfâü’-d-devle bundan sonraki gelişmeleri şöyle açıklar:

⁴⁹⁶ Nitekim aynı günlerde İran elçisinin padişahla görüşmek üzere Mabeyn-i Humayun’a gönderildiğine dair arşivde bir belge vardır: “Cenab-ı seniyei’l-cevanibe Hazreti Hilafetpenah ın İran şahı hazretleri tarafından kendisinin der Sa’âdet-i sıfarathanede ibka olunacağına dair gönderilen name-ye hakpayı mulukaneye ref ve takdim için musul-i şerefini nailiyet istida ettiği reside-i dest tazim olan 29 sefer 1325 tarihli tezkire-i seniyyei sadaret penahlarına arz ve işar olunan İran Sefirinin iş bu Cuma günü selamlık resm-i âlisinin icrasından sonra nail-i izz-i musîl olmak üzere usuli ve emsali vechile mabeyn-i humayun-ı mulukâneye ı’zam-ı şeref-i sudur buyrulan irade-i seniyye-i cenab-ı hilafetpenahı icabı aliyeden olmakda ol babda emr u ferman-ı hazret-i veliyu’l-emrindir. 25 Rebiülevvel 1325”. *BOA. İradeler Hususi. Dosya No:153 Gömlek No:1325/Ra-95.*

⁴⁹⁷ Mehdi Melikzâde, *a.g.e.*, c. IV. s.842.

Ben de ona göndereceğim telgrafın İran'da nüfuzu olan yabancı devlet yetkililerinin eline geçebileceği ve telgraftan haberdar olabileceklerini ve böyle bir durumda ise sonucunun iyi olmayacağını söyledim. Bu cevabı bir müddet düşündükten sonra “Öyleyse isteklerimi bir mektupla yazın” dedi. Aynı gece Muhammet Şah'a ayrıntılı bir mektup yazdığını söyleyen elçi, Sultan Abdülhamit'in bütün söyledikleri aynen aktardığını ancak sonuna da kendisinin bu konudaki düşüncelerini de eklediğini söyler.⁴⁹⁸

Elçinin mektuba eklediği kendi görüşleri, Sultan II. Abdülhamit'in yardımı konusunda Şah'ı uyarır nitelikteydi:

Her ne zaman Şah Osmanlı'dan yardım aldıysa Osmanlı'nın İran'ın iç işlerine karıştığı ve Osmanlı Sultanının para yardımının faydasından daha çok zorlukları ortaya çıkardığını söyledim.⁴⁹⁹

Bir gün sonra Şah'a gönderdiği mektubun irsaliyesini Abdülhamid'e ulaştıran elçi Erfäu'd-devle, Sultan'ın dediklerini şerhli olarak yerine getirdi. Elçi, Şah'ın da kendisi gibi düşündüğünü, Osmanlı yardımını kabul etmediği gibi ayrıca Şah'ın hamisi durumundaki Rusların tahtını ve tacını sallamasından da korktuğunu yazmıştır.⁵⁰⁰

Bu süreçte Osmanlı topraklarında oturan ve yaşı müsait bütün İranlıların askerlik yapacaklarına dair Osmanlı devletinin aldığı bir karar İranlıları tedirgin etmişti. Kararı uluslararası antlaşma ve kanunlara aykırı gören İranlılar, Osmanlı devletinin herhangi bir şekilde İran'la savaşa girmesi durumunda bu kararın askere alınan İranlıları kendi vatanlarıyla savaşma durumuyla karşı karşıya bırakacağını ileri sürüyorlardı.⁵⁰¹ Şah ve taraftarlarının baskısıyla bunalan İran Meclis-i

⁴⁹⁸ Mehdi Melikzâde, *a.g.e.*, c. IV. s. 843.

⁴⁹⁹ Mehdi Melikzâde, *a.g.e.*, c. IV. s. 843.

⁵⁰⁰ Mehdi Melikzâde, *a.g.e.*, c. IV. s. 843.

⁵⁰¹ Konuyu ele alan Vahdettin Engin meseleyi şöyle açıklamıştır: “Asker alınan gençler, İranlı bir baba ve Osmanlı bir anneden doğmuş olanlardır. Oysa daha önce 6 Ekim 1874'de İranlı

Şura'sının bu haberle daha da sıkıntıya düştüğü, bu şekilde meşrutiyet taraftarlarının Osmanlı hükümeti tarafından baskıya maruz kaldığı düşünülmüştü.⁵⁰²

Bu sıralarda sürekli telgraflarla Bâbüalî'ye Şah'ın Meclis'i ilga edeceği haberleri bildiriliyordu. Tahran sefaretinden gelen 17 Kanun-i Evvel 1907 tarihli telgraflar bunu açıkça göstermektedir:

Tahran civarı der emin Karasin ahalisi müsellağ olarak takriben 3 bin süvari bir sabah Şah'ı takviye etmek üzere Tahran'a girdikleri ve Şah fırkası ekseri kuffe-i iktisa ettikleri halde Şah taraftarları olan ulema tarafından tekfir edilen Meclis ve taraftarları aleyhine son derece cihada hazırlandıkları ve diğer taraftan esnaf kâmilen Meclis'in himayetine şüphe ettikleri ve fedayan-ı meclis mahalli olan Baharistan'ın der u divarı üzerine silah bedest olup bekledikleri ve ancak karşılarında top ve muntazam tüfenklerle müsellağ asakir vesairden kuvvetli bir fırka gördükleri cihetle pay-ı metanetlerine tezelzül gelmesi tabii görüldüğü zeylen arz olunur.⁵⁰³

Aynı belgenin ikinci telgrafında Şah'ın bütün elçilere gönderdiği bir beyanname ile meşrutiyeti ilga için kıyam ettiği bilgisi de İstanbul'a ulaştırılmıştı.

Öte yandan Osmanlı devletinin Avrupalı güçlere karşı meşrutiyetçilerden yana bir politika izlediğini gösteren bazı işaretler de vardı. Muhammet Ali Şah'ın meşrutiyete karşı üstün gelmesi halinde meclisin kaldırılacağı, şayet başarılı olmazsa bir yabancı gücü özellikle Rusları gizlice davet edeceği haberini alan Babıâlî, meşrutiyetin ilgasını önlemek üzere meclisin bombalanmasından üç gün

erkeklerin Osmanlı kadınlarıyla evlenmeleri yasaklanmıştı. Buna rağmen evlenecek olanların çocukları Osmanlı uyruğu sayılacaktı ve bu durum daha önce defalarca bildirmişti. İranlı elçilik memurlarınca bunun yanlış yorumlanması Osmanlı hükümetini hiçbir şekilde bağlamazdı". Ayrıca konuyu Şeyhülislam götürüldüğü konusunun da doğru olmadığını ortaya koymuştur. Geniş bilgi için bkz. Vahdettin Engin, *Kurtlar Sofrasındaki Osmanlı*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2007, s. 279-281.

⁵⁰² Mehdi Melikzâde, *a.g.e.*, c. III. s. 532.

⁵⁰³ BOA. Yıldız Parekende Hariciye. Dosya 35, Gömlük 72.

önce Tahran elçisi Hasib Bey'e bu durumun önüne geçilmesi için talimat vererek gerekli girişimde bulunmasını istemişti. Hasib Bey, Almanya, Fransa ve Avusturya elçileriyle ortak hareket etmek için anlaştıysa da, İngiltere ve Rusya elçilerinin hükümetlerinden aldıkları talimat gereği kimseyle ortak davranmayacaklarını bildirmeleri üzerine diğer elçilerle ortak hareket etmekten vaz geçmişti. Bunun üzerine 20 Haziran 1908'de Rus ve İngiliz elçileriyle birlikte Şah'a giden Hasib Bey ona kötüye varacak bu müdahaleden vazgeçmesi ricasında bulunmuştu. Ancak bu girişim bir sonuç vermemiş, üç gün sonra Şah Meclis'i bombalayarak meşrutiyeti ilga etmişti. Hasib Bey'in dikkat çektiği bir başka konu ise İran'ın Rusya ve İngiltere tarafından birlikte işgal edilmesi korkusudur. Bu işgali körükleyecek ve hızlandıracak sebeplerden biri İran'da can ve mal güvenliğinin kalmaması ve ticaretin genel olarak aksamasıdır. Hasib Bey böyle bir işgalin Anadolu için de büyük tehlikeler doğuracağını öngörmüştür. Onun için böyle bir karışıklığı önlemeyi kendine görev addetmiştir. Nitekim Babiâli'ye gönderdiği raporda bu konuda Osmanlı'nın İran'a karşı tavır almaktan çekinmemesini önermektedir:

İran Millî Meclisi'nin Şah ile çekişmesi hususunda Rus elçisi ile İngiltere maslahatgüzarı ülkedeki durumun bütün zorluklarına rağmen iyi bir sonuca bağlanmasını istemekte idiler. Hattâ kapalı bir üslûp ile bu andan sonra, İran'ın siyâsî hayâtını tehlikeye atabilecek bu gibi hareket ve kargaşalıklardan her iki tarafın da kaçınmalarını tavsiye etmekte idiler. Çekinmeden tekrar edebilirim ki, İran'ın bütün kusur ve ayıpları ile birlikte, ayakta kalmasına ve düşmanlara yem olmamasına çalışmak, Osmanlı devletinin menfaatine olduğu için, kendisini korumaktan âciz olan İran'ın, Osmanlı devletine manen ve maddeten hiçbir suretle zarar vermeye

gücünün yetmeyeceğine göre, bizim artık İran'a hasmâne davranmaktan çekinmemiz gerekmektedir.⁵⁰⁴

İran'daki meşrutiyetçilerle bağı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti İran'daki meşrutiyet ilanını büyük bir coşku ve sevinçle karşılamıştı. Bu da ittihatçıların İran'daki meşrutiyet ilanının etkisine ne kadar açık olduğuyula ilgili II. Abdülhamid'in endişelerini haklı çıkarmaktaydı. Gerçekten de Paris İttihat komitesi yayınladığı bir bildiri ile cemiyetin İran'daki hareketi desteklediği ilan etti. İttihatçıların İran Meşrutiyeti'nin başarıya ulaşması için kendilerine her türlü yardımı yapacakları yönündeki açıklaması İranlı meşrutiyetçilere büyük moral kaynağı oldu. Zaten İstanbul'da oturan İranlı aydınlar, Osmanlı meşrutiyetçilerin toplantılarında bu desteği yakından görmüşlerdi. Hatta birkaçı işbirliği için İttihat ve Terakki Cemiyetine üye bile olmuştu.⁵⁰⁵

1908 Jön Türk iktidarından sonra iki ülke arasındaki ilişkiler normalleşmeye başladı. Nitekim İran'da meşrutiyetin ikinci defa kurulmasından sonra Meclis-i Mebusan'da İran elçisinin mektubu Türkçe'ye çevirilerek okunmuştu.⁵⁰⁶ Aynı şekilde İran meşrutiyetçilerinin başarıları ve Ahmet Mirzâ Han'ın tahta çıkışı münâsebetiyle Osmanlı Meclis-i Ayan Reisi Sait Paşa, İstanbul'daki İran elçisine de bir tebrik mektubu göndermiştir:

⁵⁰⁴ Abdolghafour Baghdadi. *a.g.e.*, s.163-168.

⁵⁰⁵ Mehdi Melikzade, *a.g.e.*, c. III. s. 594.

⁵⁰⁶ Okunan mektub;"Memaliki İrani'yede hükümferma olan ihtilalin refiyle meşrutiyeti hakikiyyenin tesisi zımnında tarafı senaveriden makamı lazimiye vesâtet edilmesini şamil 1 temmuz 1325 tarihli şereftevkîrû ibcal buyurulan tahriratı âlilerinden ziyadesiyle müteşekkir ve minnettârım. Tebeddülû saltanatla lehulhamd arzuyu umumi veçhile memalik-i İraniyyede meşrutiyetin ciddi surette ilan olunduğunu havi Tahran Hariciye Vezaretinden Farisi ve Franseviyü'l-ibare olarak şerefvarid olan iki kıta telgrafname suretleri manzûru âlileri buyurulmak üzere leffen firistade kılındığının beyanı vesilesiyle ihitiramatı mahsusamın teyidine ibtidar olundu. 2 Recep 1327 /7 Temmuz 1325- Sefir-i Kebir Rıza. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Ankara : T.B.M.M., 1324-1334., c. V. s.507-508.

Devlet-i Aliyye-i İran Sefâret-i kûbrâsına, fehâ-metmeâba 2 Receb sene 1327 (20 Temmuz 1909) tarihli tahrîrât-ı cevâbiye-i fehimânelerini ve vezâret-i hâriciye'nin melfûf iki kıt'a telgrafî suretlerini mîel mesâr Meclis-i Ayan'a irâd eyledim. İâde-i hükûmet-i mutlaka maksadıyla bir zamandan beri iran'da vuku'a gelen harekât-ı gayri meşrûa hukuk ve menâfi-i meşrûa-ı millet ve hakk-i istikâl memleketi dereke-i inkilâla takrib etmiş iken, ahrâr-ı ümmetin niyyât-ı vatanperverâne ve kar'âzmayân-ı devletin tedâbir-ı âkilânesiyle def'-i muhâtıra esâsının vaz'i ve huzur ve emniyeti zâmm bir hükûmet-i meşrute te'sisi, ittihâd-ı menâfi hasebiyle meserrat ve teşekkürâtı müstelzim oldu. Bu vak'a-i mesrûdeden dolayı Meclis-i Ayân-ı Osmaniye'nin tebrîkâtını ve kalemrev-i İran'ın izdiyâd-ı Sa'âdet hâline müteallik temenniyâtını zât-ı sâmi-i fehimânelerine iblâğa me'mur olduğumun beyânı te'yid-i tevkirâta vesile ittihâz olunmuşdur.⁵⁰⁷

Jön Türk iktidarının İranlı meşrutiyetçilere olan yakınlıkları her iki ülke arasındaki sınır ihtilaflarında izlenen politikalarda da gözlemlenebilir. II. Meşrutiyet sonrasında İran ile olan sınır ihtilaflarındaki politikalar da değişmişti. Jön Türkler iktidara gelir gelmez İran topraklarından uzak kalacaklarını, o topraklarda her hangi bir hak iddia etmeyeceklerini ve İran'ın toprak bütünlüğüne saygı göstereceklerini ilan etmişlerdi.⁵⁰⁸

Meclis-i Vükela'da 28 Haziran 1325'de (11 Temmuz 1909) Hariciye Nezareti'nden yazılan tezkire ile Necef Şî'î ulemasından müçtehit Kazım Horasanî ve Abdullah Mezanderanî'nin Osmanlı devletinden yardım isteyen telgraflarının mütalaasını içeren bir özel müzakerede İran durumu tartışılmıştır. Alınan karar ilgili bakanlıklara bildirilmiştir. Raporda görüleceği gibi bu dönemde İran'ın dış ilişkileri yakından takip edilmiş ve özellikle İngiltere ve Rusya'nın İran politikalarının

⁵⁰⁷ Abdolghafour Baghdadi, *a.g.e.*, s. 251.

⁵⁰⁸ Pardis Minuchehr, *a.g.e.*, s.58.

gidişatına göre Osmanlı devletinin her an müdahale edebilmesi söz konusu olmuştur:

İran'da bir iki seneden beri berdevam eden ve Devlet-i Aliye'ce bi't-tabi' mûcib-i teessüf olan iğtişaşat, müteveffa Muzaferuddin Şah tarafından kabul ve ilan edilen usul-i meşru-i meşrutiyetin şah-ı lahik tarafından ilgasına teşebbüsle beraber istirdad-ı hürriyet ve meşrutiyet için mücahadeye kıyam eden ahrar-ı İraniye aleyhine istimal-i şiddete şah-ı müşarünileyhin ısrar etmesinden neşet etmektedir. Hükümet ve millet-i İraniye ile beynimizde mevcut olan rabıta-i İslâmiyete ve hukuk-i civariyete ve karabet-i cinsiyet hasebiyle İran'da usul-i meşrutiyetin bihakkın tesisine bizi manen ve maddeten müteessir ve mutazarrır etmekte olan iğtişaşın indifama ve İran'ın nihayet-i mülkiyesiyle ez her cihet husul-i Sa'âdet haline lede'l-icab fiilen dahi müdahale ve muavenet etmeliğimiz iktiza eder⁵⁰⁹

Raporda daha sonra 1907 Rus ve İngiliz antlaşmalarının sonuçları üzerinde durulmuş, bu ülkelerin İran'daki faaliyetleri anlatılarak bunun Osmanlı'ya olan etkileri belirtilmiştir. Azerbaycan'daki durum ve yapılacaklar konusunda ise şöyle denilmektedir:

Mîrzâ Ahmet Rıza'nın sandal-ı şahıyye ikad edildiği ahiren alınan telgraftan anlaşıldığı gibi, İran'da bilahassa Azerbaycan'da muhtemelu'l-hudüs olan bir hal-i cedide-yi siyasîye'ye karşı sakıt ve bigâne durmaktığımız da câiz ve kâbil olmayacağından hudud-i İraniye civarında bulunan dördüncü ordu-yu Osmaniyye'nin ikmale mevcut ve istihsal-i intizamına gayretle beraber atiyu'l-zikr tedâbir-i menuye ve tebliğat-ı hayırhahaneye de tevessül etmeliğimiz lazımdır.⁵¹⁰

⁵⁰⁹ BOA. Meclis-i Vukela Mazbataları, Dosya 129, Gömlek 79.

⁵¹⁰ BOA Meclis-i Vukela Mazbataları, Dosya 129, Gömlek 79.

Raporda Osmanlı'nın politikaları ve yapılması gereken işler madde madde ele alınarak genişçe açıklanmıştır. Böylece İran ve bölgedeki Osmanlı politikaları teferruatlıca ortaya konmuştur:

Evvelen, selamet ve istirahat dairesiyle mülk-i İran'ın nihaiyyesine ve husul-i mesudiyeti müdahale-i hariciyeden masuniyeti usul-i meşru-i meşruiyetin iadesiyle bihakkın meriyetine menût olduğunun nam-ı ali-yi humayun olarak sefaret-i seniye vasıtasıyla Izzu's-saltana ile vukela ve kubera-i tebliği. Saniyen, Ahrar-ı İraniye'nin Rusya askerîyle muharebeye kıyamı Rusya'nı tezyid-i kuvvet ve tevs'i müdahale ve şiddet etmesine badi olacak ve İran'da asayişin tekarruri üzerine Rusya askerînin çekilmesi mukarren bulunduğu cihetle haiz olduğundan nüfuz ve itibar-ı İran'ın iade-i meşrutiyet ve emniyet cihetlerine sarf etmek lazım geleceğinin vesaye ve tabirat-ı münasebetiyle ve Bağdat vilayeti marifetiyle müçtehitlere işarı. Salisen Tahran sefiri Hasib efendinîn beraberinde derSa'âdetten hareket ederek ahval-i hazıranın İran için 'idâd etmekde olduğu atiyi tedhiş ve mezalimi rical-i İraniyeye ve rüesa ve ulema-yi İraniyeye layikiyle anlatup meşrutiyet ve emniyeti tekarruna ve hükümet-i İraniye ile beraber devlet-i âliye-yi İslâmiyye'den manen ve madeten mutazarrır edecek netayicin men'i vukuuna itina etmesi hakkında sefir-i müşarunileyh haricye nezaretine talimatı kafiyeye şifahiyeyi itası. Rabian, Devlet-i aliye ile İran arasında muhtelefun fih olan birkaç seneden beri bizim tarafta taht-ı iradeye alınan bildirilmesi olan kuvve-i askerîyemiz ibkası lazım geleceğinden bu kuvvetin miktarı ve intizamı tenakus etmiş ise ikmal-ı nevakısı ile beraber mezkur mahallerin sakin ehaliyesinin manen ve maddeten hüsnü idarelerine pek ziyade itina olunarak mucib-i şikayet ve inkisara hiç bir muamele-i şedide ve gayri layike meydan verilmemesi mukarrerine mülkiye ve askerîmizin mercilerinden gayet ehemmiyetli bir suretle ihtarı. Hamisen, ersab-ı iğtişâş tarafından tebaamızla şehbenderhanelerimize mükerreren tecavüz ve tebaa ile askerîmizden yirmiden ziyade nüfusun katlı ve cerh olunmasından dolayı İran'ın Hoy,

Rumiye, Selmas ve Deyleman kasabalarına gönderilmiş ve tecavüzat-ı ahire üzerine biraz takdir edilmiş olan müfrezelerimizin mezkûr kasabalardan ibkası fakat şebenderlerimizle müfrezelerimiz tarafından ahd ve uhud-ı münakıde ve hukuk-i beynelmilele menafı surette İran'ın umur-i dahiliyesine müdahaleden ve İran tebaasına Osmanlı pasaportu itasından ve İran'a merbut köylere vergi tahsili ve müfrezelerin kuraya kadar ızam-ı ikamesi gibi ahval ve hareketi-i meriyyeden ve Rumiye'deki Rus müfrezesiyle tevlid-i münaferrattan suret-i katiyeden tevekki olunarak gerek hükümeti İraniyye'nin ve gerek Rusya ve İngiltere devletlerin şikayetine mahal bırakılmaması.⁵¹¹

Meşrutiyetin ilanından sonra Osmanlı'nın İran'a bakışında meydana gelen değişikliği açıkça gösteren gelişmeler Şah'ın Tebriz kuşatması esnasında yaşandı. Tebriz şehrinde karışıklıklar esnasında felekate uğrayanlar için Tepebaşı tiyatrosunda tertip edilen bir gecede Ertuğrul Sefinesi Hümayun Musikası tarafından bir konser verildi.⁵¹² Bu konudaki sadaret tezkiresinde şöyle denilmektedir:

Memalik-i İraniye'den Tebriz şehrinde iğtişâşane vaki esnasında düçar-ı felaket olanların menfaatleri olarak Tepebaşı tiyatrosunda önümüzdeki Cuma günü akşamı verilecek konserde Ertuğrul sefine-i hümayun musikasının bulundurulması müsaade-i itası İran sefaretine iltimas olunmakla olbab istizanı havi sadaretin tezkire-i hususiyesidir. Fi 24 Ramazan sene 1326

Yine o sırada aynı yerde oynanan *Sabah-ı Hürriyet* adlı bir oyunun geliri de Tebriz'de zarar görenlere gitmişti.⁵¹³ Bütün bu faaliyetler İttihat ve Terakki iktidarının İran meşrutiyetçilerine olan desteğinin bir sonucuydu. Bir taraftan da İttihatçılardan bazıları İran Azerbaycan'ına gidip meşrutiyet için yapılan faaliyetlere katılmışlardı. İttihatçılar'dan Ömer Naci ve birkaç arkadaşı

⁵¹¹ BOA. Meclis-i Vukela Mazbataları, Dosya 129, Gömlek 79.

⁵¹² BOA. Yıldız Parekende, Dosya 79, Gömlek 55.

⁵¹³ Pardis Minucheher, *a.g.e.*, s. 70.

Azerbaycan'a giderek orada halkı hareket katılmaya teşvik edici konuşmalar yaptı.⁵¹⁴ İttihat ve Terakki'nin Paris merkezi, İran inkılâpçıları ile ilişkiye çok önem vermesinden dolayı Ömer Naci ve arkadaşlarını İran Azerbaycan'ına göndermişti. Paris'teki cemiyetin sürekli iddia ettiği görüş, iki ülke arasındaki geçimsizlik ve çatışmaların tek sebebinin Abdülhamit ve yönetiminin olduğu ve Osmanlı ülkesinde de meşrutiyet kurulunca iki ülke arasında sarsılmaz bir dostluğun yerleşeceği yönündeydi.⁵¹⁵

Bu amaçla yola çıkan Ömer Naci, bir müddet kaldığı Hoy'da *Sırat-ı Müstakîm* adında bir mecmua çıkararak Mirzâ Saîd'le tanıştı. Paris'te eğitim görmüş ve oradaki Jön Türklerle bağlantı kurmuş olan Mirzâ Saîd, Ömer Naci'yi *Sırat-ı Müstakîm* adındaki mektebine müdür yaptı. Bu müdürlüğü sırasında Farsçasını ilerleten Ömer Naci, bir yandan da Âzerî şîvesi ile halka konuşmalar yaptı. İran'da meydana gelen meşrutiyet sonrası karışıklıklar üzerine, dergisi ve mektebi kapanan Mirzâ Saîd'le birlikte silahlanarak mücadele için dağlara çekildi. Bir müddet dağlarda yaşayan Ömer Naci, Şâh'ın ordusunun muhalefet güçleriyle girdiği bir çatışma esnasında birkaç arkadaşı ile birlikte yakalanarak Tahran'da hapsedildi. Temmuz 1908'de Türkiye'de II. Meşrûtiyet'in îlânından sonra İttihatçıların araya girmesiyle serbest bırakıldı.⁵¹⁶

Ömer Naci'yle beraber İran'a giden Halil Paşa, anılarında İran İnkılâp Cemiyeti'nin Osmanlı Merkezi Umumi'sinden Şah'a karşı sürdürülen mücadelede yardım talep etmeleri üzerine bu işle görevlendirildiğini söyler. Böylece aralarında Hilmi Yakup, Mustafa Necip ve Hatip Ömer Naci'nin bulunduğu bir grupla İran'daki hürriyetperverlere yardımcı olmak üzere yola çıktılar. İran İnkılâp

⁵¹⁴ Ahmet Ağaoğlu, *İran ve İnkılabı*, s. 99-100.

⁵¹⁵ Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları Ankara 1987, s. 90.

⁵¹⁶ Fethi Tevetoğlu, *a.g.e.*, s.93-94.

Cemiyetine desteğini sağlamak için önce İran hududunda oturan aşiretleri ziyaret etmişler ve daha sonra da İran içlerine doğru harekete geçmişlerdi.⁵¹⁷

Osmanlı hükümetlerinin İran meşrutiyetiyle ilgili politikaları dönemin argümanlarına göre şekil almıştır. Her iki devlet arasındaki ticari ve entelektüel etkileşimler artıça olumsuzluklar da aynı oranda azalmıştır. Bu yönde matbuatın zengin bir iletişim alanı olarak ortaya çıkması her iki toplumda da sivil ve kamusal alanların etkileşimini güçlendirmiştir. Böyle bir etkileşim her iki ülkenin meşrutiyetçilerini de ortak bir söylemde bir araya getirmiştir. Türk ve İran meşrutiyetçileri bu atmosferi yakaladıklarında birbirlerini desteklemişlerdir. Zaman zaman bu konuda ortak hareket etmekten de uzak kalmamışlardır.

SONUÇ

XX. Yüzyıl'ın başında İran'da birçok faktörün saikiyle gerçekleşen “Monarşik Sistemden Meşrutiyete Geçiş”, ülkenin siyasî hayatındaki etkilerini aynı yüzyılın sonlarına kadar göstermeye devam etmiştir.

Sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlardaki gidişatına bağlı olarak İran'da gerçekleşen ve bölgedeki uluslararası güçlerin de etkili olduğu bu rejim değişikliği, İran toplumundaki bütün kesimlerin de değişimini sağlamıştır. Kültürel reformlarla başlayan bu değişimin zemininde yeni sistemin getirdiği Batılı anlayışların olduğu şüphe götürmez. Bu çerçevede modern anlamda yeni siyasî kavramların toplumca benimsenmesi ciddi mücadelelerden sonra gerçekleşmiştir. Bu mücadelede geleneksel kesimlerin ortaya koyduğu direnç, değişimin önündeki en büyük engeldi. Ancak XIX. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren toplumun önünde sel gibi akmaya başlayan sosyal, ekonomik ve kültürel alandaki gelişmeler

⁵¹⁷ Halil Paşa, *Bitmeyen savaş : İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e*, haz. M. Taylan Sorgun İstanbul, Kemer Yayınları, 1997, s. 67-68.

karşısında bu direnç gittikçe zayıfladı ve geleneksel kesimin büyük kısmı da dönüşümü sağlayan dinamiklere dâhil oldu. Bunu sağlayan faktör, şüphesiz İran toplumunda nüfuzlu bir yere sahip olan dini otorite çevreleriydi. Bu katılımı güçlenen değişim cephesi, başta Batı'nın ekonomik sömürsü olmak üzere toplumu mağdur eden imtiyazlara karşı çıkararak tepkisini göstermeye başladı. İlk büyük tepki, İngilizlere verilen tütün imtiyazına karşı yapılan toplumsal protesto hareketi şeklinde gerçekleşti. Bu protesto aynı zamanda meşrutiyetin de provası niteliğinde idi.

Bu ilk tepkiyi harekete geçiren temel kaynak, İran'ın dinî ve sosyal yapısının birbirine bağlı olarak getirdiği dinamizmdir. İran halkının çoğunun mensup olduğu Şia mezhebinin içindeki içtihat taraftarı Usulî ekolün XVIII. Yüzyıl sonunda başlayan üstünlüğüyle din siyasî alana müdahil olmaya başladı. Usulîler, bu açıdan benimsedikleri yeni görüş ve düşüncelerini öncülük ettikleri halka benimsetmekte fazla zorlanmadılar. Açık görüşlülükleri sayesinde Osmanlı'daki meşrutiyet tartışmalarında kullanılan Sünni argümanları dahi dini delil olarak kullanmaktan çekinmediler.

İran meşrutiyetinde teorik olarak etkin olduğu görülen entelektüellerin, pratikte topluma öncülük ve önderlik etmeleri hiçbir zaman söz konusu olmamıştır. Zira toplumun geleneksel yapısı buna izin vermemiştir. İran toplum bu tür hareketlerde mezhebî nedenlerden dolayı daima din adamlarını lider olarak görmüştür. İran Meşrutiyet hareketinde liderlik yapan din adamlarının halk ile olan güçlü bağının Şîî mezhebinin yapılanmasında görülmesi gerekir. Benzer bir liderliği Sünni ulemanın sözünün geçtiği Osmanlı'da görmek mümkün değildir. Zira Sünni yapılanmada devlet bürokrasisi içinde yer alan din adamlarının halk ile bağı İran'daki Şîî müçtehitler kadar güçlü değildir. Bu da ister istemez her iki ülkedeki din adamlarının sosyal ve siyasal olaylardaki rol ve etkinliklerinin farklı düzeylerde olması sonucunu doğurmuştur.

XIX. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren İran'da meşrutiyet tartışmaları içinde yer almaya başlayan Osmanlı tecrübesi, din adamlarının toplumdaki farklı işlevlerine rağmen bu ülkede yaşayan İranlılar vasıtasıyla kendi ülkelerine aktarıldı. Bu durumun İran'da dinsel açıdan hiç bir engel teşkil etmediği anlaşılmaktadır. Osmanlı'daki meşrutiyet tecrübesi, İran'daki meşrutiyet hareketinin farklı noktalarında tayin edici bir rol oynadı. Ancak yine de Osmanlı deneyiminin İran toplumunun şartlarına göre şekil alması kaçınılmaz bir durumdu. Bu dönemde İran meşrutiyet taraftarlarının, o sırada buldukları Tiflis, Bombay, Kahire ve Kalküta gibi dış merkezlere nazaran en fazla Osmanlı meşrutiyet tecrübesinden ve reformlarından etkilendiklerini söyleyebiliriz. İranlıların sık sık işçi olarak gittikleri Kafkasya'daki sosyal demokrasi görüşlerinin etkisi ise, sanıldığı aksine, Osmanlı'ya göre çok daha sınırlı bir düzeyde kalmıştır. Zira İran meşrutiyetine liderlik yapan ve toplumu yönlendiren din adamları sosyal demokrasi düşüncesine dinî nedenlerden dolayı mesafeli durmuşlardır.

Hareketin liderliğinin özelliğinden kaynaklanan nedenlerden dolayı İran meşrutiyeti, düşünce ve ideal yapısına en yakın örneğini Osmanlı'da bulmuştu. 1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun okunmasıyla başlayan Osmanlı'daki reform süreci, benzer bir monarşik sisteme sahip olan İran gibi bir İslam ülkesine de örnek oldu. İran'daki siyasal yapıyı değiştirmek isteyen aktörler büyük ölçüde aynı süreci yaşamış olan Osmanlı'nın siyasal ve kültürel çevrelerinin etkisi altında kaldı.

Ancak olaylar süresinde Osmanlı devletinin, kamuoyu ve basın tutum ve davranışları iktidardakilere göre farklılıklar göstermiştir. Bu farklılığa neden olan unsurların başında her iki devlette mutlak monarşiden meşruti monarşiye geçiş sürecinde yaşanan olaylar gelmektedir. Bu açıdan Osmanlı devletinin İran'a karşı bu dönemde uyguladığı politikalar olayların seyrine göre değişmiştir.

İki ÷lkeledeki meşrutiyetçilerin düşünce ve görüşlerindeki yakınlık ve dayanışma, İran meşrutiyetçilerinin en zorda kaldıkları Şah'ın meclisi topa tutup meşrutiyeti askıya aldığı "İstibdat-ı Sağır" döneminde daha da belirginleşmiştir. Bu dönemde Jön Türklerin, dava arkadaşı olarak gördükleri İranlı meşrutiyetçilere verdikleri destek en üst düzeye çıkmıştır.

İran'ın II. Meşrutiyet'i ile 1908'de Jön Türk darbesiyle gerçekleşen Osmanlı II. Meşrutiyet'i arasında özde ve öğretilerde bir takım farklılıklar da vardı. Osmanlı'daki harekette aydınlar daha evrensel bir çevrede yaşıyorlardı ve Avrupa'daki anayasacı düşünce hareketleriyle doğrudan temas içindeydiler. Osmanlı'daki II. Meşrutiyet örneğı daha çok yukarıdan gelen bir zorlamayla ve ordunun güçlü desteğı sayesinde gerçekleşmiş, bu nedenle de seküler özellikler taşımaktaydı. Buna karşılık İran'daki Meşrutiyet Hareketi daha sığı bir aydın çevresine sahipti ve başta İstanbul olmak üzere Baku ve Tiflis gibi yurt dışı merkezlerde yaşayan Batı etkisindeki İranlı bir din adamı ve aydın kadrosuyla kurulmuştu. Meşrutiyet Devrimi'ne destek, devlet adamları, aydınlar, din adamları, tüccar ve iş adamlarından oluşan çok farklı toplumsal kesimlerin oluşturduğu bir koalisyondan gelmesine rağmen İran toplumunun geleneksel yapısından kaynaklanan bir nedenle hareketin liderliğini din adamları elinde tutuyordu. Ulemanın bu inisiyatif üstünlüğü, Meşrutiyet Hareketini Batılı seküler eğilimlerden koruyucu bir işlev görmüştür. Etkili bir teşkilata sahip olmayan İran ordusunun Meşrutiyet İnkılâbı'ndaki rol ve desteğı ise 1908'deki Osmanlı Meşrutiyetine göre çok zayıftı.

Osmanlı ve İran Meşrutiyet hareketleri arasındaki etkileşim, bu dönemde İran ve Osmanlı devletleri arasında gerçekleşen diplomatik ve ticari ilişkilerde de açıkça gör÷lmektedir. Bu durum sadece diplomaside değil, ÷lke içerisindeki olaylarda da ortaya çıkmıştır. XX. Yüzyıl'dan itibaren İran Meşrutiyet İnkılâbı'ndaki olayların Osmanlı devletindeki benzer gelişmelerden uzak kalmadığı rahatlıkla söylenebilir.

Bu yüzden İran Meşrutiyet İnkılâbı sürecinde gerek İstanbul'un yeri, gerekse Osmanlı Devleti'nin politikalarının gücü ve etkisi tartışmasız bir şekilde ortada çıkmıştır.

KAYNAKÇA

a.Arşiv:

1. Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

Yıldız Perakende, dosya 81, gömlek 43 / dosya 15, gömlek 46 / dosya 79, gömlek 55 / dosya.43, gömlek 23.

Yıldız Perakende Evrakı, Hariciye Nezaret Maruzatı, dosya 21, gömlek 83 / dosya:35, gömlek 72.

Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzâtı, dosya 7, gömlek 60
Tarih: 23/Z /1313 (Hicrî).

Yıldız Esas Evrakı, dosya 10, gömlek 20 / dosya 50, gömlek 55.

Meclisi Vükela Zabıtları, dosya.128, gömlek 19 / dosya 129, gömlek 79.

İradeler Hususi, dosya:163, gömlek:1326/M-88 / dosya:153, gömlek 1325/Ra-95 / dosya 158, gömlek, 1325/Ş-044.

Dahiliye Nezaret Mektup Kalem Defterleri, dosya 2881, gömlek 26 (Tarih: 02/B /1327 (Hicrî)).

2. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Güzide-i Esnâd-i İran ve Osmanî, 1324-1343 h./ h.ş.1284- 1303 /m.1905-1924 (Devre-i Kacariyye), Tahran, Vizaret-i Umûr-i Harice-i cumhur-i İslâmî-yi İran, 1370 hş, I-VII cilt.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Ankara, T.B.M.M, 1324-1334, V. s. 507-508.

b.Gazeteler

İctihâd Gazetesi, Kahire, Temmuz 1906, sy.1, s.2-3
İctihâd Gazetesi, Kahire, Haziran 1908. s.8
Beyanu'l-Hak, 30 Ramazan 1326/ 13 Teşrinievvel 1324, sy.4.s.74
Beyanu'l-Hak 4 Zilhicce 1326/ 10 kanunievvel 1324, sy.13 .s.292
Şura-yı Ummet 22 Şevval 1326 ,sy 140-142, .s.1
Yeni Geveze, İstanbul 1 Teşrin Sani 1324, I / 84.
Üfürük, 3: 45, 25 Eylül 1324/8 Ekim 1908.
Kalem, 62: arka kapak, 5 Teşrin-i sani 1325/18 Kasım 1909
Hikmet, I, 8 Nisan 1326/21 Nisan 1910
Tanîn, 7 Recep 1326/ 22 Temmuz 1324, sy.4, s.2
Tanîn, 7 Recep 1326/ 22 Temmuz 1324, sy.4, s.2
Beyan'ul-Hak, 11 zilhicce 1326 / 22 Kanuni evvel 1324, sy.14, s.314
Mizan, 12 Rceb 1326/ 27 Temmuz 1324, sy.11, s.54
Resimli Kitap, Teşrin-i Sani 1327, c. VI. nr. 34. s.788-798.
Resimli Kitap, Haziran 1326 c.IV. nr.21.s.760-780.

c. Kitap ve makaleler

ÂBÂDİYÂN, Hüseyin, “Cunbiş-i Tunbâkû: Nigâhî ez Derûn”, *Târih-i Muasır-ı Îrân*, Tahran 1374 hş, Müessese-i Pejûheş ve Mutâlaât-ı Ferhengî, VIII. cilt s. 43-69.

ABRAHAMĪAN, Ervand, “The Causes of the Constitutional Revolution in Iran”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 10, No. 3. (Aug. , 1979), s. 381-414.

_____ “Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 5, No. 1. (Jan. , 1974), pp. 3-31.

_____ “The Crowd in the Persian Revolution”, *Iranian Studies*, Vol. 2, No. 4 (Autumn, 1969), s. 128-150

_____ *A History of Modern İran*, Cambridge New York 2008.

_____ *Iran: Between Two Revolutions*, Princeton, Princeton University, Princeton 1982.

_____ *Hümeynizm*, çev M.Toprak, İstanbul 2002 Metis yayınları.

ÂDEMİYET, Ferîdûn, *Endiŕe-i Terakkî ve Hükûmet-i Kânûn Asr-ı Sîpahsâlâr*, Tahran 1351 hş.

_____ *Emîr-i Kebîr ve İran*, Tahran, Şirket-i Sehami, 1983/1362.

_____ *Fıkr-i Azadî ve Mukaddime-i Nehzat-i Meşrûtiyet-i İran*, Tahran 1340 hş.

_____ *Fıkr-i Demokrasi-yi İctimâî der Nehzat-i Meşrûtiyet-i İran*, Tahran : İntişarât-ı Peyâm, 1355 hş/1976.

_____ *İdeoloji-yi Nehzat-i Meşrûtiyet-i İran*, Tahran, İntişarât-ı Peyâm, ts.

AFARY, Janet, “Peasant Rebellions of the Caspian Region during the Iranian Constitutional Revolution, 1906-1909”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 23, No. 2. (May, 1991), pp. 137-161.

_____ *The Iranian Constitutional Revolution 1906-1911*, New York 1996, Columbia University Press.

_____ “Steering Between Scylla and Charybdis: Shifting Gender roles in 20th Century Iran”, *Journal of National Women’s Studies Association*, 8, no. 1 (1996), s. 28-49.

_____ “Civil Liberties and the Making of Iran's First Constitution”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 25(2): s.341-359 (2005).

AFSHARİ, Mohammad Reza, “The Pishivaran and Merchants in Precapitalist Iranian Society: An Essay on the Background and Causes of the Constitutional Revolution”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 15, No. 2. (May, 1983), s. 133-155.

AGHAZADEH, Rebecca Joubin, *Science, rationalism and Positivism As The Basis of Secularism and The Disestabliment of Islam: A Comparative Study of Turkey and Iran*, Master of arts The American University Faculty of The School of International Service Washington 1993.

AĞAOĞLU, Ahmet, *İran ve İnkılabı*, Ankara, Zerbamat Basımevi 1941.

AHAVİ, Şahruh, *İran'da Din ve Siyaset* (çev. Selahattin Ayaz), İstanbul 1990, Yöneliş Yayınları.

AHMAD, Ishtiaq, *Anglo-Persian Relations 1905-1919*, Asia Publishing House, Bombay, 1974.

AHUNDZADE, *Mîrzâ Feth Ali, Elifbâ-yi Cedîd ve Mektûbât*, nşr. Hamid Muhammedzâde, Tebriz, Neşr-i İhya, 1357 hş.

AKHAVİ, Shahrough, “Historical Evolution of Political Parties”, *Political Parties of the Middle East and North Africa*, Ed. Frank Tachau, Westport&Connecticut: Greenwood Press, 1994.

A'LAM, Muhammed Rıza, “Mubârazât-ı Meşrûte Hâhân-ı Meclis-i evvel der Osmânî”, *Târîh-i Muâsır-ı İrân, Müessese-i Pejûheş ve Mutâlaât-ı Ferhengî*, c. XI.. s.105-119.

ALGAR, Hamid, “An Introduction to the History of Freemasonry in Iran”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 6, No. 3 (Oct., 1970), s. 276-296.

- _____ “Merci-i taklîd”, *DİA*, c.XXIX. s. 29.
- _____ “Mîrzâ Feth Ali Ahundzade”, *DİA*, c.II, 1989, s.188-189.
- _____ *Mîrzâ Malkum Khan*, University of California Press, Berkeley, 1973.
- _____ *Nakş-ı Ruhâniyet Pişrev der Cünbîş-i Meşrûtiyet*, Çev. Ebu'l-Kasım Sırrî, Tahran, İntişarât-ı Tûs 1359 hş.
- _____ *Religion and State in Iran 1785-1906 : The Role of The Ulama in the Qajar Period*, Berkeley, University of California Press, 1969.
- AMANAT, Abbas, *Pivot of the Universe: Nasir al-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy*, Berkeley, 1997.
- _____ “British Influence in Persia in the 19th century”, *EIr*, c.XI. s.208-218.
- ARJOMAND, Said Amir, “Iran's Islamic Revolution in Comparative Perspective”, *World Politics*, Vol. 38, No. 3. (Apr. , 1986), s. 383-414.
- _____ “The Ulama’s Traditionalis Opposition parliamentarism, 1907-1909”, *Middle East Studies*, XVII. no 2, (April), s. 174-190.
- ARYANPÛR, Yahyâ, *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, Tahran, Şirket-i Sehami, 2535 Şş, I-II cilt.
- _____ *Ez Nîmâ tâ Rûzgâr-ı Mâ*, Tahran, Şirket-i Sehami, 1376 hş. III.Cilt.
- ASHRAF, Ahmad - A. Banuazizi, “Classes in the Qajar Period,” *EIr*. c.V. s. 667-677.
- _____ “Bazaar-Mosque Alliance: The Social Basis of Revolts and Revolutions”, *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Vol. 1, No. 4 (Summer, 1988), s. 538-567.

_____ “The Roots of Emerging Dual Class Structure in Nineteenth-Century Iran”, *Iranian Studies*, Vol. 14, No. 1/2 (Winter - Spring, 1981), s. 5-27.

ATABAKÎ, Touraj, “Constitutionalism in Iran and Its Asian Interdependencies”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Vol. 28, No. 1, 2008, s.142-153.

ATES, Sabri, “The Ottoman Archives as a Source for the Study of Qajar Iran”, *Iranian Studies*, Vol. 37, no.3, September 2004, s. 499-509.

ATKÎN, Muriel, “Cossack Bridgade”, *EIr*, c. VI. s.329-333.

AYDEMİR, İzzet, *Muhacerattaki Çerkes Aydınlar*, Ankara 1991.

BAKHASH, Shaul “The Evolution of Qajar Bureaucracy: 1779-1879”, *Middle Eastern Studies*, Vol.: 7, No.: 2 (1971).

_____ *Iran: Monarchy, Bureaucracy, and Reform Under the Qajars, 1858-1896*, London: Ithaca Press, 1978.

BALAGHÎ, Shiva, *Nationalism and Cultural Production in Iran, 1848-1906*, Doctor of Philosophy (History) in The University of Michigan 2008.

BALFOUR, Hon. J. M. *Recent Happenings in Persia*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1922.

BAMDAD, Mehdi, *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i İran Der Karn 12,13,14 Hicri*, Tahran 1371 hş. I-VI.Cilt.

BAYKARA, Hüseyin, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri (XIX. Yüzyıl)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966.

BEHNAM, Cemşid, “Menzilgâhî der Râh-i Teceddüdi-i Îrân: İslâmbûl”, *Iran Name*, XI /2, 1372 hş/ 1993.

BEHZÂD, Kerim Tahirzâde, *Kiyâm-ı Âzerbâyçân der Inkılâb-ı Meşrûtiyet-i İran*, Tahran, Şirket-i Nesebî Hac Muhammed Hüseyin İkbâl ve Şürekâ'i, 1363 hş.

BONAKDARIAN, Mansour, "Iranian Constitutional Exiles and British Foreign-Policy Dissenters, 1908-9", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 27, No. 2. (May, 1995), pp. 175-191.

_____ "A World Born through the Chamber of a Revolver: Revolutionary Violence, Culture, and Modernity in Iran, 1906-1911", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 25(2): 318-340 (2005)

_____ "The Persia Committee and The Constitutional Revolution in Iran" *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 18, No. 2. (1991), pp. 186-207.

_____ *Britain and Iranian Constitutional Revolution of 1906-1911*, Syracuse University Press, Syracuse New York 2006.

BOYACIOĞLU, Ramazan, "II. Meşrûtiyet Döneminde Beyânü l-Hak Dergisindeki Bazı Görüş ve Düşünceler Üzerine", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 1999, sy 3, s.27-50.

BROCKWAY, Thomas P. "Britain and the Persian Bubble, 1888-92," *The Journal of Modern History*, Vol. 13, No. 1. (Mar. , 1941), pp. 36-4.

BROWNE, Edward G, *The Persian revolution of 1905-1909*, . Cambridge, Cambridge University Press, 1910.

_____ *A Year Amongst The Persians: Impressions As To The Life, Character And Thought Of The Persian People*, London Adam and Charles Black, 1893.

_____ *The Press and Poetry of Modern Persia*, Cambridge 1914

BRUMMETT, Palmira, *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press 1908-1911*, Albany State University of New York Press, 2000.

BUSSE, H. "Abbas Mîrzâ", *Elr*,c. I, 79-84.

CEVÂHİRÎ, Meryem, *Nakş-i Ulemâ der Encümenhâ ve Ahzâb der Devrân-i Meşrûtiyet 1284-1299*, Tahran 1380 hş.

CHEHABÎ, Houchang Esfandiaer, *Modernist Shi'ism and Politics . The Liberation Movement of Iran*, Yale University May1986, A Dissertation of doctor.

COLE, Juan R. I. "Iranian Millenarianism and Democratic Thought in the Nineteenth Century", *International Journal of Middle East Studies*, vol. 24 (February 1992):1-26.

CUDEKÎ, Huccetullah, "Encümen-i Saadat-i İraniyan-i İstanbul", *Nâme-i Ferheng*, Tahran 1370 hş, II. Sy 1-2, s. 118-120.

CURZON, George N, *Persia and the Persian Question* , London, Frank Cass, 1966. I. II Cilt.

CYRUS Vakilizad, "Collision of Consciousness: Modernization and Development in Iran", *Middle Eastern Studies*, vol.32. no.3 (July 1996), s. 139-161.

ÇAKIR, Hamza, *Osmanlı'da Basın-İktidar İlişkileri*, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2002.

ÇETİNSAYA, Gökhan, "From the Tanzimat to the Islamic Revolution: Continuity and Change in Turkish-Iranian relations," *Turkish Review of Middle East Studies*, vol.13 (2002), s.113-134.

DAVİSON, Roderic H, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform,1856-1876*, trc. Osman Akınhay, İstanbul, Papirüs Yayınları, 1977, cilt I-II.

DEMİREL, Fatma, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, İstanbul BağlamYayınları, 2007.

DEVEREUX, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore, The Johns Hopkins University, 1963.

DEVLETABADÎ, Yahyâ, *Tarih-i Muasır yâ Hayat-ı Yahyâ*, Tahran 1362 hş. İnişârât-ı Attar, Çap-ı çiharom, I-IV. Cilt

DIĞIROĞLU, Filiz, *Memâlik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi (1883-1914)*, İstanbul , Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2007.

DİHHUDÂ, Ali Ekber, *Lugatnâme*, haz. Muhammed Muin-Seyyid Cafer Şehidî, Tahran, Danişgâh-ı Tahran, 1373hş. I-XV cilt.

_____ *Makâlât-i Dihhudâ*, (nşr. Muhammed Debir Siyakî), Tahran 1364 hş.

EBU TALİB HAN, Mîrzâ, *Meâsir-i Talibî ya Sefernâme-i Mîrzâ Ebu Talib Han*, nşr.Hüseyin Hidiv, Tahran 1363 hş.

EFENDİ, Parvus, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, Haz. Muammer Sencer, İstanbul, May Yayınları, 1977.

EKHTIAR, Maryam, "Nasir al-Din Shah and the Dar al-Funun: The Evolution of an Institution", *Iranian Studies*, Vol.: 34, No. 1-4 (2001).

ERASLAN, Cezmi, "İslâm Birliği Siyaseti çerçevesinde II. Abdülhamid'in ilk yıllarında Osmanlı- İran Münasebetleri", *Prof.Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İÜ. Edebiyat Fakültesi*, İstanbul, 1991, s. 221-240.

_____ *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1992.

ERDEKÂNÎ, Hüseyin Mahbûbî, "Seyyid Muhammed Tabâtabâî", *Râhnumâ-yi Kitâb*, XXI/1-2 (1357 hş./1978), s. 25-36.

ESAD, Ubeydullah, "Zavallı İran" *Resimli kitab*, cilt VI, sayı 34, Teşrin-i Sani, 1327, s.788-798

EYİCE, Semavi, "Büyük Valide Han", *DİA*, c.VI.s.506

FATHÎ, Asghar, "Role of the Traditional Leader in Modernization of Iran, 1890-1910" , *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 11, No. 1 (Feb., 1980), s. 87-98.

FESCH, Paul, *Abdülhamid'in son günlerinde İstanbul*, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul, Pera Turizm ve Ticaret 1999.

FIGLALI, Ethem Ruhi, "Bahâlik", *DİA*, c.IV, s. 464-468

FIROOZEH Kashani-Sabet," Patriotic Womanhood: The Culture of Feminism in Modern Iran, 1900–1941", *British Journal of Middle Eastern Studies*, May 2005 / 32(1), 29–46.

_____ "Fragile Frontiers: The Diminishing Domains of Qajar Iran", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 29, No. 2. (May, 1997), pp. 205-234.

FLOOR, W. "The Revolutionary Character of the Iranian Ulama: Wishful Thinking or Reality?" *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 12, No. 4. (1980), s. 501-524.

FORAN, John, "The Strengths and Weaknesses of Iran's Populist Alliance A Class Analysis of the Constitution", *Theory and Society*, Nedherlands 1991, XX. s.795-823.

FRASER, David, *Persia and Turkey in Revolt*, Edinburgh William Blackwood & Sons, 1910.

GÂLİB, Mehmed, "Tarihte bir Sahife Ali ve Fuad Paşaların Vasiyetnameleri", *Târîh-i Osmanî Encümenî Mecmuası*, İstanbul, 1328, I sy 2, s.70-84.

GARTHWAİTE, Gene R. "The Bakhtiyari Khans The Government of Iran and British, 1846-1915", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3, No. 1. (Jan. , 1972), pp. 24-44.

GHANĪ, Cyrus, *Iran and the Rise of Reza Shah: From Qajar Collapse to Pahlavi Power*, I. B. Tauris Publishers, London, 1998.

GHEÏSSARÎ, Ali, "Despots of the World Unite! Satire in the Iranian Constitutional Press: the Majalleh-ye Estebdad (1907-1908)", *The 36th annual Middle East Studies Association Conference*, Washington, DC, November 25, 2003, at the panel on Humor and Society in Iran.

_____ *Iranian Intellectuals in the Twentieth century*, Universtiy of Texas Press, Austin 1998.

GIFARÎ, Ebul Hasan, *Târih-i Revâbit-i İran ve Fransa*, Tahran, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1368 hş.

GÏLBAR, Gad G, "The Big Merchants (tujjar) and the Persian Constitutional Revolution of 1906." *Asian and African Studies*, Vol. 11, No. 3. (1977).

_____ "The Opening Up of Qājār Iran: Some Economic and Social Aspects", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 49, No. 1, In Honour of Ann K. S. Lambton (1986), s. 76-89.

GLEAVE, Robert,(ed), *Reiligion and Societyi in Qajar Iran*, London 2005.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Muzafferüddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürüleri", *İran Şehinşahlığının 2500.Kuruluş yıldönümüne Armağan*, MEB, İstanbul 1971, s.137-193.

GREAVES, Rose Louise, "Some Aspects of the Anglo-Russian Convention and Its Working in Perisa, 1907-14", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 31, No. 1. (1968), s. 69-91.

GURNEY, J.-N. Nevvabi, "Dar al-Fonun", *EIr.* c.IV (1988), s. 662- 668.

HABÎBÂBADÎ, Mîrzâ Muhammed Ali Muallim, *Mekarimü'l-Âsar: der Ahval-i Ricâl-i Devre-i Kaçar*, İsfahan, İntişarât-ı Kemal, 1362/1983.

HADARATÎ, Hasan, "Guzâreş-i Şemseddin Bîg (Sefir-i Osmanî) ez tahavvulat-ı meşrûte der İrân", *Mecelle-i Danişkede-i Edebiyat ve Ulûm-i İnsani Danşigâh-ı Tahrân*, Tahran 1386 hş, sy. 182, s.63-78.

HAİRİ, Abdul- Hadi, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran, A Study of the roleplayed by the Persian Residents of Iraq in Iranian Politics*, Leiden 1977 E. J. Brill.

_____ “The Idea of Constitutionalism in Persian Literature prior to the 1906 Revolution”, *Akten des VII Kongresses für Arabistik und Islamwissenschaft, Göttingen, August 15– 22, 1974*, edited by Albert Dietrich (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1976), s. 189- 207.

_____ “Why Did the Ulamā Participate in the Persian Constitutional Revolution of 1905-1909?”, *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 17, Issue 1/4 (1976 - 1977), s. 127-154.

HALİL Paşa, *Bitmeyen savaş : İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e*, haz. M. Taylan Sorgun, İstanbul, Kamer Yayınları, 1997.

HANİOĞLU, M. Şükrü, *Bir siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985. I. cilt.

_____ “Meşrutiyet”, *DİA*, c.XXIX. s. 388-393.

HÂRÂBÎ, Faruk, “Nakş-i Encümenhâ der Inkılâb-ı Meşrûtiyet”, *Nâme-i Ulûm-i İctimâ'î*, Tahran 1379 hş, sy. 63-90.

HASANÎ, Ataullah, “Tahlîl-i Muhteva-yi “Şems” İstanbul”, *Mecelle-i Danişkede-i Edebiyyat ve Ulûm-i İnsânî*, Tahran 1387 hş, sy 185, s.37-59.

HASANLI, Cemil , *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, çev. Ekber N.Necef, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2005.

HATİFÎ, Rahman, *Inkılâb-ı Nâtamâm*, İntişarât-ı Hizb-i Tudeh-i İran, 1380 hş.

HELLOT-BELLIER, Florence, “France- Relations with Persia 1789-1918”, *Elr.* c.X. s.132.

HUREWITZ, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East* Princeton: C. Van Nostrand and Co. 1956.

ISSAWÎ, Charles, (ed.) *The Economic History of Iran, 1800-1914*, Chicago, University of Chicago Press, 1971.

İLHAN, Avni, “Atebât”, *DİA*, c.IV.s.49-50.

İNALCIK, Halil, “Harîr :The otoman Empire”, *EF*, c. III. s.213.

_____ *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul Eren Yayıncılık 1993.

İNAYET, Hamid, *Cihânî ez Hud Bigâne*, Tahran 1349 hş.

İNUGUR, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1982.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Cemâleddin Efendi, Hâlidefendizâde”, *DİA*, c.VII. s. 309-310.

İSTİ'LAMÎ, *Muhammed Bugünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme*, çev. Mehmet Kanar. Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981.

İZEDÎ, Sirus, “Noktahâ-yi der Bâre-i Inkılâb-i Meşrûtiyet”, *Gencine-i Isnad*, No 62, 1385 hş, <http://nlai.ir/Default.aspx?tabid=203>. (Erişim tarihi 21 Mart 2008).

KAMALÎ, Massoud, *Revolutionary Iran, Civil Society and state in the Modernization Process*, Ashgate Publishing ,Suffolk 1998.

KANAR, Mehmet, “Bahâr”, *DİA*. c.IV. s.469-470.

KANSU, Aykut, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul 1995. s.104.

KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, “Hüseyin Vâiz-i Kâşifi”, *DİA*, c. XIX. s.17.

KARAMAN, Hayrettin, “Efgani, Cemaleddin”, *DİA*, c.X. s. 456-466.

KATOUZĪAN, Homa, "Arbitrary Rule : A Comparative Theory of State Politics and Society in Iran", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 24, No. 1. (May, 1997), s. 49-73.

_____ "The Aridisolatic Society: A Model of Long-Term Social and Economic Development in Iran," *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 15, No. 2. (May, 1983), s. 259-281.

KAYĪ, Kerem, *Bagdad, 1831-1869: Untersuchungen zur Entwicklung Einer Osmanischen Provinzhauptstadt im 19. Jahrhundert : mit Bio-Bibliographischem Register*, Frankfurt,: Peter Lang AG, 2007.

KAZEMZADEH, Firuz, *Russia and Britain in Persia, 1864-1914*, New Haven, Yale University, 1968.

_____ "Anglo-Russian Agreement", *EIr*. c.II. s. 68-70.

KEDDĪE, N. R, "Iranian Politics 1900-1905: Background to Revolution", *Middle Eastern Studies*, Vol. 5, No. 1 (Jan. 1969). s.3-31.

_____ "Iranian Politics 1900-1905: Background to Revolution II." *Middle Eastern Studies*, Vol. 5, No. 2 (May, 1969), s. 151-167.

_____ "Iranian Politics 1900-1905: Background to Revolution III." *Middle Eastern Studies*, Vol. 5, No. 3 (Oct., 1969), s. 234-250.

_____ "The Origins of the Religious Radical Alliance in Iran", *Past and Present*, No. 34. (Jul. , 1966), pp. 70-80.

_____ *Religion and Rebellion in Iran : the tobacco protest of 1891-1892*, London ,Frank Cass, 1966.

_____ "Iranian Revolution in Comparative Perspective", *The American Historical Review*, Vol. 88, No. 3. (Jun. , 1983), s. 579-598.

_____ "British Policy and the Iranian Opposition 1901-1907", *The Journal of Modern History*, Vol. 39, No. 3. (Sep. 1967), s. 266-282.

KESREVÎ, Ahmed, *Târîh-i Hicde Sâle-i Azerbaycan*, Tahran, İntişarât-ı Emîr-i Kebîr, 1371.

_____ *Târîh-i Meşrûta-i İran*, Tahran Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, /16. bs 1991.

KESRÎ, Nilufer, “İnkılâb-ı Meşrûtiyet ve Meclis-i evvel”, *Gencine-i Isnad*, No 62, 1385 hş, <http://nlai.ir/Default.aspx?tabid=203>, (Erişim tarihi 21 Mart 2008).

KHAZENÎ, Arash, “The Bakhtiyari Tribes in the Iranian Constitutional Revolution”, *Comparative studies of South Asia, Africa and The Middle east (cssaame)*, Volume 25, No. 2, 2005. s. 377-398.

KİA, Mehrdad “Pan-Islamism in late nineteenth-century Iran”, *Middle Eastern Studies*; Jan 1996; 32, 1; s. 30-52.

_____ “Constitutionalism, Economic Modernization and Islam in the Writings of Mîrzâ Yusef Khan Mostashar od-Dowle”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 30, No. 4 (Oct., 1994), s. 751-777.

_____ “Nationalism, Modernism and Islam in the Writings of Talibov-i Tabrizi”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 30, No. 2 (Apr., 1994), s.. 201-223.

KİRMANÎ, Ahmed Mecdu’l-İslâm, *Târîh-i İnhilâl-i Meclis*, Isfahan 1351 hş.

KİRMANÎ, Nazımu’l İslâm, *Târîh-i Bidâri-yi İrânîyân*, nşr Ali Ekber Saîdî Sîrcânî, Tahran 1376 hş, I-V. Cilt.

KURTULUŞ, Rıza, “Melikü’t-Tüccar”, *DİA*, c.XXIX (2004), s. 82.

_____ “Mîrzâ Taki Han” *DİA*, c.XXX (2005), s. 168-169.

_____ “Takizade, Seyid Hasan”, *DİA*, c.XXXIX (2010), s.459.

_____ İran'da Zend Hanedanı ve dönemi, (Yüksek lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (1995).

- LAMBTON, Ann K. S, *Qajar Persia*, London, I. B. Tauris, 1987.
- _____ “The Tobacco Regie: Prelude to Revolution”, *Studia Islamica*, Vol. 22. (1965), s.119-157, vol. 23.(1965), s.71-90.
- _____ *Landlord and Peasant in Persia*, London, Oxford University, 1953.
- LITVAK, Meir, “The finances of the Ulama Communities of Najaf and Karbala, 1796-1904”, *Die Welt Des Islams*, Leiden 1999 , XL/1. p. 41-66.
- _____ *The Shi’i ulama of Nacaf and Karbala, 1791-1904: A Sociopolitical Analysis*, Harvard University 1991, A Dissertation of Doctor.
- LOCKHART, Laurence, “The Constitutional Laws of Persia: An Outline of Their Origin and Development”, *Middle East Journal*, Vol. 13, No. 4 (Autumn, 1959), s. 372-388.
- MAHALLATI, Mohammad, “The Middle East: In Search of and Equilibrium between Transcendent Idealism and Practicality”, *Journal of International Affairs*, Summer 1996, Vol. 50. No. 1, 119-141.
- MARASHI, Afshin, *Nationalizing Iran : Culture, Power and The State, 1870-1941*, University of California, Los Angeles 2003, A Dissertation of Doctor.
- MARTIN, Vanessa A, *Islam and Modernism : The Iranian Revolution of 1906*, London, I. B. Tauris, 1989.
- _____ “The Anti-Constitutionalist Arguments of Shaikh Fazlallah Nuri”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 22, No. 2 (Apr., 1986), s. 181-196.
- _____ “Hartwig and Russian Policy in Iran 1906-8”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 29, No. 1 (Jan. 1993), s. 1-21.
- _____ “Trends in the Shī’ī Response to Constitutionalist Ideology in Iran,” *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. 2, No. 3 (Nov., 1992), s. 347- 361.

MARZOLPH, Ulrich "Persian Popular Literature in the Qajar Period", *Asian Folklore Studies*, 2001; 60/2, s. 215-236.

MASROORI, Cyrus, "Mîrzâ Ya'qub Khan's Call for Representative Government, Toleration, and Islamic Reform in 19th Century Iran," *Middle Eastern Studies*, Vol. 37, No. 1, January 2001, s. 89-100.

MCLEAN, David "A Professor Extraordinary: E. G. Browne and His Persian Campaign 1908-1913 (in Communications)," *The Historical Journal*, Vol. 21, No. 2. (Jun. , 1978), s. 399-408.

_____ "English Radicals, Russia, and the Fate of Persia 1907-1913 (in Notes and Documents)", *The English Historical Review*, Vol. 93, No. 367. (Apr. , 1978), s. 338-352.

MEKKÎ, Hüseyin, *Muhtasarî ez Zindeganî-yi Siyasî-yi Sultan Ahmed Şah*, Emîr-i Kebîr, Tehran, 1362 hş.

MELİKZADE, Mehdi, *Tarih-i İnkılâb Meşrûtiyet-i İran*, Tahran, İntişarat-ı İlmi, 1371 hş./1992, III.Cilt 1-7 kitap 3.bs.

MINUCHEHR, Pardis, *Homeland From Afar: The Iranian Diaspora and the Quest for Modernity (1908-1909)*, Colombia Universtiy Dissertation 1998.

MIRSEPASSI, Ali, *Intellectual Discourse and the Politics of Modernization*, Cambridge 2004.

MOADDEL, Mansoor , *Class, Politics and Ideology in The Iranian Revolution*, New York, Columbia University Press, 1993.

_____ "Shi'i Political Discourse and Class Mobilization in the Tobacco Movement of 1890-92," *Sociological Forum*, 1992 (September), s. 447-468.

_____ "The Shi'i Ulama and the State in Iran", *Theory and Society*, Vol. 15, num. 4, Netherlands 1986, s. 519-556.

_____ *Islamic Modernism Nationalism and Fundamentalism*, Chicago, The University of Chicago, 2005.

MOAZAMÎ, Behrooz, *Making of The State, Religion, and the Islamic Revolution in Iran 1796-1979*, A Dissertation 2003.

MOUSSAVÎ, Ahmed Kazemi "The Institutionalization of Marja'-ı Taqlid in The Nineteenth Century Shî'ite Comunity", *The Muslim World*, Hartford 1994 1994, vol. LXXXIV. No. 3-4, s. 279-299.

MÜMİNÎ, Muhammad Bakır, *Îrân der Âsitâne-i İnkılâb-i Îrân*, Tahran, Sedâyı Muâsır, 1350, hş.

_____ *Penç Lûl-i Rusî*, Tahran, Şebaheng, 1357 hş.

_____ *Sûr-i İsrâfil*, Tahran 1357 hş.

MÜSTEVFÎ, Abdullah, *Şerh-i Zindegânî min ya Tarih-i İctimai ve İdarî Devre-i Kaçariyye*, Tahran, İntişarât-ı Zevvar, 3. bs. 1371 hş. I-III. cilt.

NABAVI, Negin, "Spreading the Word: Iran's First Constitutional Press and the Shaping of a 'New Era'", *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, Vol. 14, No. 3, 307-321, Fall 2005.

_____ "The Changing Concept of the "Intellectual" in Iran of the 1960s", *Iranian Studies*, Vol. 32, No. 3 (Summer, 1999), s. 333-350.

NABY, Eden, "The Assyrians of Iran: Reunification of a "Millat," 1906-1914," *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 8, No. 2. (Apr. , 1977), s. 237-249.

NACÎ Bey, *Heykel-i İstibdad Muvaffak Olacak mı?*, İstanbul , Değirmenciyan Edeb Matbaası, 1326/1908.

NÂHÎD, Abdülhüseyin, *Zenân-ı Îrân der Cünbiş-i Meşrûte*, Tebriz, İhya, 1360 hş.

NASHAT, Guity, *The Origins of Modern Reform in Iran, 1870-80*, Urbana, University of Illinois Press, 1982.

_____ “From Bazaar to Market: Foreign Trade and Economic Development in Nineteenth-Century Iran”, *Iranian Studies*, Vol. 14, No. 1/2 (Winter - Spring, 1981), s. 53-85.

NASİRİ, Mohammad Reza, *Nasreddin Şah zamanında Osmanlı-İran münasebetleri : 1848-1896*. Tokyo : Institute for the Study for of Languages and Culture of Asia and Africa, 1991.

NÂTIK, Huma, *İran der Râhyâbi-yi Ferhengî*, London, Peyâm, 1988, I cilt.

NECEFÎ, Musa, *Şedde-i Tahrîm-i Tenbakû*, haz. Resul Caferyân. Tahran, İntişarat-ı Emîr-i Kebîr, 1373 hş.

ÖZ, Mustafa, “Mehdi el-Muntazar”, *DİA*, c.XXVIII (2003). s.376.

ÖZARSLAN, Selim, “Şia’nın Dinî Otorite Anlayışı ve Günümüz Yansımaları”, *Kelam Araştırmaları*, 3/1, Elazığ (2005), s.41-60.

ÖZCAN, Tahsin, “Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi”, *DİA*, c.XXXIV.(2007), s.290-291.

ÖZEL, Ahmet, “Nâînî”, *DİA*, c.XXXII.(2006), s.319-320.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “İran, Fetihten Safevîler’e kadar”, *DİA*, XXII. (2000), s.395-400.

_____ “Moğollar”, *DİA*, c.XXX. (2005), s.225-229.

PARSA Benab, Younes, “The Origin and Development of Imperialist Contention in Iran; 1884-1921: Part I” *Iran Bulletin*, Winter 1999 (No. 23-24), s. 27-34,

PAVLOVIÇ, M.-W. Teria-S. Iranski, *Se Makâle der Bare-i İnkılab-ı Meşrûte-i İran*, (trc. M. Hoşyar)Tahran 1357.

PHİLİP, Mansel, *Sultans in Splendor: Monarchs of the Middle East 1869-1945*, , New York and Paris, The Vendome Press, 1989.

PHİLİP, Mangol Bayat “The Concepts of Religion and Government in the Thought of Mîrzâ Aqa Khan Kirmani. a Nineteenth- Century Persian Revolutionary”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 5, No. 4. (Sep. , 1974), s. 381-400.

_____ *Iran's First Revolution: Shi'ism and the Constitutional Revolution of 1905-1909*, New York: Oxford University Press, 1991.

PÎRZADE, Hacı Muhammed Ali, *Sefernâme-i Hacı Pîrzade*, trc. Hafız Fermân Fermaiân, Tahran, Dânişgâh-ı Tahran, 1343 hş/1965.

PISTOR-HATAM, Anja, “Iran and the Reform Movement in the Ottoman Empire: Persian Travellers, Exiles and Newsmen Under the Impact of the Tanzimat”, *Proceedings of the Second European Conference of Iranian Studies*, Roma 1995, s. 561-578.

POULSON, Stephen C. *Social Movements in Twentieth-Century Iran: Culture, Ideology, and Mobilizing Frameworks*, Lanham, Md.: Lexington Books, 2005.

PÛRSAFER, Ali, *Kitâbşinâsî-yi İnkılâb-ı Meşrûtiyet-i İrân*, Tahran, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1373 hş.

RA'ISS TOUSI, Reza, “The Persian Army, 1880-1907,” *Middle Eastern Studies*, vol. XXIV, no. 2. (April, 1988), s. 206-229.

REÎSNİYÂ, Rahîm, *İrân ve Osmânî der Âsitân-i Karn-ı Bistom*, Tahran, Neşr-i Mebnâ, 1382 hş. I-II cilt.

RESULZADE, Mehmed Emin, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşaddaki yazıları)*, haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993.

RIDVANÎ, Muhammed İsmail “Surûş-i Rum ve Surûş-ı Rey”, *Ayende*, Tahran 1358 hş, c.V. sy.7. s.5.

SABBÂĞ, Abbas -Nebi Bozkurt, “Müstevfi”, *DİA*. c.XXXII. (2006), s.147-148.

SAEİDÎ, Golnaz, “Development of Secret Societies, Influenced by Social Demokrat Parties During Constitution”, *Pakistan Journal of Social Sciences*, III (4) , 2005, s. 631-632.

SÂLÂRÎ, Seyyid Abbas, “Nakş-i ruhaniyet der Inkılab-ı meşrutiyet”, *Gencine-i Isnâd*, No 62, 1385 hş, <http://nlai.ir/Default.aspx?tabid=203>, (Erişim tarihi 21 Mart 2008).

SÂSÂNÎ, Han Mâlik, *Siyâsetgerân-i Devre-yi Kacâr*, Tahran, Tahûrî, 1337 hş./1958,

_____ *Yâdbûdhâ-yı Sifâret-i İstânbul*, Tahran, Şirket-i Sehâmî, 1345 hş.

SERÂYÎ, Hasan - Nevruz Haşimzahi, “Şerâyit-i İctimâ’i ve Güftmânâ-yi Rüşenfikrî der Âsitâne-i İnkılâb-ı Meşrute”, *Mecelle-i Cameşinâsî-yi İrân*, Tahran 1381 hş, sy.3, s.81-114.

SEYF, Ahmad, “Obstacles to the Development of Capitalism: Iran in the Nineteenth Century”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 34, No. 3 (Jul., 1998), s. 54-82.

_____ “Obstacles to the Development of Capitalism: Iran in the Nineteenth Century”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 34, No. 3 (Jul. 1998), s. 54-82.

SHUSTER, W.Morgan, *The Strangling of Persia*, Mage Publishers, London 1913.

SOHRABI, Nader, “Historicizing Revolution: Constitutional Revolutions in the Ottoman Empire, Iran and Russia, 1905-1908”, *American Journal of Sociology* 100, 6, (May 1995), s. 1383-1447.

_____ “Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew about Other Revolutions and Why It Mattered”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 44, No. 1 (Janu., 2002), s. 45-79

_____ *Constitutionalism, Revolution And State The Young Turk Revolution Of 1908 And The Iranian Constitutional Revolution Of 1906 With Comparisons, To The Russian Revolution Of 1905*, Chicago, Illinois December 1996.

STOREY, Charles Ambrose, *Persian literature: a bio-bibliographical survey*, London, The Royal Asiatic Society, 1970-1972, I/1-I/2.

SÜMER, Faruk, “ Kaçarlar”, *DİA*, c.XXIV. (2001),s. 51-53.

SÜREYYA, Muhammed, *Sicili Osmanî*, Matba’a-i Amire, 1311.

ŞİRAZÎ, Mîrzâ Salih, *Mecmû’a-i Sefernamehâ-yi Mîrzâ Salih-i Şirazî*, nşr Gulâm Hüseyin Mîrzâ Salih, Tahran 1364 hş.

ŞUŞTERÎ, Mir Abdüllatif Han, *Tuhfetu’l-‘Âlem ve Zeylu’t-Tuhfetu’l-‘Âlem*, nşr Samed Muvahhid, Tahran, Tahûrî, 1363 hş.

TABRİZ, Asghar Alam, *Aydınların, Dinî Liderler ve Esnafın İran’ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki Ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi*, Ankara üniversitesi Sosyal bilimler enstitüsü Kamu yönetimi ve siyaset bilimi, Doktora Tezi , Ankara 2004.

TAKÎZÂDE, Seyyid Hasan, *Makalât-i Takîzâde*, Tahran 1943

_____ *Zendegî-yi Tûfânî: Hâtirât-i Seyyid Hasan Takîzâde*, nşr, Irec Afşar, Tahran, İntişârât-ı İlmî, 1372 hş.

_____ *Hitabe-i Aga-yı Seyyid Hasan Takîzâde : Müştemil ber Şemmeî ez Târih-i Evâil-i İnkılâb u Meşrûtiyet-i İran*, Tahran, İntişârât-ı Başgâh-ı Mihrgân, 1338 hş.

TAKVÎ, Seyyid Mustafa, “İnkılab-ı Meşrutiyet ve Karardâd-ı 1907”, *Gencine-i İsnâd*, Tahran 1385 hş, sy. 62, s. 177-182.

TAPPER, Richard, "Raiding Reaction and Rivalry The Shahsevan Tribes in The Constitutional Period", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 49, No. 3. (1986), pp. 508-531.

TAVAKOLİ-TARGHİ, Mohamad, "Refashioning Iran: Language and Culture during the Constitutional Revolution", *Iranian Studies*, Vol. 23, No. 1/4 (1990), s. 77-101.

_____ *The Formation of Two Revolutionary Discourse in Modern Iran The Constitutional Revolution of 1905-1909 and The İslâmic Revolution of 1978-1979*, A Dissertation of Doctor, Chicago İllinois 1988.

_____ "Âsâr-ı Âgâhi ez İnqılâb-i Frânseh der Şeklgîrî-yi İngâre-i Meşrûtiyet der İrân", *İrânnâme*, Vol. 8, No. 3 (Summer 1369/ 1990), s. 411– 439.

TEKİN, Yusuf, "Osmanlı'da Demokrasi Tartışmalarının Miladı Olarak Meşrutiyet Öncesi Tartışma Platformu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 55, Temmuz-Eylül 2000, No.3, s. 145-173.

_____ *Osmanlı Devleti'nde siyasal sistemin meşruluğu sorunu çerçevesinde Birinci Meşrutiyetin tartışılması*, Ankara Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ,Yüksek Lisans Tezi, 1997.

TEMO, İbrahim, *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, haz. Bülent Demirbaş, İstanbul , Arba Yayınları, 1987.

TEVETOĞLU, Fethi, *Ömer Naci*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları Anka 1987.

TEYMÛRÎ, İbrahim, *Asr-ı Bî Haberî ya Târîh-i İmtiyâzât-ı İrân*, Tahran, İkbâl, 1363 hş.

THORNTON, P, "British Policy in Persia, 1858-1890," Vol. 70, No. 274. (Jan. 1955), s. 55-57.

TOKMAK, A. Naci, "Rıza Kuli Han", *DİA*. c.XXXV.(2008) s. 64-65.

TOPUZOĞLU, Rüşti, “Browne, Edward Granville”, *DİA*. c.VI. (1992), s.336-337.

TULÛ’Î, Mahmud, *Bazîgerân-ı ‘asr-ı Pehlevî, ez Furûğî, tâ Firdûst*, Tahran Neşr-i İlm, 3.bs, 1374 hş.

UYAR, Mazlum, *İran’da Modernleşme ve Din Adamları*, İstanbul Emre yayınları 2008.

_____ *İmamiyye Şiasının Düşünce Ekolleri: Ahbarilik*, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2000.

VAKİLİ-ZAD, Cyrus, “Collision of Consciousness: Modernization and Development in Iran”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, No. 3 (Jul., 1996), s. 139-160.

VEREHRÂM, Gulâm Rıza, *Târîh-i Siyâsî ve Sâzmanhâ-yı İctimâ’i-yi-i İran der Asrı Kâcâr*, 2. bs.Tahran, İntişarat-ı Muin, 1990.

_____ *Menâbi-i Târîh-i İran der Devrân-ı İslâmî*, Tahran, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, 1371 hş, 1992.

WRİGHT, Denis, “Curzon, George Nathaniel,” *EI*, c.VI. s. 465-470.

_____ *The English Amongst the Persians During the Qajar Period*, Heinemann Publishers, London, 1977.

YAŞAROĞLU, M. Kâmil, “Muharrem”, *DİA*, c.XXXI.(2006) s.4-5.

YAZICI, Tahsin, “Matbuat”, *DİA*, c.XXVIII.(2003) s.125-127.

YEŞİLOT, Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 36, Erzurum 2008, s.187-199

ZARCONE, Th.-F. Zarinebaf (ed.) *Les Iraniens D’Istanbul*, İstanbul 1993.

ZARİNEBAF, Fariba, “From Istanbul to Tabriz: Modernity and Constitutionalism Ottoman Empire and Iran”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Vol. 28, No. 1, 2008. s.154-169.

ZERGERÎ Nejâd, Gulâm Hüseyin, *Menâb-i endiše-i siyasi der târih-i İran: Resâil-i Meşrutiyet*, Tahran, İntişârât-ı Kevîr, 1374 hş.

EKLER

ما بيننا وبينكم عهد عتيق

دَوْلَتِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي تَالِبٍ

نومرو
٤٦٤ عمومی

خصوصی
دولتہ اعظم حضرت

مجلس ملک و اصلاحات طفراری برائے زیادہ نوسہ انجمنہ و کتب خانہ علیحدہ سرزدہ طور
اولیٰ بہ حکم بر خاطرہ جدیدت و فاسد عاقبتہ خوف و اندیشہ ایندگی کو نخلدہ اولویٰ شویہ کہ
نمادینا تراید ایہ مداخلتہ و تالیفاتہ کلونی بی تأیید و ارباب دولتی منجیب باشہ اولیہ
علوم ملک جائز اولدقاری صفت روحانیہ و قوہ مغویہ سببہ کہ دروہو نطقہ و قضیہ صعدہ قاضیہ اولیہ
علماء و مجتہدین در ای عویہ نایب انبیا منی واقفم ایندگی جہتہ بو حالہ کرکی کی نوصیہ اکثر
علماء دانایا مقدمہ وقت اولیہ ارباب حکومتہ انظارہ ابدیک یا مہلت طلبا افغانہ دیو کلمہ اولیہ
ای بی تأیید برقعہ خرم و نیتہ ایندگی دیو اولیہ مہلت بودہ برہ قس جاتو کورلا مگر براب باقی بودہ برقعہ
موضع صحت اولیہ مجلس دانایا علمات تحت امر و تقییدہ برکتی و سفارتہ مہلت سری موافقہ اولیہ اولیہ
تخصیہ و خلاف شرع مفرانہ در اینک ادزہ علم طرطنہ انتہای اولیہ سببہ مجتہد دانایا مجتہد حاضر
اولیٰ نردن تقییدہ اولیہ دیو سببہ بالذوات مجتہدہ مذاکرہ ایلیہ ایہ درہ ای عمومی طرفداران بو حالہ
یا خوردہ فورنولوی دولتی طونولوی دیو سببہ بالذوات مجتہدہ مذاکرہ ایلیہ ایہ درہ ای عمومی طرفداران بو حالہ
علماء بہ مجلس ملک ایسی اجیلایہ اصول جدیدت علیحدہ بولناید اندلہ برترک جوہ ممکنہ اغتاسہ
دیوہ دست و ما درجہ اولیٰ دستہ تجارتہ و سببہ اینی نودہ اولیہ اولیہ اصول جدیدت
فلاح و خیرہ اجویہ اقداماتہ مؤثرہ درہ بولنہ بیہ حکمہ ملاحظہ مجلس ملک و اصلاحات طرفداران کرکی کی
و دستوند مکلمہ ایلیہ بری سلطانہ معترضہ اولیہ اردنہا حضرت صدر الامرکدہ

طہایرہ
٩ مرداد ١٣٠٤

Şemseddin Bey'in Tahran'daki Olaylarla İlgili İlk Raporu

Meclis-i millî ve ıslahat taraftarları bu aralık ziyade-i telaş etmekte ve kendileri aleyhinde serzede-i zuhur olabilecek bir muhatarât-ı cedidenin vahameti akıbetinden havf ve endişe ettikleri görünmekte olup şöyle ki mütemadiyen tezayüd eden eden müdahâlât ve tesirat ve iğtişatıyla hükümeti bî tesir ve erbâb-ı devleti mütehayyirine iktisar olan avam-ı nasî haiz oldukları sıfat-ı ruhaniye ve kuvve-i maneviye sebebiyle her türlü tekalif ve tazyikten masun kalmış olan ulema ve müctehit dahi era-yı umumiye tabi etmekle say u ikdam ettikleri cihetle bu halde gereği gibi tevehhüs eden ekser ulema zaten müteressid-i fırsat olan erbab-ı hükümetle ittifak ederek ya meclisin külliye ilgasına ve bu mümkün olamaz ise onu bitesir bırakmaya azm u niyet ettikleri ve bu aralık meclisin birden bire feshini caiz görmekte beraber başı boş bırakmakta muvafık-ı maslahat olduğundan meclis dâiman ulemanın taht-ı emri teftişinde bulunmak ve müfredat-ı meclisin şerîata muvafık olup olmadığını tahkik ve hilaf-ı şerî mukerreratı red etmek üzere ulema tarafından intihab olunacak aynı müctehidin daiman mecliste hazır olması lüzumu tekalif olunmuş ve mesele biddefaat mecliste müzakere edilmiş ise de era-yı umumiye taraftarını bu halde yağmurdan kurtulup doluya tutulan demek olacağından dermeyan ile şiddetli surette itiraz eyledikleri ve ancak ulema ile meclis-i millî arası açılırsa ahval-ı cedidenin aleyhinde bulunanlar onlarla birleşerek bütün memleketi iğtişâş vermiye sefk-ı dima ve nehb-i emvâli ve sikke't-ticareti selb-i emniyeti müeddi olmuş olan usul-i cedidenin kal'u kam için ikdamat-ı müessirede bulunabilecekleri mülâhazası meclis-i millî ve ıslahat taraftarını gereği gibi düşündürmekte idüğü bera-yı malumat-ı hakkındadır. Ol babda emr u ferman hazret-i men lehu'l-emrindir. 11 Cemaziyulevvel 1325/fî 9 Haziran 1323 . Tahran Sefir Muhammed Şemseddin.¹

¹ BOA, Yıldız Esas Evrakı, Dosya 50, Gömlek 55.

عنه فلكه تبه حضرت و نعت بیعت اعظمی بر محمد علی حضرت آنگاه جاری کرد

طواریه بولدیغیم ایشا ابراهیم شاه قو کاجه ندرک ایدرک اوراده اغتنامه دهرجه درجهک و قریح و دور
 سببت دیره رک سور حال و شمال ابراهیم ایلمکه بولنده اولانه ایرانه مجلسیه طرفداران بولانه ایشا
 دفع و تکلیفیه قیام ایتمه ایلمه جاگرلی ریاستم هیله صفای کنجه نرفیه و شاه نزدنده تشیات اجرا
 ایدرک ایشا تکلیفیه شاه قو ایتمه اولدیغی و حق تبریک و تسویقی مقصده ایرانه مجلسه یازمده اولدیغیم
 برکتوبک دخی عبدالمتی غنّه سید شایسته بولندیغی سح هه یوره ملک لرینه واصل اولدیغی بانیله صفاتی
 و طایفه صداقت و عبودیت اولانه ایشو حرکت جاگانه ملک اسباب و موهباتی در سعادت و در دنده عتبه
 سینه ملک نیر قسه جبه ایشا اوده دایره جلیله کتابنده حاضر اولدیغیده باسه کاتب یاشا قولدی و لفظه
 هیاگر ننده استیضاح بولسه و هیاگر دخی حرکات کترام بوراده شیوخ بولدیغی کی اولمیس باعکس
 اعتقاد هیاگانه کوره شاعر عبودیت و صداقة و منافع صحیحه دولت ایدمت علیه یه قاید موافقه اولدیغی
 هقنه ایضا هات لازمه یا عمره و اعطا ایدیکده معروضانه شفا هیه ملک تحریرا عرض دخی لزوم کورسته اولدیغی
 عرضه اجتهاد ایلم شویدرک طواریه غایبه سینه ابتدای مأموریتده اوراجه اتقازی لازم کلامه خط حرکت دایره
 نعلیاتم اولدیغی و ایرانه اید منعقد بعضه عهود و مفادنده دخی بویاج اساع برکی موجود بولدیغی جده احوال حایه
 و حاله نیک کورته چکی لزوم لاره سنده بر خط حرکت تحریه مجوریت حاصل اولسه و اوده دهر بری تأسیس ایتمه ایدرک
 اختلاف مذهبی و سیاسی اقتضای اولدورنه ایرانیدرک دولت ایدمت علیه یه ایضندره حال درجه سنده شکل
 اولدیغی معلوم ایدره بو طرفنده مایوس و با خصصن دوچار مشکلات اولدجه اولور لر ایدرک حال روسیه
 و انگلته دولتیگ قواغنه آتلف حاضر بولند قاری و دیگر طرفنده وجود سیاسی محافظه ایچوره مفتحه
 اسباب و قوای حکومتیه محروم اولانه ایرانه دولتیگ هیات سیاسی هاتمه هیلرک انک بریه انگلته و روسیه
 دولتیگ مالک محروسه شاهانه همدور اولسی اعتقاد هیاگانه کوره اناطوره قطعه هیسرک ایچوره بولک برقدور
 اهدات ایچ جک جرتور اورام ایفای مأموریت ایشیکیم مدتیجه اول امرده جانب سخی مجانب حضرت خلافتیه هیدیه
 امداد طوب و جلب دعوت خیریه ایلیس و تانیای ایرانیدرک دولت ایدمت علیه یه تأیید ایشا طایفه مکه اولسه نید
 طعه اجانب اولماری بولنده صرف مساعی ایشا اتقاز قنده بیلدجک طرفه حرکتک انقب و اصوب اولدیغی
 تأیید ایانه ره اوده اوی سینه قریب کدرانه ایدره مدت مأموریت مساعی هیاگانه حال و مملک معیشتیه بویوره
 صرف ایلمه و حق هدر لر و نعت و خداکار بقدره چکنامه و بوند نتیجه همه اولد ره بوصول ایکنه یه

کعبه قدر بری و اجابت نظر وقتی قلب ابدیه بک صورت نام معانی اسام حضرت خلدای پیری
لاذی صابر و جاننده نیکار و دقای دوام محرومانت حضرت شهریار پیری باد نکار ابد الله
بولسا ایدی آنچه مظالمه شاهک ضعیف دلیلی برین و اول وقتیه مقام صدر نامه لونا
عبد الدوله که تدبیر سزای سید بعضه معادله تقصیریه در طوبای هجیران کلمه اولی اما قلم سینه
افتخار و طهرانه اهل سینه بریم غیر دخی انقلبه سفار نامه از انجا ایراک مجلس کشکلی طبعه لونا
اوسریه همدرو اسباب مقادیده مردم و حکم و اورویام واقع اوله سیاست نامه فایز لونا در نظریه
شاه عمار و عوامک طبعی قبول و بجهت کشکلی ارا ایشده اختصار و مائولک فرخنده اوله نامه
اولدی مرقمده جسامه کلام مجلس و ظرف اراق هر کوه بر کوه طبعه بولسا و ظهورک اعاضایک
ایس طهرانه و دشته رده افشانه بریا ایله با تلویک نظراته شاهک دقای برین شاه قلم
قلم اولدندد براینه حکومت اعاده نفوذ و اصلاح احوال ابدیه ای ایله ایشده نیکو و نیکو و باه
موجود اولدی شاه حاضرک صدم و عزمده بعضه تقصیر بولسا جیم امیر بولسا بیضه و افشانه دخی
وضع بونه بویه تیاره دندد اینه و مقام حکمت فایده و با فخر برینده طرد و تبعید ایشده و بر
اناره دخی مجلس قانونه اساسی شاه قبوله و انضا ایشده بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا
تخصیص مقصد ایشده مجلس و ظرف اراق ایزده فایده سه سه کدی عماد خلقک برین بولسا بولسا بولسا
و اعاده سه حال و اساینده مایوس اولدنه جتفاً نایب شایسته احوال و احوال شاهان بر ایشده
ساعده ایدرک مافظه جاه و مالک استقامتده بولسا ایشده بولسا هر کانه شکست دناک
و بلاضه مداخله اجایی موجب اولدنی مجرم بولسا نایز لاونم بنیده مناسب جواب ایشده
اواره ایشده ایدرک تقصیر ایشده مقدم کردده بعضه ایرانلر کشکلی ایشده طوبای
ایرانیه حاصل اولدنه انفعال و هجمانه لاجیمانه و یسوه اختلافات اساسیه استمداد کیشده
و قوی بولسا روسیه خاندن سنده طوبای بویه بویه شدک قانز ایدرک مجلس و ظرف اراق جلد و
دسلف ساره ایله بنیم علی سزده اطلاع سانه دخی سفار سینه تا سینه بویه قیام ایشده و کیشده
زاتاً بلعه حاضر سینه اولدنه انقلبه و درجه دولتی که نماید قریحه آیشده و بودجه سزاده
سه تقصیر ایشده و شایان تعجب درجه تقصیر کوشه اولدنه سلف استلافکارانه و حاصل اولد
فوائد و نجات ضایع اولدنه روس و انگلیز دولتک ایشده و اعلامه ایشده کوشه معادله
موجب ایرانک محال طرف روسیه نیک و جنوب جیم دخی انقلبه نیک تحت نفوذ بولسا قلم و برین
ولد و ایراک تحت نفوذ ایشده بولسا جهانک بالفعل اسفانه دخی حاضر درر خانه دخی
سنگه ایکی دولت هر بیل معاهد بولسا ابراه حقه با سولوس بولسا تقصیر ایشده

روسیه را انقلبه بر بیدولک ایتمده و اوسریا و باغش الما روسیه و انقلبه نیک معضله ایشده
بنسره سینه بیک رضا کوشه بیک اولد ایرانک اواره و مایه سیک و بعده همه حاجتده اوسریه
بر تقصیر و اداره سترک دوله کتبه انقلبه سینه و اولدده صرف مایه و تقصیر دوله ایشده
نیکت معضلهک منا سینه اولدده حرمیه ایدنه انقلبه شاه انقلبه انقلبه ایشده
روسیه ایدر انقلبه ایرانده که مقاصد لیک تأیید ایشده قوه هاضم و ظهور بولسا قلم
دولت سزده تقصیر ایشده ایشده ایشده ایشده ایشده ایشده ایشده ایشده ایشده ایشده
صحنی قویارنه مقصد اولدنی بیک محکم بولسا ایشده دولتی ایشده ایشده ایشده ایشده
خان کوشه شورقایت دوله و ایرانک احوال و اعلیه حاضر سه نظراته طهرانه خاربه
سینه سلیک سوتقی بولسا بیک نیکت و شکل اولدی بیکت و ایشده ایشده انقلبه دخی
ایرانده کوشه حضرت اولان هسنک با بالفعل اسفانه بر طرفه بیک قوه اسفانه سوتقه که
شکلاته و دیگر طرفه بولسا هسنک اسفانه سوزن ایشده اسفانه اسفانه اسفانه اسفانه
ایتمده ایشده ایرانک بیک سوزده اولد روسیه دخی ایرانک بیک اولد سزای دیکر
اگا و ارت اولدی کوشه سرور اولدی روسیه حالده املاشده ایدی
ایشه بوی احوال و استقامت ایشده ایشده حاکم ایشده تقصیر و آرام ایشده اولد
بر تقصیر اسفانه ایشده و قه ظهوره کلمه و حقیقت حال ایشده معرفت آیه در عیارت
بولسا کافرا ایشده مداخله و نفوذ سالی کس ایشده مجلس و ظرف اراق
تخصیص کربانه ایتمه رأی ایشده بولسا شاه حاضر بالذات بولسا اقداماتده کوشه
ایسده هر دفعه سینه دهاجک بر بویه ایشده روی نواقص کوشه بولسا اولد بینه قوه دخی
ایم حال سابقه اعاده ایشده سولوس و بولسا قوه خارجه بر مراجعه مترد بولسا
بولسا دخی کیه شهر سوله ارباب جهانه اولد بولسا اولد ایشده ایشده ایشده ایشده
مافظه ریاستده بولسا ایشده شاه لایحه طرفه عزله ایشده اولد ایشده ایشده ایشده
کدی محافظه تقصیر ایشده برادر جنک ایشده بولسا اولد شاهک نفوذ و حقیقت اعاد
ایتمک مقصد کوشه ای ارباب جهانه بعضه رجاء و دعا ایدر افغانه ایدرک غالب کلور ایشده
انفا و سولوس اولور ایشده رفو ایشده دعوت ایتمک نیت خفیه سینه مجلس و ظرف اراق
قرار و بر بولسا ایشده ایشده ایشده ایشده ایشده ایشده ایشده ایشده ایشده

بمس طرند و سقا به عهد المال بر بیان نام کوندر بیدرک برنده کند ملک تدریج اصلاح داور
 و اقدار تدریج تنظیم ایات اجمود هدر درو ندا کار نامه اجراءه حاضر بر روزه تبعه اجنبیه و باطنیه
 سقا و داموریه خارجه قاروشی بر سه بیت و عدا و تکره اولدیغی حیدر اجنبیدرک سترج
 اولدیغی لازم کلامی برنده افادات و تأیید نامه نوشتاریدیه ذکر اولدانه بجایه و تقاضا برودیدر
 مدله و فاجه اولدیغی اول رسب سفید ایله انعطافه مصححله ای هدر بجزیره به صوابه مدکور
 بیان نامه بر جواب و دروب بچکانک همه صورتی بر طرف ایلمشده طولای بیانه صورتیت و مجلسی
 تیریلک و بویغی نیک استیصال ایچونه کند بیری نیک دخی اقداماتده بولنده قاری مقام انشاء
 ایانه ایتمید سار دول مظهر سطر دخی انده بیدرک ایبره مجلس جواب مناسب و درود
 جا کرک اکر بوانام جواب اعطاسنده امتیاح ایسه اولسا ایتم ادره بری معقد اولان
 سلسله اشکلا فکارانه مخالفه و غایت بامد بر حرکت اجرا و نا بوقع و جله ضد بر صورت
 تقاضا و تقاضا بر قوه قاروشی اعلانه حضورت ایتم اولدیغی ایتم بنابر جواب بامدم و سه
 بهه ایرانک حیات سیاسی سطرله قریبه بیدرک بوی حرکت را غش ساخته احساب
 ایتمدیغی دخی ضنا ترحیه ایتم نگارده امتیاز ایتمک بینه نه غیبه عرضه حیات
 ایتمک ایرانک کانه معایب و نقایصید و مناقشه و اشکلا تاید برابر محافظه بقاضا
 و تقاضا اختیار اولماسنه اقدام ایتمک شایع صحیح سلطنت سیه اقتضاسنده اولدیغی
 و کدیغی محافظه دن عاجز اولان ایرانک دولت ابدست عدیه ماده ویا معنی
 ایرانک حضرت ایتمک هیچ بروقت مقصد اولدیغی مقصد و ایرانک قوه قهریه ایله تمام ترحیه
 و تخریبی تحت قاره اندر تخریبی بر فوات دهها تأییدی منظم اولدیغی آثار خصمانده
 اجتناب ایتمک مقضی ایتمک و مع مافیه قوی اشکیم ایکی دولت متعاهده ایرانی
 کا حلال بنه سه اولدندانه ایرانه قاروشی اکاند اولدیغی کافر تدابیر و معاملاتده
 ذکر اولدانه ایکی دولتی داخل حساب ایتمک لازم کلامی تمام معتقد بولنورم و مدت بر
 ایرانده دوام ایتمه یا مویبت جا کرانم اتا سده کانه حرکات و معاملاتم اشو نقاط

در نکات معطل و دست بر نشیند
 سایر معنی با نشت اعظمیه حضرت مدنت و کلامده
 مراتب عالی بر مایه رنم و الطاف مالانهای شریک بر بینه سفره اولدیغی دو جانب دینی و عقیده
 اولدیغی اوزره و ستم بیری قدر لوایم حدانت و عودیته توفیق حرکت ایتمک سنی و خیرت ایتمک
 بولنده اولدیغی حالده ایرانده کی بعضه ششتم نهمه سور تفسیره اوخا ایدر نه ساقی شمارش
 و عودیت اولدانه بعضه حالات دهکای تک بر عهد ملکده قضا صدور ایتمی امتیازک خاطر ظاهر
 ملاحظه ذریع خطو بر بدست مدیده ده برک ادراده دوام ایتمه خدمات صادقانه جا کرانمک
 شایسته ترشد شوب اولدانه هدر اولدی قوه مایه تصور موجب حزن و اسف کترانم اولدیغی
 ایتمده بینه نفعه مراجعت ایتمکده اوقات ضمره اوچا ضمیمه در دربانم بولانه معنی
 بیعت با دشمنان اذیت هفت بینه قاروشی و اجیه زخم اولدانه کمال صداقت و عودیت و سه طریقه
 و استقامتده ذره هر شبهه ایتمک و بنا بریه دوچار لوم و جودانی اولدیغی حیدر ایدر الحیا بیام
 ایله مشق و تکرار لقمه بم قاطبه اهل و اهله و اولدانه هفت طایفه اولدانه با دشمنان اذیت هفت بینه

ساجه طیاره سفیدی
 عبد محامد کادی
 حسن الدین

۱۲۰۴ رجب الاول ۱۲۸۴

۱۷ طایفه اولادو تاریخید طایفه سفارتتینینسند و در اولادو تفوا فنانه نله حیدر -

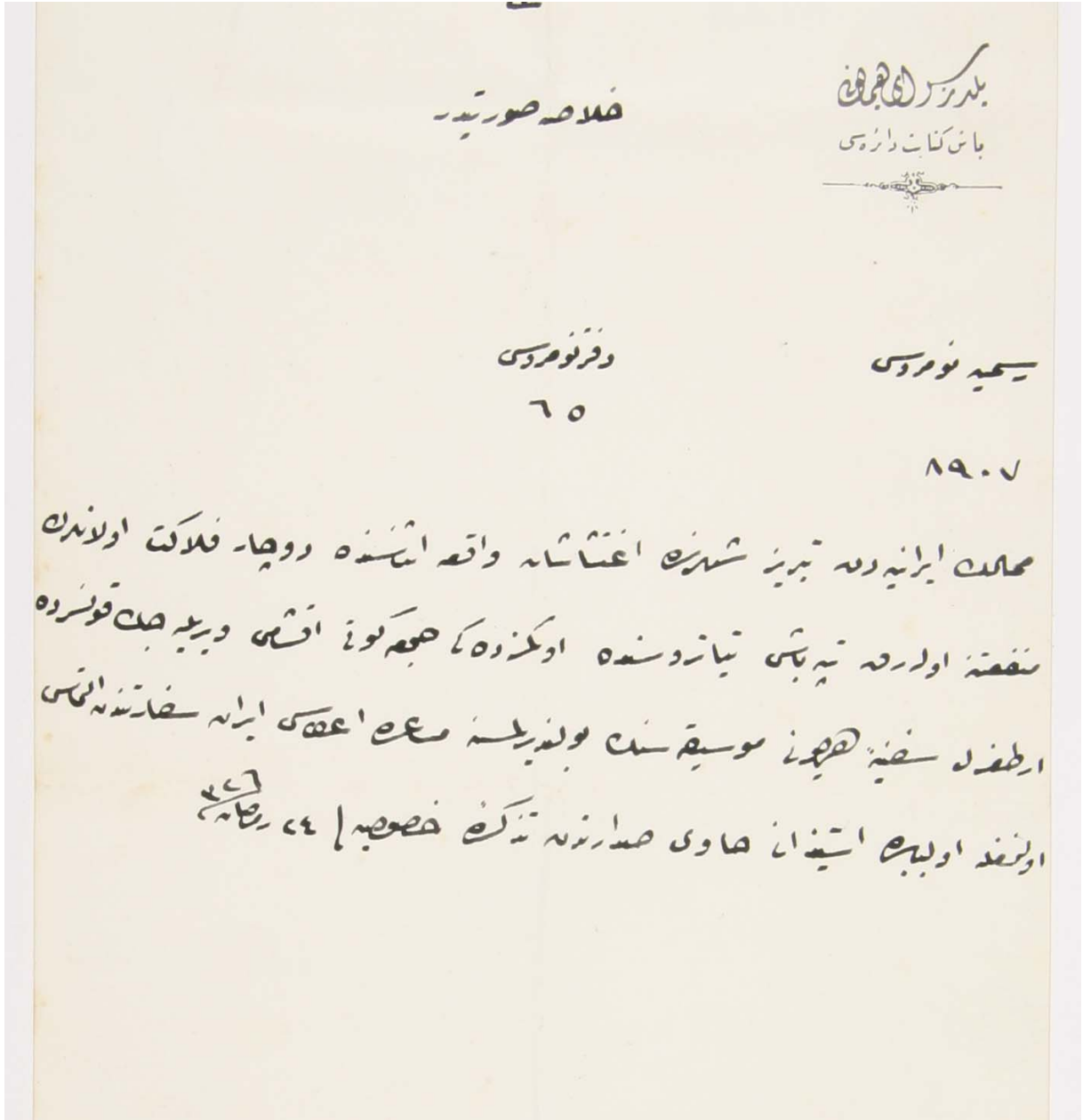
کتابخانه مجلس شورای اسلامی

مکتوبه قلمی
عقد

طایفه هزار رامیه قاسم هاسم اولادو تقیبا او حیک سوره بر صبح ساهی تقیه ایلد اولادو ره طایفه اولادو
دسته فقهی اکثری کفه کتا اید هکله سوره ساه و فدا ایله اولادو عطا و فنده تقیه اید ایله بیلد اولادو
عیله صوله درجه اولادو ره هاضم قوی دریک و فنده امانه کاملاً مجلسک هایتیه سیه اید کدی
و فایده مجلسک اولادو بهایستایله در و ریاری اولادو سلاخ بدست اولوب بکده کدی
واجبه قاسم اولادو صلیه دستم مستقله معمار و سازه ده قوی بر فقه کور کدی حیده بهایستایله
تکلیف کلمه صلیه کورندیکه زیلاً عهده اولادو -

دیکر تفوا فنانه نله حیدر -
سیدی مجلسک ایله اولادو بتدیه سزایه کورند دایله بیخیم دفع سفارتتینیه اعط اولادو بهایستایله
سایه سابه و محافظ فنده اعطه و تقدیریه ایله اولادو اصولت و طینه انفاکی حیویه شاه فخره
قیام ایدیکه و نظام و حق صواب مدت محافظ حقوقه ایچین صوله درجه اولادو ایچیکه بیله
اولادو عهده اولادو عهده اولادو -

Tebriiz Şehrinde karışıklıklar esnasında felakete uğrayanlar için Tepebaşı Tiyatrosundaki
konserle ilgili tezkire
(BOA. Y.PRK.BŞK. Dosya 79, Gömlek 55.)

Укрывшийся в турецком посольстве перс во время революции в Персии.

Osmanlı Elçiliğinde *Best* Yapan Meşrutiyetçiler
http://www.iichs.org/index.asp?id=423&img_cat=30&img_type=0
(Erişim tarihi 10 Nisan 2010)

فصل دوم

۶۱

معرض حضور عالی رسالت ارا بخانی که دوستدار همیشه اطفال دراز است
 مست بهما کرام و خاصه بیک دوستی در محبت قدیم با جنبه مستطاب
 شریفان آنکه سید عبد الله بهر کجا که نماند به نماند دارم در سعادت
 بعد از عصر امروز با جنبه وزیر در حق مجاد درین کرام مقام شاه
 عبدالعظیم مذاکرات توسط کارانه وقوع یافت در نتیجه آثار کمال
 همراهی و مساعدت من بوده نموده خوشحال شدم از تأییدات واقعه
 مسلمان است که برابر تشریف فرمائی اعیان کرام با کمال تقدیر احترام
 بیشتر مرجع لازم است در این اقدام خواهد شد بنا بر این خیر مأمول
 و متعنا است که از آن طرف هم معامله مجامعت مساعد کارانه ارزانی
 داشته امر بکنی که سیدنا احکام است ضعیف گردیده مسکن انجام
 میشود چون دوستداران ذات فضیلت عالی از سعادت
 اصحاب ذات البین می دانم از کیفیت مستحضر می کنم تا مرجع
 مازند ان است مجرب نماید زاید عنیت می دهد ایام اقبال مستدام

با سب عره در زرقه سلم
 سمسلم

گراور نامه شمس الدین بیک بخط خود او

-۴۰-

Tahran Osmanlı büyükelçisi Şemseddin Beyin Şeyh Abdülazim Türbesinde Best yapan meşrutiyetçilerin isteklerini şah yönetimine bildiren kendi el yazısıyla mektubu. (Yahyâ Devletâbâdî, *Hayâtü Yahyâ*, c.II, s. 22)

بوگون ، دون

ايرانده حریت وقانون اساسی طرفدارلری شاه نظام ایله اوغراشیورلر . جهانک هر طرفدن انظار توجه کندیلرینه منعطفدر . هرکس قلباً اولرک موقعتنی تمنی ایدیور ، بتون حریتور ذاتر بوحریت قهرمانلرین تشجیع ایلور .

دون ایرانک شو حالندن بخت اتمک ، موقعتلری تمنیای ذکر ایلمک بزم ایچون غیر قابلدی . بوگون بو تمنیای بوکسک سن ایله تکرار ایدم بیلورز .

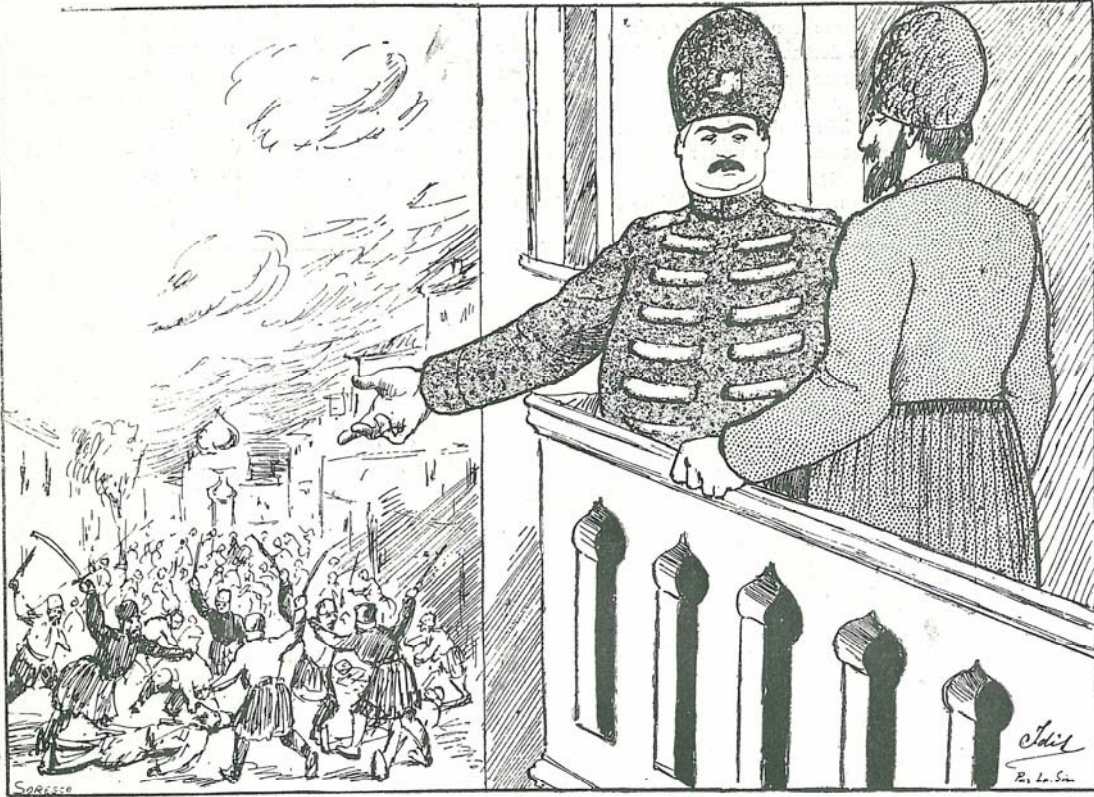
فقط بوگون ایله دونک فرقی بالکنز بوندن عبارت دکل . همزی نمون ایدمک باشقه برنقطه وار .

طهراندن فرانقورده چیقان فازت دورانقورته چیکان بر تفر اقامده حریت طرفدارلرندن ایکی بوژ کشدنک عثمانلی سفارتخانهسه التجا اتمش اولدقلری بیلدیریلور .

دون عثمانلیلک دوله سائره افترنده هیچ حینقی بوقدی . چونکه ظلم ، مستبد براداره باشقلرینی قورقوته بیلرسهده اوللرده حس محبت ومودت اولاندیراماز .

دون استبداد نمونهسی دییه عثمانلی سفارتخانه - لرندن قاجیر بیلرکن بوگون حریت ملجانی دییه اورابه قوشیورلر . بیلورلرکه عثمانلی سنجاغنک آتنده آرتق حیانت ، غدر و ظلم موجه لیمور ، شیمدی عثمانلی سنجاغیله بوتون عثمانلی قلبنک سعونی ، دولتی طالع لیمور ، اونک ایچون عثمانلی سنجاغنه کلپورلر وای ایدیورلر . چونکه اوراسی استبداد

طوتلمدی ؛
کلدی ؛ خام
اساسی هتاه
دکل ، قانون
مجلس وکلا
طرف -
مورخلک و
بیورممشکنز
بوک بش یا
بو قاریده
بخت ایدمک
اساسی بی هیا
اعضا ایچون
قانون لایحه ،
اساس طوتله
اوزرینه نم
تدقیق اولد
میدانه چیقد
اصولن ایکی
ایله بر طرفه
بتون بتون
اولسی خصو
ایندیکم اوام
حقوق عموم
ولایت ، مال
معرض بولند
تعییراته طاند
اوراق رسم
نظر کنزه نصا
کرک سرایه
موجود اولد
آراه بیارمک
نارنجاری نط
طاند اولدی
لکن
اولدینکره یا
اولسم یله
وکلادن ایرا
لفظه ایله ده

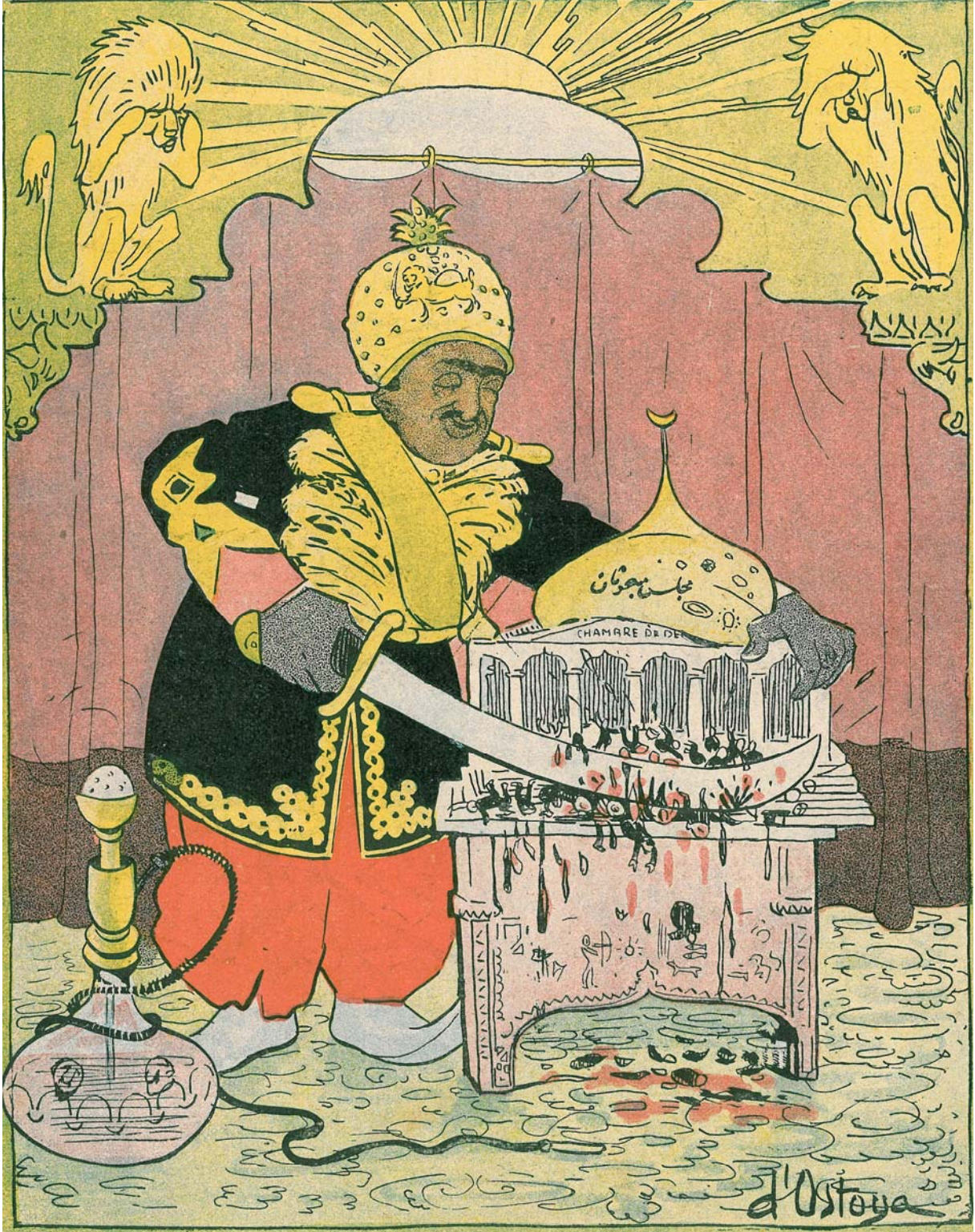
LE CHAH — Qu'est-ce que c'est que ça ?
 LE VÉZIR. — Des gens qui s'entretuent pour la liberté, Sire. Faut-il les en empêcher ?
 LE CHAH. — Garde-t-en bien ! Va, au contraire, les encourager à continuer... jusqu'au dernier.

11

شاه — بونه در ؟
 وزیر — حریت ایچون بکدی بکری نی قیرو بکچیرن اهالی نصل ..
 منع ایده لمی ؟
 شاه — زنهار ! .. بالعکس کیت کندیلر نی صوک فردی
 قائلانجه یه قدر دوام ایچون تشویق ایت .

۱۱

Kalem Dergisinde Çıkan İran'da Muhammed Ali Şah'ın Meşrutiyetçilere Bakışını Gösteren Karikatür 5 Şubat 1324 sayı 25.s.11

Kalem'de Çıkan Muhammed Ali Şah'ın Meclisi Bombalamasını Hiciv Eden Karikatür
Kalem , 24 Haziran 1325 sy.41 s. 1

(معرفه بدلات سابقه)

درسمات ۴ جمیدی سیم
دیگر تالک مهر و سه عتقی جمیدی
تالک مهر و سه ایران ۲۰ قران
تالک هندوستان و سائر ۱۲ اروپا
تالک روس و قفقاز ۱۰ منات
تالک اروپا ۲۰ فرانک
پن لسته ۶۰ پاره است
احترت پوست همه چاپه است
اداره است

(مطبوعه و اداره خانه اختر)

اسلامبول خان والده در دائره
مخصوصه است کارهای متعلق
بازاره با محمد طاهر راجع
است
اسنی و تالی کرام درسمات
دور و نزدیک کاهی درصغره
آخرین نکشته می شود
سه شنبه ۱۸ شعبان ۱۳۱۰
۲۳ شاطره روسی سه ۱۳۰۸
۷ مدرت فرسکی سه ۱۸۹۲

(در این روزنامه از هر گونه وقایع و اخبار و سیاست و پولیتیک و مزاد و دیگر مشایع عمومی - ضمن گفته میشود - گفته بیکر طبع)
(میگردد اوراق و نوشته های سود مندرا باستان می پذیریم - در نوشتن کافله های که از خارج میرسد اداره مختار است - کافله های که)
(نوشته نمی شود صاحب حق اشتراک آنرا ندارد کافله های که پول پوست ندارد گرفته نمی شود)

خانی جدیدی می نمودند. همانا سالای عیش از عالم
بالا رسیده بود که از هر سو نوای موزیک
و الحان دلنشین از دور و نزدیک شنیده می شد
و ترنمات وجدانگیر بغاطر هارپ می افزود و عارف
و علمی از هر طرف پای کوبان و دست افشان می رفتند
نیمة خاصانه عموماً از روی خلوص پال و صدق
حال بیکدیگر را تبریک و تمهیت میکردند و مسلمانان
خصوصاً این روز همایون را برای خود عبیدی
فوق الاعباد و المعاده می شمردند.

شبا هنگام چای طوق و منابر شهر را اذن بسته
اشراق سرای شوکت احتوا می بلند عموماً مستغرق
نود و سرنا با بیضی رنگین بادی از یاد سرور بود
و سواحل بوناز و خلیج درسمات از لمان الماب ناره میا
قشان و هیات نواره بر منابه فواره نور از روی نمایشی
انظار عبور می شد.

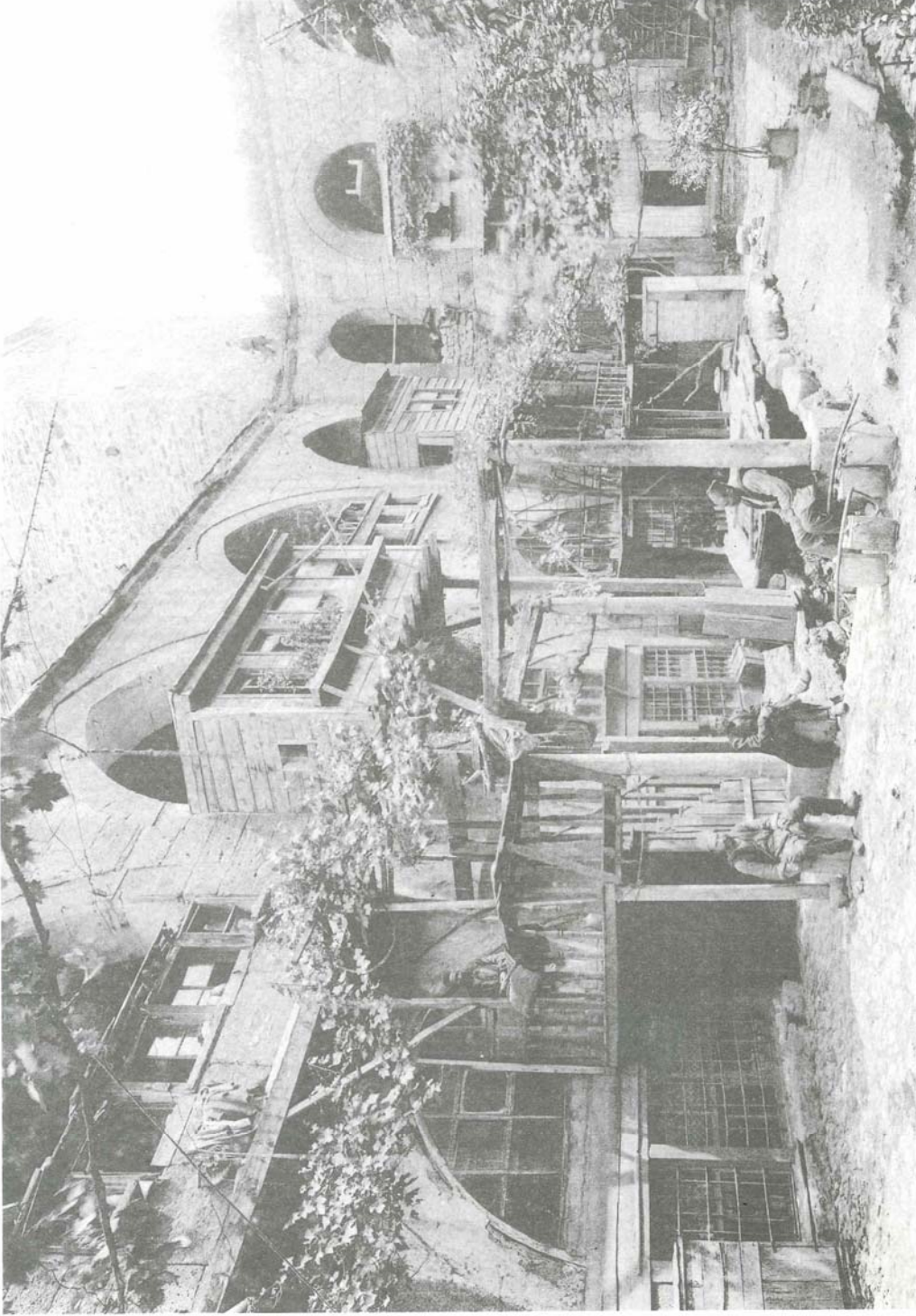
منارات جوامع شریفه و دوابر عالیه دولتی و مواضع
عمومیه را بانواع قنادیل نریا میل و اشعه رنگارنگ
چراغان و زمین را از بس عملیات برقی و صنایع

(ولادت باهر السعادت همایونی)

روز یکشنبه گذشته که مصادف روز فیروز جشن
ولادت اعلی حضرت اقدس همایون شاهنشاه اسلامیان
پناه بود درین بانگت مقدس که بکلمه مرجع قلوب
اصفیا و روحه ارواح آتیا می باشد از برای اهالی
شهر عموماً و امت خیرالانام خصوصاً شهنشاهی زاید
الوصف حاصل گشته همه از فرط وجد و نشاط
تجدید لباس حیات کرده در قلوب و قوالیشان روحی
نزه و فرحی بی اندازه زنده شده از فرط مسرت بر منابه

II.Abdülhamit Dönemi Valide Han'ın durumunu gösteren fotoğraf. Gurlitt, Cornelius
İstanbul'un Mimari Sanatı, Ankara : Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı,
1999. Levha 74

13f.
Valide Hanı, üçüncü avlu / Valide Hanı, third courtyard / Valide Han, Dritter Hof.